O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

BUXORO DAVLAT
UNIVERSITETI HUZURIDAGI PEDAGOG KADRLARNI QAYTA
TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI OSHIRISH
MINTAQAVIY MARKAZI

«LOGOPEDIYA»

MODULI BO‘YICHA

O‘ Q U V –U S L U B I Y M A J M U A

Buxoro – 2026

Mazkur o‘quv uslubiy majmua Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi buyrug‘i bilan tasdiqlangan oliy ta’lim muassalarining maktabgacha ta’lim, boshlang‘ich ta’lim, filologiya va psixologiya ta’lm yo‘nalishlarini bitirgan mutaxassislar **defektologiya(logopediya)** kasbiy qayta tayyorlash 5 oylik kursining Namunaviy o‘quv reja va dasturiga muvofiq ishlab chiqilgan.

O‘quv uslubiy majmua Buxoro davlat universiteti Kengashining 2025 yil 30-dekabrdagi 5– sonli yig’lish qarori bilan tasdiqlangan.

Tuzuvchi: - Buxoro shahridagi 123-son kar va zaif eshituvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab internat o‘qituvchisi **Umida Kaxramonovna Abdullayeva**

Taqrizchi: Respublika tashxis markazi, inklyuziv ilmiy amaliy tekshirish bo‘limi mudiri **Ubayda Yunusovna Fayziyeva**

O`quv -uslubiy majmua Buxoro davlat universiteti Ilmiy Kengashining qarori bilan nashrga tavsiya qilingan (2025 yil 30-dekabrdagi 5–sonli bayonnoma)

MUNDARIJA

I. Ishchi dastur 5

II. Modulni o‘qitishda foydalaniladigan interfaolta’lim metodlari..... 11

III. Nazariy mashg‘ulot materiallari 22

IV. Keyslar banki..... 224

V. Mustaqil ta’lim mavzulari..... 226

VI. Glossariy 228

VII. Adabiyotlar ro‘yxati..... 234

ISHCHI DASTUR

XXI asr boshlarida kechayotgan global ijtimoiy-iqtisodiy va geosiyosiy jarayonlar, dunyoning g‘oyaviy-mafkuraviy qiyofasini o‘zgartirib, yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantirishni taqozo etmoqda. Bugungi kunda ta’lim-tarbiya tizimining bosh maqsadi ham bevosita ijtimoiy-gumanitar fanlarni puxta biladigan, jahon maydonida o‘z bilimi orqali raqobatlasha oladigan, o‘zining fuqarolik pozitsiyasiga ega bo‘lgan, Vatani hamda millatiga nisbatan mehr-muhabbat tuyg‘ularini maktabgacha ta’lim tarbiyachilarida shakllantirishga yo‘naltirilgan.

Maktabgacha ta’lim tizimi uzluksiz ta’limning birlamchi, eng asosiy bo‘g‘inidir. Mutaxassislarning ilmiy xulosalariga ko‘ra, inson o‘z umri davomida oladigan barcha axborot va ma’lumotning 70 foizini 5 yoshgacha bo‘lgan davrda oladi. Shu bois bolalarning sog‘lom va bilimli, yetuk kadrlar bo‘lib voyaga yetishida bog‘cha tarbiyasi juda - muhim o‘rin tutadi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev bu tizimga alohida e’tibor qaratmoqda. Shu masalaga doir bir necha yig‘ilish o‘tkazildi, tarixiy qarorlar qabul qilinmoqda.

Mazkur dasturda Maktabgacha ta’lim sohasi uzluksiz ta’lim tizimining birlamchi bo‘g‘ini, respublikada ta’lim-tarbiya tizimi va barkamol avlodni tarbiyalash davlat siyosatining asosiy ustuvor yo‘nalishi ekanligi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 29 dekabrdagi “2017-2021 yillarda maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2707-sonli Qaror mazmun-mohiyati. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasining ustuvor yo‘nalishlari. Ta’lim sohasidagi islohotlar.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev rahbarligida 2017 yil 16 avgust kuni bo‘lib o‘tgan yig‘ilishda maktabgacha ta’lim tizimini tarkibiy jihatdan tubdan isloh qilish, mazkur muassasalarga bolalarni to‘la qamrab olish bo‘yicha muhim vazifalar qo‘yilgan edi. Bu boradagi tahlillar natijasida qisqa vaqtda uchta yirik hujjat — O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 9 sentyabrdagi “Maktabgacha ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3261-sonli Qarori, 30 sentyabrdagi “Maktabgacha ta’lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5198-sonli Farmoni hamda “O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi - faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi PQ-3305-sonli Qarori bayon etilgan.

Bolada namoyon bo‘lgan kamchiliklar, kasalliklar sabablarini bilish tushunish uchun albatta tibbiyot fanlarini ham bilish zarur. Shularni hisobga olgan holda defektologlarni qayta tayyorlash kursi o‘quv rejasiga tibbiyot fanlarini o‘ziga jamlagan «Defektologiyaning klinik asoslari» kursi kiritilgan. Ushbu kurs o‘ziga «Umumiy patologiya», «Nutq, eshitish a’zolarining tuzilishi, faoliyati patologiyasi», «Nevropatologiya asoslari», «Bolalar psixologiyasi», «Aqli zaiflikning klinikasi» kabi fanlarni jamlagan.

Modulning maqsadi va vazifalari:

Modulning maqsadi: nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalar o‘quv-tarbiyaviy jarayonini muvaffaqiyatli amalga oshirish, korreksiyalashga yo‘naltirilgan pedagogik vositalardan to‘g‘ri foydalanish; bolalar nutqidagi buzilishlarining

mexanizmi va sabablari, nutqdagi kamchiliklarini aniqlash, turli ko‘rinishdagi nutq kamchiliklarini bartaraf etish yo‘llari metodlari va maxsus muassasalarda logopedik ishlarni tashkil etish fanning maqsadini tashkil qiladi.

Modulning vazifalari:

Kurs tinglovchilariga bolalar nutqidagi kamchiliklar tipologiyasi, nutq buzilishlarini mexanizmi va sabablari, nutqdagi kamchiliklarini aniqlash, turli ko‘rinishdagi nutq kamchiliklarini bartaraf etish yo‘llari metodlari va maxsus muassasalarda logopedik ishlarni tashkil etish va o‘tkazish bo‘yicha yetarlicha bilim berishdan iborat.

Modul bo‘yicha tinglovchilarning bilimi, ko‘nikma, malakasi va kompetensiyalariga qo‘yiladigan talablar

Tinglovchi:

- rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarni rivojlantirish va korreksiyalashda maxsus ta’lim-tarbiyaning roli;
- rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun maxsus muassasalartizimi;
- korreksion-tarbiyaviy jarayonni tashkil etish;
- bolalarda nutq faoliyatining yuzaga kelish xususiyatlari;
- nutq buzilishi sabablari;
- nutqning anatomo-fiziologik mexanizmlari;
- nutq buzilishlarini tasnifi;
- nutq buzilishlari bo‘yicha logopedik terminologiya;
- bolalardagi nutq kamchiliklarini to‘g‘ri ta’riflab berish ***bilimlariga ega bo‘lishi lozim***;
- bolalardagi nutq kamchiliklarini bartaraf etish;
- maxsus adabiyotlarni tahlil qilish;
- korreksion-tarbiyaviy ish jarayoni tahlil qilish va baholash;
- bolalarni o‘qitish va tarbiyalash uchun didaktik metodlarni tanlay bilish;
- rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarni o‘qitish va tarbiyalash nazariyasini amaliyotda qo‘llay bilish ***ko‘nikmalariga ega bo‘lishi lozim***;
- respublikada maktabgacha ta’lim tizimi va barkamol avlodni tarbiyalash masalasi davlat siyosatining asosiy ustuvor yo‘nalishiga o‘z munosabatini bildira olish;
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining maktabgacha ta’lim tizimiga taalluqli normativ-huquqiy hujjatlarni ta’lim-tarbiyajarayonida foydalana olish;
- davlatimiz rahbarining mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan maruzalarida ta’lim tizimini modernizatsiyalash bilan bog‘liq vazifalarni amaliyotga tatbiq etish ***malakalariga ega bo‘lishi lozim***.
- maktabgacha ta’limning kadrlar tayyorlash tizimini modernizatsiyalash jarayonida faol ishtirok etish;
- ta’lim-tarbiya jarayonlariga milliy manfaat nuqtai nazaridan normativ-huquqiy hujjatlar asosida xulosalar chiqara olish ***kompetensiyalariga ega bo‘lishi lozim.***

Modulni tashkil etish va o‘tkazish bo‘yicha tavsiyalar

Logopediya moduli nazariy, amaliy va ko‘chma mashg‘ulotlar shaklida olib boriladi.

Nazariy mashg‘ulotlarda “Logopediya fanining umumiy masalalari”, “Nutq faoliyatining umumiy patologiyasi”, “Nutq faoliyatining xususiy patologiyasi”, “Dislaliya”, “Rinolaliya”, “Dizartriya”, “Alaliya”, “Afaziya”, “Fonetik-fonematik nutq buzilishi”, “Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar”, “Yozma nutqdagi kamchiliklar”, “Duduqlanish. Nutq tezligi va ravonligini pay tortishishi bilan buzilishi” mavzularining mazmun- mohiyatini singdirishdan iborat.

Amaliy mashg‘ulotlarda rivojlanishida nuqsoni bor bolalarning o‘ziga xos xususiyatlari. Nutq faoliyati kamchiliklarining umumiy, ruhiy rivojlanish bilan bog‘liqligi. Nutqdagi nuqsonlarni aniqlash. Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar. Nutqning sistemali buzilishi va ularni bartaraf etish. Fonetik-fonematik nutq buzilishlari. Fonetik-fonematik nutq kamchiligiga ega bo‘lgan bolalar nutqining o‘ziga xos xususiyatlari. Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi. Duduqlanish. Yozma nutqdagi kamchiliklarni aniqlash haqidagi bilimlarni shakllantirishdan iborat.

Ko‘chma mashg‘ulotlarda tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar. Nutqning sistemali buzilishi va ularni bartaraf etish. Fonetik-fonematik nutq buzilishlari. Fonetik-fonematik nutq kamchiligiga ega bo‘lgan bolalar nutqining o‘ziga xos xususiyatlari. Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi. Duduqlanish haqidagi bilimlarni shakllantirishdan iborat.

Mashg‘ulotlarda texnik vositalardan, ekspress-so‘rovlar, “Klaster”, “Pirbord”, “SWOT-tahlil” yoki “FSMU” metodlari bilan ishlash va boshqa interaktiv ta’lim usullaridan foydalanish nazarda tutiladi.

Modulning o‘quv rejadagi boshqa bloklar bilan bog‘liqligi va uzviyligi

Modul mazmuni o‘quv rejadagi “Logopedik ritmika”, “Logopsixologiya”, “Nutqida kamchiligi bo‘lgan bolalarning psixologik- pedagogik diagnostikasi”, “Logopedik o‘yin”, modullari bilan uzviy bog‘langan holda logopedlarning kasbiy pedagogik tayyorgarlik darajasini orttirishga xizmat qiladi.

Modulning uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi

Mazkur modul “Umumiy tayyorgarlik” va “Umumkasbiy tayyorgarlik” bloklaridan keyin o‘rganiladi. Undan oldin o‘rganiladigan bloklarning mazmun yo‘nalishlarini va g‘oyaviy jihatlarini maktabgacha ta’limga tatbiq etish imkoniyatlarni ochib beradi.

Modulning ta’limdagi o‘rni

Tinglovchilarga nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalar o‘quv-tarbiyaviy jarayonini muvaffaqiyatli amalga oshirish, korreksiyalashga yo‘naltirilgan pedagogik vositalardan to‘g‘ri foydalanish; bolalar nutqidagi buzilishlarining mexanizmi va sabablari, nutqdagi kamchiliklarini aniqlash, turli ko‘rinishdagi nutq kamchiliklarini bartaraf etish yo‘llari metodlari va maxsus muassasalarda logopedik ishlarni tashkil etish bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish orqali ta’lim samaradorligini ta’minlashdan iborat.

Modul bo‘yicha soatlar taqsimoti

№	Mavzular	Tinglovchilarning jami o’quv yuklamasi					
			Auditoriya o’quv yuklamasi				
				jumladan			
		Hammasi	Jami	Nazariy	Amaliy mashg’ ul	Ko’ chma mashg’ ul ot	Mustaqil ta’ lim
1	Logopediya fanining maqsad va vazifalari uning boshqa fanlar bilan aloqasi.	6	4	2	2		2
2	Logopediya fanining ilmiy-nazariy va metodologik asoslari.	6	4	2	2		2
3	Nutk buzilish sabablari, uni oldini olish metodlarini takomillashtirish hamda nutqning anatomik – fiziologik mexanizmlari	6	4	2	2		2
4	Nutq buzilishlarining tasnifi. Nutq foliyatining xususiy patologiyasi	4	4	2	2		
5	Dislaliya.	6	4	2	2		2
6	Rinolaliya, Dizartriya.	6	4	2	2		2
7	Alaliya, Afaziya.	6	4	2	2		2
8	Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar. Nutqi to‘liq rivojlanmagan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni o‘qitish va tarbiyalash.	8	6	2	2	2	2
9	Yozma nutqdagi kamchiliklar.	4	4	2	2		
10	Duduqlanish. Nutq tezligi va ravonligini pay tortishishi bilan buzilishi.	6	4	2	2		2
11	Rivojlanishida kamchiligi bo‘lgan bolalar bilan olib boriladigan logopedik ishning o‘ziga xos xususiyatlari. Nutq faoliyati kamchiliklarining umumiy, ruhiy rivojlanish bilan bog‘liqligi.	4	4	2	2		

12	Fonetik- fonematik nutq buzilishiga ega bo‘lgan bolalarni o‘qitish va tarbiyalash.	4	4	2	2		
13	Logopedik yordamni tashkil etish.	4	4	2	2		
14	Nutq kamchiligiga ega bo‘lgan bolalar uchun maxsus muassasalar tizimi.	4	2		2		2
15	Nutq kamchiliklari oldini olish.	2	2		2		
16	Maxsus maktabgacha tarbiya muasasalari guruxlarida logopedik mashgulotlarni kuzatish	2	2			2	
17	Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarida duduklanuvchi bolalarning tibbiy pedagogik xujjatlarini urganish	2	2			2	
	Jami	**80**	**62**	**26**	**30**	**6**	**18**

NAZARIY MAShG‘ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu: Logopediya fanining maqsad va vazifalari uning boshqa fanlar bilan aloqasi.

Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari, metodlari. Logopediya fanining ob’ekti va mazmuni. Logopediyaning boshqa fanlar bilan aloqasi. Logopediyaning fanlar tizimidagi o‘rni, nutqdagi kamchiliklarni o‘rganish va bartaraf etishda fanlararo aloqalarning ahamiyati. Logopediyaning maxsus pedagogika fani sifatida oligofrenopedagogika, surdopedagogika va tiflopedagogika bilan aloqasi. Logopediyaning psixologik-pedagogik va psixolingvistik asoslari. Nutqning inson va jamiyat hayotidagi ahamiyati. Nutq va tafakkur. Logopediyada tarbiya, o‘qitish va korreksiya tushunchasi.

2-mavzu: Logopediya fanining ilmiy-nazariy va metodologik asoslari.

Nutq buzilishini o‘rganishda va tuzatishda logopediya fani nutq va fikrning o‘zaro bog‘liqligi haqidagi, anomal bolaning rivojlanishidagi umumiy va maxsus qonuniyatlarning o‘zaro munosabatlari to‘g‘risidagi nazariy qoidalarga, nutq va faoliyatning hamkorlikda rivojlanishi haqidagi, ichki va tashqi omillarning o‘zaro ta’siri haqidagi, ruhiy rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchlari haqidagi nazariyaga tayanadi.

Nutq buzilishlari va ularni tuzatishdagi muhim muammolarni hal qilish maqsadida logopediya fani materialistik, metodologiyaga tayanuvchi tamoyil va metodlardan foydalaniladi.

logopediyaning asosiy tamoyillarga: sistemalilik, komplekslilik, rivojlanish tamoyilini, nutq buzilishini bolaning psixik rivojlanishidagi boshqa tomonlari bilan o‘zaro bog‘liq

holda qarab chiqish, faoliyatli yondashuv, ontogenetik tamoyil, etiologiya va mexanizmlarni

hisobga olish tamoyili (etiopatogenetik tamoyil), nuqsonli nutqning buzilish alomatlari va tuzilishini hisobga olish, umumdidaktik va boshqa tamoyillar.

Nutq buzilishlarini o‘rganish va tuzatishda didaktik tamoyillar: ko‘rgazmalilik, tushunarlilik, onglilik, yakka tartibda yondashish va boshqalar

3-mavzu: Nutk buzilish sabablari, uni oldini olish metodlarini takomillashtirish hamda nutkning anatomik – fiziologik mexanizmlari

Nutq buzilishi yosh va o‘rta yoshli bolalarda ko‘p uchrab, unga qadimdan muammo sifatida qaraladi. Gippokrat qo‘lyozmalarida ovozni yo‘qolib qolishi, nutqni yo‘qolib qolishi, tushunarsiz nutq, soqovlik, duduqlanish va tili chuchuklik kabi nutq buzilishi turlari sanab o‘tilgan. Nutq buzilishi bir qator omillar va ularning qo‘shilib kelishidan rivojlanadi:

- Insonda eshitish buzilmagan xolda tovushlarni farqlash buziladi;
- Tug‘ruq paytida shikastlanish natijasida chaqaloqning nutqqa javob beruvchi markazlarini zararlanishi.
- Nutq a’zolarini tuzilishidagi nuqsonlar: lab, tish, til, yumshoq va qattiq tanglaydagi. Masalan: yuqori tanglaydagi yoriq, prikusni noto‘g‘riligi.
- Til va lablarning xarakatchanligini chegaralanishi.
- Ruxiy rivojlanishning kech qolishi natijasida nutqning xam kech rivojlanishi.
- Oiladagi savodxonlikni yetishmasligi.

4-mavzu: Nutk buzilishlarining tasnifi. Nutk foliyatining xususiy patologiyasi

Nutq haqidagi ta’limotning ilmiy tushunchasi. Nutq faoliyatining anatomik-fiziologik va psixolongvistik jihati. Nutq jarayonlarini tashkil etish. Nutqning fikr yuritish sifatida yuzaga kelishi.

Nutq taraqqiyotida biologik va ijtimoiy omillarning ahamiyati. Nutq taraqqiyoti va boshqa psixik jarayonlarning o‘zaro aloqasi.

Nutq kamchiliklari haqida tushuncha. Nutq kamchiliklari to‘g‘risidagi tushunchaning ijtimoiy-psixolongvistik va klinikaga oid mezonlari. Og‘zaki va yozma nutqning shakllanishi, shakllanmay qolishi va kamchiliklari to‘g‘risidagi tushuncha. Nutq faoliyati kamchiliklarining belgilari. Nutq faoliyatidagi kamchiliklarning umumiy, psixik rivojlanish bilan bog‘liqligi.

nutq buzilishlarining shakl va turlari haqidagi ilmiy asoslangan tasavvurlar, shu buzilishlarni bartaraf etishning samarali usullari, logopediyada nutq buzilishlarining 11 ta shakli hamda ulardan 9 tasi og'zaki nutq natijasi va ishlab chiqarishning turli jarayonlardagi buzilishlari

5-mavzu: Dislaliya.

Funksional va mexanik, monomorf va polimorf, oddiy va murakkab dislaliya. Dislaliya turlari (sigmatizm, rotatsizm, lambdatsizm, kappatsizm, yumshatish nuqsonlari). Tovush talaffuzi buzilishlari to‘g‘rilash usullari logopedik ish davrlari:

Tayyorlov, tovushni nutqqa qo‘yish, tovush nutqida mustahkamlash, tovushlarni ajratish, tovushni nutq faoliyatiga kiritish.

Har bir davrning vazifasi va ish usullari. Turli xil sigmatizmning bartaraf etish, rotatsizm va lotatsizmni bartaraf etish, til orqa (k,g,x) va chuqur til orka (q,g‘) tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni bartaraf etish.

6-mavzu: Rinolaliya, Dizartriya.

Buzilish mexanizmi, sabablari va uni aniqlash. Rinolaliyani o‘rganishning qisqacha tarixi. Logopedik yordam ko‘rsatishni rivojlantirish. Rinolaliya shakllari. Ochiq rinolaliya. Yopiq rinolaliya. Aralash rinolaliya. Tanglaydagi tug‘ma

yoriqlarning bolaning jismoniy o‘sishiga, nutqi vapsixikasiga ta’siri. Rinolaliyani bartaraf etishda logopedik ish.

Dizartriya haqida tushuncha. Dizartriyaning sabablari. Dizartriya bolalar sholligi kasalligining belgisi sifatida. Dizartriya tasnifi. Asosiy shakllari va ularning belgilari. Dizartrik bolalarning salomatligi, psixik va nutq taraqqiyotining o‘ziga xos xususiyatlari. Artikulyatsiya (talaffuzining aniqligi), motorikasi, umumiy motorikaning (nutqqa daxldor va daxldor bo‘lmagan) buzilishi. Dizartiriyani bartaraf etishda logopedik ish.

7-mavzu: Alaliya, Afaziya.

Nutqning sistemali (surunkali) rivojlanmaganligi. Alaliya sabablari va mexanizmi. Alaliya shakllari. Motor alaliya. Motor alaliyadagi nutqqa daxldor va daxldor bo‘lmagan kamchiliklar.

Sensor alaliya. Sensor alaliyaning zaif eshitish va aqli zaiflik bilan qiyosiy tavsifi. Sensor alaliyada eshitishning holati. Sensor alaliyada akustik diqqat, idrok va nutqni tushunishning o‘ziga xos xususiyatlari. Alaliyani bartaraf etishda logopedik ish tizimi.

Afaziya, uning sabablari va mexanizmi. Bolalar va kattalarda uchraydigan afaziyani o‘rganish to‘g‘risida tarixiy ma’lumot. Afaziya shakllari va ularning nomoyon bo‘lish sabablari. Afaziyada korreksion ta’sir tizimi.

8-mavzu: Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar. Nutqi to‘liq rivojlanmagan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni o‘qitish va tarbiyalash.

Nutqi to‘liq rivojlanmagan (NTR) bolalarni o‘qitish va tarbiyalash. Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi haqida tushuncha. NTR bolalar tasnifi. Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi darajalari va ularning namoyon bo‘lishi. NTR bolalar nutqini tekshirish. Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi har bir darajasini bartaraf etish bo‘yicha olib boriladigan logopedik ishlar mazmuni va vazifalari. NTR bolalar bilan olib boriladigan korreksion ishni tashkil etish va rejalashtirish.

9-mavzu: Yozma nutqdagi kamchiliklar.

O‘qish va yozishdagi kamchiliklar. Yozma nutq buzilishlarining sabablari, shakllari va darajasi. O‘qish va yozuvdagi kamchiliklarning nutqi, eshitishi va ko‘rishidagi nuqsonlar bilan hamda bosh miya funksiyasidagi buzilishlari bilan bog‘liqligi. Bolalarning rivojlanish faoliyatidagi kamchiliklarning yozma nutqini egallashga ta’siri. Yozuv va o‘qishning asosiy operatsiyalari. Yozma nutqdagi kamchiliklarning oldini olish, rivojlanishida kamchiligi bo‘lgan bolalar yozma nutqidagi kamchiliklarningo‘ziga xos xususiyatlari.

10-mavzu: Duduqlanish. Nutq tezligi va ravonligini pay tortishishi bilan buzilishi.

Duduqlanishni o‘rganish va uni bartaraf etishning qisqacha tarixi. Duduqlanishning psixofiziologik mexanizmlari. Duduqlanishning tipologiyasi. Duduqlanish tabiati va xarakteri xususida zamonaviy nuqtai nazarlar. Pay tortishishi lokalizatsiyasi va turlari. Turli yoshdagi odamlarda duduqlanish kechishining xususiyatlari. Duduqlanish – muomala (kommunikatsiya) ning buzilishi sifatida. Duduqlanuvchi bola nutqini to‘g‘rilash va shaxsini tarbiyalashga oid logopedik ishning asosiy yo‘nalishlari. Duduqlanuvchi bolaning nutqi va shaxsiga bevosita va bilvosita

11-mavzu: Rivojlanishida kamchiligi bo‘lgan bolalar bilan olib boriladigan logopedik ishning o‘ziga xos xususiyatlari. Nutq faoliyati kamchiliklarining umumiy, ruhiy rivojlanish bilan bog‘liqligi.

Rivojlanishida nuqsonlar bo‘lgan bolalar bilan olib boriladigan korreksion-pedagogik faoliyat boy tarixiy tajribalarga ega. Anomal (yunoncha anomalos - noto‘g‘ri) ....

Maktabgacha yoshdagi rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning mehnat faoliyatining o‘ziga xosligi. Maktabgacha yoshdagi rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning ta’lim faoliyatining o‘ziga xosligi. O‘yin faoliyati - maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni rivojlanishida asosiy faoliyat sifatida logopedik ta’sir. Turli yoshdagi duduqlanuvchi bololar bilan ishlashning o‘ziga xos xususiyatlari. Duduqlanuvchi bola nutqi va shaxsini qayta tarbiyalashda psixoterapiyaning o‘rni. Duduqlanuvchilar bilanishlashda logopedik ish me’yori.

12-mavzu: Fonetik- fonematik nutq buzilishiga ega bo‘lgan bolalarni o‘qitish va tarbiyalash.

Fonetik-fonematik nutq kamchiligiga (FFN) ega bo‘lgan bolalarni o‘qitish va tarbiyalash. FFN haqida tushuncha. FFNning turli darajadagi ko‘rinishlari va tavsifi. FFN ga ega bo‘lgan bolalar nutqini tekshirish. Maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarda namoyon bo‘ladigan FFN ni bartaraf etish bo‘yicha olib boriladigan ish mazmuni, korreksion ishnitashkil etish va rejalashtirish.

13-mavzu: Logopedik yordamni tashkil etish.

Katta yoshdagi aholiga logopedik yordam ko‘rsatish tizimi. Asosiy e’tibor og‘ir insult kasalligini boshidan kechirgan, bosh miyasi operatsiya qilingan bemorlarning nutqini qayta tiklash muammosiga qaratilgandir.

Katta yoshdagi aholiga logopedik yordam ko‘rsatish sistemasi turli tipdagi muassasalarni o‘z ichiga oladi, ya’ni: 1. Statsionar (kasalxonalardagi nevrologik bo‘limlar). 2. Yarimstatsionar (mehnat terapiyasi kabinetlari). 3. .Ambulator (shahar, nohiya poliklinikalaridagi metodika kabinetlar). Afazik bemorlar bilan guruhli va yakka tartibda mashg‘ulotlar o‘tkaziladi. Logopedning vrach va bemorning qarindoshlari bilan doimiy aloqada bo‘lishi logopedik ishning samaradorligini oshirishga yordam beradi.

AMALIY MAShG‘ULOTLAR MAZMUNI

Amaliy mashg‘ulotlar nazariy bilimlarni amaliyotda kuzatish, nazariyaning hayot bilan qay darajada muvofiqligini sinash va bilish imkoniyatini yaratadi.

Logopediyadan rejalashtirilgan amaliy mashg‘ulotlar butun kurs mazmunini qamrab olgan. Logopediya fanidan amaliy mashg‘ulotlarning maqsad va vazifalari.

Logopediya fanidan o‘tkaziladigan, amaliy mashg‘ulotlarning maqsadi bolalardagi nutq kamchiliklar sabablari, mexanizmlarini ochib berish, tinglovchilarga nutqdagi kamchiliklar tipologiyasi to‘g‘risida aniq tasavvur berish hamda maxsus muassasalarda logopedik mashg‘ulotlar uchun tinglovchilarga etarlicha metodik tayyorgarlik berish.

Amaliy mashg‘ulotlarni vazifalari quyidagilardan iborat:

Logopediya fanida o‘tkaziladigan amaliy mashg‘ulotlar o‘quv rejada ajratilgan soatlar xajmida, shuningdek dasturda ko‘rsatilgan mavzular boyicha o‘tkaziladi.

Logopediya fani amaliy mashg‘ulotlar mavjud darslik va dastur va darsliklarga, metodik adabiyotlarda berilgan ma’lumotlarga, dars jarayoniga tinglovchilarni ijodiy munosabatini tarbiyalaydi. Ularda kasbiy ko‘nikma va malakalarini hosil qiladi.

Logopediya fanida amaliy mashg‘ulotlarning vazifalariquyidagilardan iborat:

- nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalarni ta’lim-tarbiya jarayoni, nutq kamchiligi bo‘lgan bolalar nutqidagi kamchiliklarini o‘rganish logopediya fanidan olgan nazariy bilimlarini amaliyotga tatbiq etish jarayonida mustaxkamlash, chuqurlashtirish talabida kasbiy malakalarinishakllantirish;
- tinglovchilarning metodik tayyorgarligini oshirish va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish;
- bo‘lajak logopedda metodik faoliyat motivlarini shakllantirish va logopediya faniga bo‘lgan qiziqishlarini oshirish;
- tinglovchilarni maxsus ta’lim buyicha maxsus muassasalar logopedining ish faoliyatini kuzatish, ilg‘or tajribalarini o‘rganish vatahlil qilishga o‘rgatish;
- korrektsion-tarbiyaviy ish jarayonini tahlil qilish va baholash.

Amaliy mashg‘ulot tinglovchilarning pedogogik va metodik tayyorgarligini oshirishga, tanlagan kasbiga bo‘lgan qiziqishini oshirishga xizmat qilishi lozim.

Amaliy mashg‘ulotlar maxsus muassasalarda va universitet auditoriyalarda o‘tkaziladi. Auditoriyalarda o‘tkaziladigan amaliy mashg‘ulotlarda tinglovchilar logopedik mashg‘ulotlar uchun mashg‘ulotlar rejasini tuzish, uni tahlil qilish malakalariga ega bo‘ladilar. Tinglovchilar reja-matn asosida tovushlarni nutqqa qoyish, mustahkamlash, differentsiatsiya qilish boyicha logopedik mashg‘ulotlarni o‘tadilar, tinglovchilar tomonidan o‘tkazilgan har bir mashg‘ulot o‘qituvchi va tinglovchilar tomonidan tahlil etiladi. Har bir amaliy mashg‘ulotning rejasi bilan tinglovchilar oldindan tanishtiriladi. Amaliy mashg‘ulot yuzasidan topshiriqlar beriladi. Topshiriqlarni bajarishda foydalanish uchun adabiyotlar ko‘rsatiladi. Muayyan tayyorgarlikka ega bo‘lgan tinglovchilar bilan amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazildai.

AMALIY MAShG‘ULOTLAR MAVZUSI

1-amaliy mashg‘ulot mavzusi: Logopediya fanining maqsad va vazifalari uning boshqa fanlar bilan aloqasi.

Logopediya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari, metodlari. Logopediya fanining ob’ekti va mazmuni. Logopediyaning boshqa fanlar bilan aloqasi. Logopediyaning fanlar tizimidagi o‘rni, nutqdagi kamchiliklarni o‘rganish va bartaraf etishda fanlararo aloqalarning ahamiyati. Logopediyaning maxsus pedagogika fani sifatida oligofrenopedagogika, surdopedagogika va tiflopedagogika bilan aloqasi. Logopediyaning psixologik-pedagogik va psixolingvistik asoslari. Nutqning inson va jamiyat hayotidagi ahamiyati. Nutq va tafakkur. Logopediyada tarbiya, o‘qitish va korreksiya tushunchasi.

2- amaliy mashg‘ulot mavzusi: Logopediya fanining ilmiy-nazariy va metodologik asoslari.

Nutq buzilishini o‘rganishda va tuzatishda logopediya fani nutq va fikrning o‘zaro bog‘liqligi haqidagi, anomal bolaning rivojlanishidagi umumiy va maxsus qonuniyatlarning o‘zaro munosabatlari to‘g‘risidagi nazariy qoidalarga, nutq va faoliyatning hamkorlikda rivojlanishi haqidagi, ichki va tashqi omillarning o‘zaro ta’siri haqidagi, ruhiy rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchlari haqidagi nazariyaga tayanadi.

Nutq buzilishlari va ularni tuzatishdagi muhim muammolarni hal qilish maqsadida logopediya fani materialistik, metodologiyaga tayanuvchi tamoyil va metodlardan foydalaniladi. Logopediyaning asosiy tamoyillarga: sistemalilik, komplekslilik, rivojlanish tamoyilini, nutq buzilishini bolaning psixik rivojlanishidagi boshqa tomonlari bilan o‘zaro bog‘liq holda qarab chiqish, faoliyatli yondashuv, ontogenetik tamoyil, etiologiya va mexanizmlarni hisobga olish tamoyili (etiopatogenetik tamoyil), nuqsonli nutqning buzilish alomatlari va tuzilishini hisobga olish, umumdidaktik va boshqa tamoyillar.

Nutq buzilishlarini o‘rganish va tuzatishda didaktik tamoyillar: ko‘rgazmalilik, tushunarlilik, onglilik, yakka tartibda yondashish va boshqalar

3- amaliy mashg‘ulot mavzusi: Nutk buzilish sabablari, uni oldini olish metodlarini takomillashtirish hamda nutkning anatomik – fiziologik mexanizmlari.

Nutq buzilishi yosh va o‘rta yoshli bolalarda ko‘p uchrab, unga qadimdan muammo sifatida qaraladi. Gippokrat qo‘lyozmalarida ovozni yo‘qolib qolishi, nutqni yo‘qolib qolishi, tushunarsiz nutq, soqovlik, duduqlanish va tili chuchuklik kabi nutq buzilishi turlari sanab o‘tilgan. Nutq buzilishi bir qator omillar va ularning qo‘shilib kelishidan rivojlanadi:

- Insonda eshitish buzilmagan xolda tovushlarni farqlash buziladi;
- Tug‘ruq paytida shikastlanish natijasida chaqaloqning nutqqa javob beruvchi markazlarini zararlanishi.
- Nutq a’zolarini tuzilishidagi nuqsonlar: lab, tish, til, yumshoq va qattiq tanglaydagi. Masalan: yuqori tanglaydagi yoriq, prikusni noto‘g‘riligi.
- Til va lablarning xarakatchanligini chegaralanishi.
- Ruxiy rivojlanishning kech qolishi natijasida nutqning xam kech rivojlanishi.
- Oiladagi savodxonlikni yetishmasligi.

Bolalarda nutq buzilishini yuzaga keltiruvchi sabablar ichida tashqi (ekzoge n) va ichki (endogen) om illar, shuningdek atrofm uhitning tashqi sharoitlari farq qilinadi. Nutqiy nuqsonning turli sabablarini ko‘rib chiqishda evolyusiondinam ik yondoshiladi. Bu nuqsonning yuzaga kelish jarayonini tahlil qilishdan, anom al rivojlanishining um um iy qonuniyatlarini va har bir yosh davrida nutqning rivojlanish qonuniyatlarini hisobga olishdan iboratdir

4- amaliy mashg‘ulot mavzusi: Nutk buzilishlarining tasnifi. Nutk foliyatining xususiy patologiyasi

Logopediyada nutq buzilishlarining 11 ta shakli ajratiladi, ulardan 9 tasi og‘zaki nutq natijasi va ishlab chiqarishning turli jarayonlaridagi buzilishlarni tashkil etadi. Qolgan 2 ta shakl esa yozm a nutqning buzilish jarayoni bilan bog‘liq holda ajratiladigan buzilishlarni o‘z ichiga oladi. Og‘zaki nutqning buzilishlari orasida disfoniya (afoniya), taxilaliya, bradilaliya, duduqlanish, dislaliya, rinolaliya, dizartriya (anartriya), alaliya, afaziya ajratiladi; yozm a nutqning buzilishlari orasida disleksiya (aleksiya) va disgrafiya (agrafiya) ajratiladi.Nutq haqidagi ta’limotning ilmiy tushunchasi. Nutq faoliyatining anatomik-fiziologik va psixolongvistik jihati. Nutq jarayonlarini tashkil etish. Nutqning fikr yuritish sifatida yuzaga kelishi.

Nutq taraqqiyotida biologik va ijtimoiy omillarning ahamiyati. Nutq taraqqiyoti va boshqa psixik jarayonlarning o‘zaro aloqasi.

Nutq kamchiliklari haqida tushuncha. Nutq kamchiliklari to‘g‘risidagi tushunchaning ijtimoiy-psixolongvistik va klinikaga oid mezonlari. Og‘zaki va yozma nutqning shakllanishi, shakllanmay qolishi va kamchiliklari to‘g‘risidagi tushuncha. Nutq faoliyati kamchiliklarining belgilari. Nutq faoliyatidagi kamchiliklarning umumiy, psixik rivojlanish bilan bog‘liqligi.

5- amaliy mashg‘ulot mavzusi: Dislaliya.

Funksional va mexanik, monomorf va polimorf, oddiy va murakkab dislaliya. Dislaliya turlari (sigmatizm, rotatsizm, lambdatsizm, kappatsizm, yumshatish nuqsonlari). Tovush talaffuzi buzilishlari to‘g‘rilash usullari logopedik ish davrlari:

Tayyorlov, tovushni nutqqa qo‘yish, tovush nutqida mustahkamlash, tovushlarni ajratish, tovushni nutq faoliyatiga kiritish.

Har bir davrning vazifasi va ish usullari. Turli xil sigmatizmning bartaraf etish, rotatsizm va lotatsizmni bartaraf etish, til orqa (k,g,x) va chuqur til orka (q,g‘) tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni bartaraf etish.

6- amaliy mashg‘ulot mavzusi: Rinolaliya, Dizartriya.

Buzilish mexanizmi, sabablari va uni aniqlash. Rinolaliyani o‘rganishning qisqacha tarixi. Logopedik yordam ko‘rsatishni rivojlantirish.Rinolaliya shakllari. Ochiq rinolaliya. Yopiq rinolaliya. Aralash rinolaliya. Tanglaydagi tug‘ma yoriqlarning bolaning jismoniy o‘sishiga, nutqi vapsixikasiga ta’siri. Rinolaliyani bartaraf etishda logopedik ish.

Dizartriya haqida tushuncha. Dizartriyaning sabablari. Dizartriya bolalar sholligi kasalligining belgisi sifatida. Dizartriya tasnifi. Asosiy shakllari va ularning belgilari. Dizartrik bolalarning salomatligi, psixik va nutq taraqqiyotining o‘ziga xos xususiyatlari. Artikulyatsiya (talaffuzining aniqligi), motorikasi, umumiy motorikaning (nutqqa daxldor va daxldor bo‘lmagan) buzilishi. Dizartiriyani bartaraf etishda logopedik ish.

7- amaliy mashg‘ulot mavzusi: Alaliya, Afaziya.

Nutqning sistemali (surunkali) rivojlanmaganligi. Alaliya sabablari va mexanizmi. Alaliya shakllari. Motor alaliya. Motor alaliyadagi nutqqa daxldor va daxldor bo‘lmagan kamchiliklar.

Sensor alaliya. Sensor alaliyaning zaif eshitish va aqli zaiflik bilan qiyosiy tavsifi. Sensor alaliyada eshitishning holati. Sensor alaliyada akustik diqqat, idrok va nutqni tushunishning o‘ziga xos xususiyatlari. Alaliyani bartaraf etishda logopedik ish tizimi.

Afaziya, uning sabablari va mexanizmi. Bolalar va kattalarda uchraydigan afaziyani o‘rganish to‘g‘risida tarixiy ma’lumot. Afaziya shakllari va ularning nomoyon bo‘lish sabablari. Afaziyada korreksion ta’sir tizimi.

8- amaliy mashg‘ulot mavzusi: Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar. Nutqi to‘liq rivojlanmagan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni o‘qitish va tarbiyalash.

Nutqi to‘liq rivojlanmagan (NTR) bolalarni o‘qitish va tarbiyalash.Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi haqida tushuncha. NTR bolalar tasnifi. Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi darajalari va ularning namoyon bo‘lishi. NTR bolalar nutqini tekshirish. Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi har bir darajasini bartaraf etish bo‘yicha olib boriladigan logopedik ishlar mazmuni va vazifalari. NTR bolalar bilan olib boriladigan korreksion ishni tashkil etish va rejalashtirish. Nutqning

to‘liq rivojlanmaganligi sabablari. Nutqning to‘liq rivojlanmaganligini bartaraf etishda korreksion-pedagogik ish tizimi.O‘qitishning ikkinchi bosqichi – dastlabki so‘z shakllari. O‘qitishning uchinchi bosqichi – ikki tarkibli gap. O‘qitishning to‘rtinchi bosqichi – bir nechta so‘zlardan iborat gaplar.

9- amaliy mashg‘ulot mavzusi: Yozma nutqdagi kamchiliklar.

O‘qish va yozishdagi kamchiliklar. Yozma nutq buzilishlarining sabablari, shakllari va darajasi. O‘qish va yozuvdagi kamchiliklarning nutqi, eshitishi va ko‘rishidagi nuqsonlar bilan hamda bosh miya funksiyasidagi buzilishlari bilan bog‘liqligi. Bolalarning rivojlanish faoliyatidagi kamchiliklarning yozma nutqini egallashga ta’siri. Yozuv va o‘qishning asosiy operatsiyalari. Yozma nutqdagi kamchiliklarning oldini olish, rivojlanishida kamchiligi bo‘lgan bolalar yozma nutqidagi kamchiliklarningo‘ziga xos xususiyatlari.

Yozma nutq kamchiliklari. O‘qish va yozishdagi kamchiliklar. Yozma nutq kamchiligiga ega bo‘lgan bolalar bilan olib boriladigan logopedik ish mazmuni.

Yozuvda logopedik xatolarning o‘ziga xos xususiyatlari. Maxsus muassasalarda logoped mashg‘ulotlarini kuzatish va tahlil etish. Mashg‘ulotlarni tashkil etish va rejalashtirish. Disleksiya, uning tasnifi. Disgrafiya yozuv jarayonining psixofiziologik qurilishi. O‘qish va yozuvida kamchiligi bo‘lgan bolalarni tekshirish.Yozma nutq kamchiliklarini bartaraf etishda olib boriladigan logopedik ishlar metodikasi.

10- amaliy mashg‘ulot mavzusi: Duduqlanish. Nutq tezligi va ravonligini pay tortishishi bilan buzilishi.

Duduqlanishni o‘rganish va uni bartaraf etishning qisqacha tarixi. Duduqlanishning psixofiziologik mexanizmlari. Duduqlanishning tipologiyasi. Duduqlanish tabiati va xarakteri xususida zamonaviy nuqtai nazarlar. Pay tortishishi lokalizatsiyasi va turlari. Turli yoshdagi odamlarda duduqlanish kechishining xususiyatlari. Duduqlanish – muomala (kommunikatsiya) ning buzilishi sifatida. Duduqlanuvchi bola nutqini to‘g‘rilash va shaxsini tarbiyalashga oid logopedik ishning asosiy yo‘nalishlari. Duduqlanuvchi bolaning nutqi va shaxsiga bevosita va bilvosita logopedik ta’sir. Turli yoshdagi duduqlanuvchi bololar bilan ishlashning o‘ziga xos xususiyatlari. Duduqlanuvchi bola nutqi va shaxsi ni qayta tarbiyalashda psixoterapiyaning o‘rni. Duduqlanuvchilar bilan ishlashda logopedik ish me’yori. Duduqlanish, sabablari va uning alomatlari. Duduqlanishni bartaraf etishga atroflicha yondashish. Duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladiganlogopedik mashg‘ulotlarning didaktik asoslari. Alohida mashg‘ulotning struktura qismlari (tuzilish qismlari). Maktabgacha yoshdagi duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan korreksion-pedagogik ishlar metodikasi.

11- amaliy mashg‘ulot mavzusi: Rivojlanishida kamchiligi bo‘lgan bolalar bilan boriladigan logopedik ishning o‘ziga xos xususiyatlari. Nutq faoliyati kamchiliklarin umumiy, ruhiy rivojlanish bilan bog‘liqligi.

Rivojlanishida nuqsonlar bo‘lgan bolalar bilan olib boriladigan korreksion-pedagogik faoliyat tarixiy tajribalarga ega. Anomal (yunoncha anomalos - noto‘g‘ri) ....Maktabgacha yosh rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning mehnat faoliyatining o‘ziga xosligi. Maktabga yoshdagi rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning ta’lim faoliyatining o‘ziga xosligi. O faoliyati - maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni rivojlanishida asosiy faoliyat sifatida logope ta’sir. Turli yoshdagi duduqlanuvchi bololar bilan ishlashning o‘ziga xos xususiyat Duduqlanuvchi bola nutqi va shaxsini qayta tarbiyalashda psixoterapiyaning o Duduqlanuvchilar bilanishlashda logopedik ish me’yori.

12- amaliy mashg‘ulot mavzusi: Fonetik- fonematik nutq buzilishiga ega bo‘lgan bolalarni o‘qitish va tarbiyalash.

Fonetik-fonematik nutq kamchiligiga (FFN) ega bo‘lgan bolalarni o‘qitish va tarbiyalash. FFN haqida tushuncha. FFNning turli darajadagi ko‘rinishlari va tavsifi. FFN ga ega bo‘lgan bolalar nutqini tekshirish. Maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarda namoyon bo‘ladigan FFN ni bartaraf etish bo‘yicha olib boriladigan ish mazmuni, korreksion ishnitashkil etish va rejalashtirish.

Maxsus maktabgacha tarbiya muassalarida tovushlar talaffuzi buzilishiga ega bo‘lgan bolalar nutqini mashg‘ulotlarda va o‘yin faoliyatida kuzatish va tahlil etish. Tibbiy–pedagogik hujjatlarni o‘rganish va tahlil etish. FFN bolalarni o‘qitish va tarbiyalash dasturi tahlili.

Fonetik-fonematik nutq kamchiligiga ega bo‘lgan bolalar nutqiningo‘ziga xos xususiyatlari. FFN ni bartaraf etish bo‘yicha olib boriladigan ish mazmuni. Mashg‘ulotlarni tashkil etish va rejalashtirish.

13- amaliy mashg‘ulot mavzusi: Logopedik yordamni tashkil etish.

Katta yoshdagi aholiga logopedik yordam ko‘rsatish tizimi. Asosiy e’tibor og‘ir insult kasalligini boshidan kechirgan, bosh miyasi operatsiya qilingan bemorlarning nutqini qayta tiklash muammosiga qaratilgandir.

Katta yoshdagi aholiga logopedik yordam ko‘rsatish sistemasi turli tipdagi muassasalarni o‘z ichiga oladi, ya’ni: 1. Statsionar (kasalxonalardagi nevrologik bo‘limlar). 2. Yarimstatsionar (mehnat terapiyasi kabinetlari). 3. .Ambulator (shahar, nohiya poliklinikalaridagi metodika kabinetlar). Afazik bemorlar bilan guruhli va yakka tartibda mashg‘ulotlar o‘tkaziladi. Logopedning vrach va bemorning qarindoshlari bilan doimiy aloqada bo‘lishi logopedik ishning samaradorligini oshirishga yordam beradi.

14-amaliy mashg‘ulot mavzusi: Nutq kamchiligiga ega bo‘lgan bolalar uchun maxsus muassasalar tizimi.

Nutq nuqsoniga ega bo‘lgan bolalarga mo‘ljallangan maktabgacha tarbiya muassasalari. Tayanch-harakat apparatida kamchiligi bor bolalarga mo‘ljallangan maktabgacha tarbiya muassasalari. Aqliy zaif bolalarga mo‘ljallangan maktabgacha tarbiya muassasalari. Og‘ir nutq nuqsonlarigaega bo‘lgan bolalarga mo‘ljallangan maktablar. Bolalar psixonevrologik sanatoriyalari.

15-amaliy mashg‘ulot mavzusi: Nutq kamchiliklari oldini olish.

Nutq buzilishi oldini olish uchun nutqdagi alomatlarini, ularning etiologiyasi,

mexanizmlari, nutq faoliyatibuzilishi tarkibidagi nutqiy va nutqsiz alomatlar munosabatlarini bilish kerak. Nutq kamchiliklari oldini olish(nutqsiz davrdan boshlab-3 oylikdan – 3 yoshgacha)

Nutq buzilishi oldini olish uchun aholi o‘rtasida logopedik bilimlar targ‘ibotini olib borish

KO‘ChMA MAShG‘ULOTLAR MAZMUNI

1- **Mavzu: Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar. Nutqi to‘liq rivojlanmagan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni o‘qitish va tarbiyalash**.

2- Mavzu: **Maxsus maktabgacha tarbiya muasasalari guruxlarida logopedik mashgulotlarni kuzatish.**

3- Mavzu: Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarida duduklanuvchi bolalarning tibbiy pedagogik xujjatlarini o‘rganish.

MUSTAQIL TA’LIM MAZMUNI

Fanga oid o‘rganilgan materiallar asosida “Maktabgacha ta’lim tizimini tubdan takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari” mavzusida mustaqil ish bajariladi. U asosida malaka ishining kirish qismi tayyorlanadi.

O‘QITISh ShAKLLARI

Mazkur modul bo‘yicha quyidagi o‘qitish shakllaridan foydalaniladi:

- ma’ruza mashg‘ulotlar (ma’lumotlarni anglab olish, aqliy qiziqishni rivojlantirish, nazariy bilimlarni mustahkamlash);
- davra suhbatlari (ta’lim sohasidagi islohotlar bo‘yicha taklifberish, idrok qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish);
- bahs va munozaralar (maktabgacha ta’lim tizimi rivoji bo‘yicha dalillar va asosli argumentlarni taqdim qilish, eshitish va muammolar yechimini topish qobiliyatini rivojlantirish).

ADABIYoTLAR RO‘YXATI

1. “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Taraqqiyot strategiyasi”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli Farmoni.

2. “Maktabgacha ta’lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 30 sentyabrdagi PF-5198-sonli Farmoni.

3. “2017-2021 yillarda maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 29 dekabrdagi PQ-2707-sonli Qarori.

4. “Maktabgacha ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish choratadbirlari to‘g‘risida”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 9 sentyabrdagi PQ-3261-sonli Qarori.

5. “Nodavlat ta’lim xizmatlari ko‘rsatish faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 15 sentyabrdagi PQ-3276-sonli Qarori.

6. “O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 30 sentyabrdagi PQ-3305-sonli Qarori.

7. Mirziyoev Sh.M. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz” mavzusidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutqi. – T.: “O‘zbekiston”, 2016. – 56 b.

8. Mirziyoev Sh.M. “Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi” mavzusidagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruzasi. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 48 b.

9. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – T.: “O‘zbekiston”. – 2017.– 102b.

10. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.

II. Maxsus adabiyotlar.

1. Ayupova M.Yu. Logopediya. Darslik. T.: O‘zbekiston Faylasuflari milliy jamiyati, 2007.

2. Ayupova M.Yu., X.M.Po‘latova. Logopedik ritmika. Darslik. T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.

3. Volkova G.A. Logopedik ritmika. Moskva. 2004.

III. Elektron ta’lim resurslari

1. http://www.edu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi sayti.
2. http:www.uzedu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi sayti.
3. http://www.president.uz – O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti portali.
4. http://www.gov.uz – O‘zbekiston Respublikasi xukumati portali.
5. http://www.xs.uz – “Xalq so‘zi” gazetasi sayti.
6. http://www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun xujjatlari ma’lumotlar milliy bazasi sayti.
7. http://www.kun.uz – O‘zbekiston va jahon yangiliklari, eng so‘nggi xabarlar sayti.

MODULNI O‘QITIShDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM METODLARI

Mashg‘ulotda jarayonida qo‘llaniladigan «Aqliy hujum» usuli

Aqliy xujum	- (breynstorming – miya buroni), amaliy va ilmiy muammolarni yechishda jamoa bilan ma’lumot yig‘ish
Usulni asosiy g‘oyasi	**-** g‘oyalar to‘plash, ularni baholash va tahlil kilish, ajratish. “Aqliy hujum”ni olib boruvchining xatti- xarakati uchun bu g‘oya asosiy ko‘rsatgich bo‘lib, ishtirokchilarni imkoniyat qadar ko‘p g‘oyalar taklif kilishga undaydi.
Qoidalari	Imkoni boricha ko‘proq g‘oyalarni taklif etish (jamlash), ularni talqin qilish, muammolarni yechishva ularnidoskaga yozib qo‘yish.
Ta’lim beruvchi	Qatnashchilarni 3-4 guruxga bo‘ladi va xar birigamuammolar taklif etadi **(Ilova 1)** - Ishtirokchilarni qo‘llab-qo‘vvatlaydi (imo-ishora, jilmayish, xa-yo‘q so‘zlari bilan); - yumshoq, ammo astoydil talabalarni boshkalarni tanqid kilishdan kaytarib turadi; - xar bir fikrni o‘zgartirmasdan doskaga yozdirib qo‘yadi; - talabalarni so‘rovga kirishib ketishiga yordam berish va psixologik tuskinlikni yukotish uchun, oldingi yoki shu darsdan kutilmagan, original savollar berib mashq o‘tkazadi (blis so‘rov) **(Ilova 2).**
Fidbeyk	-har bir g‘oyani muhokama qilish; -eng to‘g‘ri g‘oyalarni qo‘llab-kuvvatlash

Aqliy hujumning maqsadi va qoidalari

Ақлий ҳужумни ўтказишдан мақсад:
- муаммони ҳал қилиш учун ғояларни топиш;
- ғояларни уларнинг аҳамиятлилигига қараб тартиблаш;
- фаол фикрлаш малакасини шакллантириш;
- кутилмаган ғояларни пайдо бўлиш жараёнини намойиш қилиш;
- топилган ғоялардан фойдаланиш кўникмасини шакллантириш.

Ақлий ҳужум қоидалари:

- ғояларни илгари сурилиши босқичида танқид тақиқланади;
- оригинал ҳатто фантастик ғоялар рағбатлантирилади;
- барча ғоялар ёзиб борилади ёки қайд қилинади;
- агар маъқул топса муаллифнинг ўзи ҳам ёзиб боради;
- “ақлий ҳужум” методида қатнашчилар бир-бири билан юридик ва маъмурий жиҳатдан боғлиқ бўлмаслиги зарур;
- таҳлилчилар гуруҳи нисбатан самарали ғояларни таҳлил қилади, синтез қилади, баҳолайди ва танлайди;
- ушбу тадбирни ўтказишда Кейнснинг “ иқтисодчилар адашсалар ҳам уларни ғояси келажак учун хизмат қилади” деган қоидасига амал қилиш.

Натижа:

- талабалар томонидан муайян назарий билимларни пухта ўзлаштиришга эришилади;
- вақт ажратилади ва қилинади;
- ҳар бир талаба фаолликка интилади;
- уларда эркин фикрлаш лаёқати шаклланади.

“SWOT-tahlil” metodidan foydalanish

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo‘llarni topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Namuna: Maktabgacha ta’lim tizimning kechagi va bugungi holati masalasida “SWOT-tahlil” metodida tahlil qiling.

S	Respublikada maktabgacha yoshdagibolalarni maktabgacha ta’lim muassasalariga qamram olishko‘rsatkichi 27 foizni tashkil etadi.	Maktabgacha ta’lim tizimini tarkibiy jihatdan tubdan isloh qilish, mazkur muassasalarga bolalarni 100 foiz qamrab olishga qaratilgan
W	Maktabgacha ta’lim muassasalarida moddiy-texnik bazaning nochorligi, malakali kadrlar yetishmasligi, sifatli oziq-ovqat ta’minotiningpastligi.	Ushbu sohada har tomonlama sog‘lom va barkamol avlodni voyaga y e tkazishga o‘zining munosib hissasini qo‘shib kelayotgan 57 mingdan ortiq mutaxassislar mehnat qilayotgan bo‘lsa, shundan 85 foizini o‘rta ma’lumotli kadrlar tashkil etadi.
O	Maktabgacha ta’lim tizimi uzluksiz ta’limning birlamchi, eng asosiy bo‘g‘inidir. Shu bois bolalarning sog‘lom va bilimli, y e tuk kadrlar bo‘lib voyaga yetishida bog‘cha tarbiyasijuda -muhim o‘rin tutadi.	Maktabgacha ta’limni boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish, tarbiya va o‘quv jarayoninitakomillashtirish, MTMlar infratuzilmasi va moddiy-texnik ta’minotini yaxshilanadi.
T	So‘nggi 20 yil davomida davlattasarrufidagi maktabgacha ta’lim muassasalari 45 foizdan ziyodroqkamaygan.	Kelgusi besh yillikda 2200 ta maktabgacha ta’lim muassasasining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash masalasi oxiriga yetkazish.

«FSMU» metodi

Texnologiyaning maqsadi: Mazkur texnologiya ishtirokchilardagi umumiy fikrlardan xususiy xulosalar chiqarish, taqqoslash, qiyoslash orqali axborotni o‘zlashtirish, xulosalash, shuningdek, mustaqil ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur texnologiyadan ma’ruza mashg‘ulotlarida, mustahkamlashda, o‘tilgan mavzuni so‘rashda, uyga vazifa berishda hamda amaliy mashg‘ulot natijalarini tahlil etishda foydalanish tavsiya etiladi.

Texnologiyani amalga oshirish tartibi:

- qatnashchilarga mavzuga oid bo‘lgan yakuniy xulosa yoki g‘oya taklif etiladi;
- har bir ishtirokchiga FSMU texnologiyasining bosqichlari yozilgan qog‘ozlarni tarqatiladi:

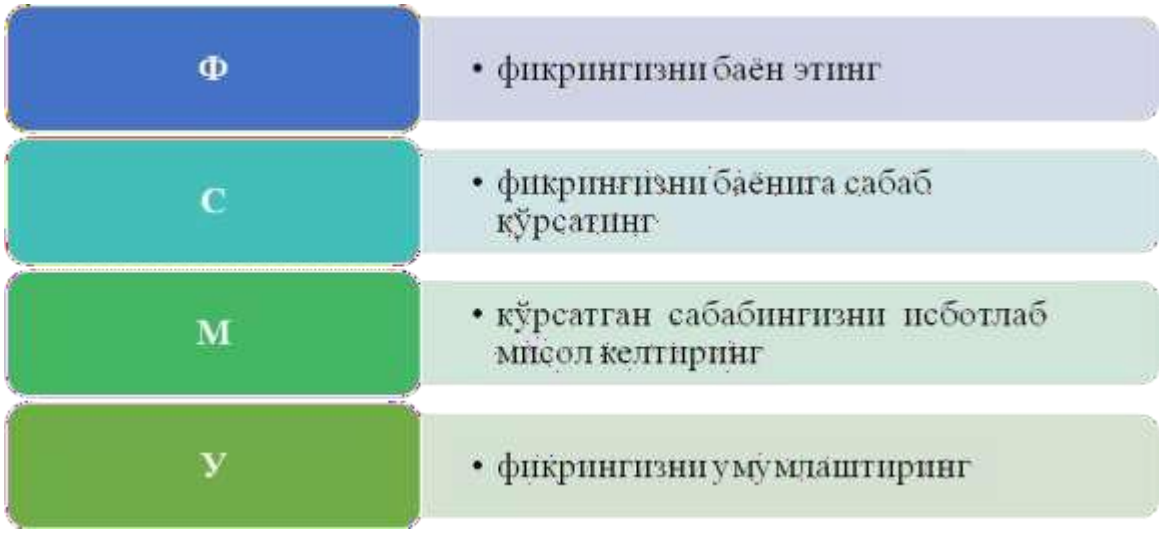

- ishtirokchilarning munosabatlari individual yoki guruhiy tartibda taqdimot qilinadi.

FSMU tahlili qatnashchilarda kasbiy-nazariy bilimlarni amaliy mashqlar va mavjud tajribalar asosida tezroq va muvaffaqiyatli o‘zlashtirilishiga asos bo‘ladi.

Namuna.

Fikr: “O‘zbekiston Respublikasida maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha “Yo‘l xaritasi” dasturi”.

Topshiriq: Mazkur fikrga nisbatan munosabatingizni FSMU orqalitahlil qiling.

NAZARIY MAShG‘ULOT MATERIALLARI

1-mavzu: Logopediya fanining umumiy masalalari. Nutq faoliyatining umumiy patologiyasi. Nutq faoliyatining xususiy patologiyasi. (2 soat)

Reja

1.1. Logopediya fanining maqsadi, vazifalari

1.2. Logopediyaning boshqa fanlar bilan aloqasi

1.3. Logopediya fanining metodologik asoslari. Fan sifatida logopediyaning tamoyil va metodlari

1.4. Logopedning shaxsi

1.5. Nutq faoliyatining umumiy patologiyasi. Nutq faoliyatining xususiy patologiyasi

Tayanch iboralar:

1. Kompensatsiya – o‘rnini qoplash. Biror psixik funksiya qisman yoki to‘la ishdan chiqqanda, uning vazifasini boshqa kuchli rivojlangan sog‘ funksiyalar bajaradi.

2. Logopediya termini grekcha logos (so‘z, nutq) peydeo (tarbiyalayman, o‘qitaman), ya’ni «nutqni tarbiyalash» ma’nosini anglatadi.

1.1. Logopediya fanining maqsadi, vazifalari

Logopediya bu – nutq buzilishlari haqidagi maxsus ta’lim va tarbiya vositasida nutq buzilishlarini o‘rganish, tuzatish va oldini olish haqidagi pedagogik fandir. Logopediya nutq faoliyati buzilishining sabablari, mexanizmlari, alomatlari, oqimlari tarkibini o‘rganadi. Shuning uchun uni maxsus pedagogika sirasiga qo‘shadilar.

«Logopediya» termini grekcha *logos* (so‘z, nutq), *peydeo* (tarbiyalayman, o‘qitaman) so‘zlardan tashkil topgan bo‘lib, tarjimada to‘g‘ri «nutqni tarbiyalash» ma’nosini anglatadi.

Fan sifatida logopediya nutq nuqsonini tuzatish, nutqiy faoliyati zaiflashgan shaxslarni o‘qitish va tarbiyalash jarayoni hisoblanadi. Logopediyani o‘rganish ob’ekti – nutq nuqsoniga ega bo‘lgan shaxs. Adabiy tilda qabul qilingan nutq normasidan biroz bo‘lsa ham chetga chiqish – bu nutq nuqsoni deb hisoblanadi.

Zamonaviy logopediya strukturasi maktabgacha yoshli, maktab bolalar logopediyasi, o‘smirlar va katta yoshdagilar logopediyasiga bo‘linadi.

Logopediyaning asosiy maqsadi nutqida nuqsoni bor shaxslarni o‘qitish, tarbiyalash va qayta tarbiyalashning ilmiy asoslangan tizimini ishlab chiqish, Shuningdek, nutq nuqsonining oldini olishdan iboratdir. Logopediya fani optimizm va chuqur insonparvarlik bilan yo‘g‘rilgandir. U nutqida nuqsoni bor bolalarning shaxs sifatida har tomonlama rivojlanishi uchun qulay imkoniyatlar yaratib beradi.

I.P. Pavlovning birinchi va ikkinchi signal sistemalari orasidagi o‘zaro ta’sir haqidagi, shartli reflektorlik aloqalarining shakllanish

qoidalari haqidagi nazariyalari, P.K. Anoxinning funksional tizimlar haqidagi ta'limoti, ruhiy funksiyalarni dinamik tarzda cheklash haqidagi ta'limot (I.M. Sechenov, I.P. Pavlov, A.R. Luriya) va nutq faoliyatining zamonaviy neyropsixolingvistik nazariyalari haqidagi ta'limot logopediyaning tabiiy-ilmiy, psixofiziologik asosidir.

I.P. Pavlov ta'limotiga muvofiq nuqt bosh miyaning murakkab psixologik funksiyasini, uning ikkinchi signal tizimini o'zida namoyon etadi. Bu esa signallarning signali sanaladi. Birinchi va ikkinchi signal tizimlari bir-biri bilan uzviy bog'langandir. Ikkinchi signal tizimi birinchi tizim asosida shakllanadi. Ammo keyinchalik ikkinchi signal tizimining birinchi signal tizimiga tartibga soluvchi ta'siri namoyon bo'ladi. So'z alohida xususiyatning signali, umumlashtirish, mavhumlashtirish qurolidir. Birinchi va ikkinchi signal tizimlari orasidagi o'zaro murakkab aloqalarni hisobga olish nutq buzilishini tuzatish, buzilgan nutq va nutqsiz funksiyalarning o'rnini bosish ustida samarali logopedik ish olib borish uchun imkoniyat yaratadi.

Logopediya fanining quyidagi vazifalarini ajratib ko'rsatishmumkin:

1. Nutq buzilishining turli shakllarida nutq faoliyatining ontogenezini o'rganish.
2. Nutq buzilishlarining keng tarqalganligi, alomatlari va darajalarini aniqlash.
3. Nutqiy faoliyati buzilgan bolalarning o'z-o'zidan va biror maqsadga qaratilgan rivojlanish dinamikasini, Shuningdek, nutqiy zaiflikni ularning shaxs sifatida yetishuviga, ruhiy rivojlanishiga, turli ko'rinishdagi faoliyatlarini namoyon qilishga, o'zlarini tutishlariga ta'sirini aniqlash.
4. Rivojlanishida turli xil farqlar bo'lgan bolalarda (eshitish, ko'rish, fikrlash qobiliyatining hamda tayanch harakat apparatining buzilishi hollarida) nutqning shakllanishi va nutq buzilishlari xususiyatini o'rganish.
5. Nutq buzilishining kelib chiqish sabablari, mexanizmlari, tuzilishi va alomatlarini aniqlash.
6. Nutq buzilishlarining pedagogik tashxisi, metodlarini ishlabchiqish.
7. Nutq buzilishlarini tartibga solish.
8. Nutq buzilishini bartaraf etish tamoyillari, differensiyalashgan metodlari va vositalarini ishlab chiqish.
9. Nutq buzilishining oldini olish metodlarini takomillashtirish.
10. Logopedik yordamni tashkil etish masalalarini ishlab chiqish.

Logopediyaning yuqorida ko'rsatilgan vazifalarida uning ham nazariy,ham amaliy yo'nalishlari belgilab berilgandir. Uning nazariy tomoni – nutq buzilishlarini o'rganish, hamda ularning oldini olish, aniqlash va tuzatishning ilmiy asoslangan metodlarini ishlab chiqishdan iborat.

Amaliy tomoni – nutq buzilishining oldini olish, aniqlash va bartarafetishni o‘z ichiga oladi. Logopediyaning nazariy va amaliy vazifalari bir- biriga chambarchas bog‘langandir.

Qo‘yilgan vazifalarni hal etish uchun quyidagilarni amalga oshirish kerak:

1) fanlararo aloqalardan foydalanish va nutq hamda undagi nuqsonlarni o‘rganuvchi ko‘plab mutaxassislar (psixologlar, neyropsixologlar, neyrofiziologlar, tilShunoslar, pedagoglar, turli ixtisosdagi vrachlar va boshqa kishilar)ni hamkorlikda ish olib borishga jalb etish;

2) nazariya sohasidagi yangiliklarni amaliyotga tezroq tatbiq etish uchun fan va amaliyot o‘rtasidagi aloqalarni, nazariy va amaliy muassasalar orasidagi hamkorlikni ta’minlash;

3) nutqning buzilishini o‘z vaqtida aniqlash va bartaraf etish tamoyillarini amalga oshirish;

4) nutq buzilishining oldini olish uchun aholi o‘rtasida logopedik bilimlar targ‘ibotini olib borish.

Yuqoridagi vazifalarning bajarilishi logopediyaning ta’sir kuchini belgilaydi.

Logopedik ta’sir etishning asosiy yo‘nalishi nutqning rivojlanishi, nuqsonli nutqni tuzatish va nuqsonlarning oldini olishdan iborat. Logopedik ish jarayonida sezuvchanlik qobiliyatini rivojlantirish; uni harakatga keltiruvchi kuch, ayniqsa, nutqqa ta’sir etuvchi harakatlarni bilish, ayniqsa, tafakkur faoliyatini, xotira, diqqat jarayonlarini rivojlan-tirish; Shuningdek, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, yaxshilash bilan bir vaqtda bola shaxsini tarkib toptirish; ijtimoiy muhitga ta’sir etish nazarda tutiladi.

Logopedik jarayonni tashkil etish nutq buzilishini to‘g‘rilash bilan bir qatorda psixofizik nuqsonlarni ham tugatish yoki yengillatish uchun sharoit yaratadi. U pedagogik ta’sir qilishning muhim maqsadi bo‘lgan shaxsni har tomonlama kamol toptirish imkonini beradi.

Logopediya fan sifatida muhim nazariy va amaliy ahamiyatga egadir. U tilning, nutqning ijtimoiy mohiyati, bolaning nutqi, tafakkuri va butun ruhiy faoliyatning chambarchas bog‘liqligi bilan belgilanadi.

Nutq vazifasi insonning muhim ruhiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Nutq rivojlanishi jarayonida bilish faoliyatining oliy shakllari, tafakkur qobiliyatlari shakllanadi. So‘zning ahamiyati o‘z-o‘zidan umumlashtiruvchi hisoblanadi va shu munosabat bilan o‘zida nafaqat nutq birligini, balki tafakkur birligini ham namoyon qiladi. Ular aynan o‘xshash emas va ma’lum darajada bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan holda paydo bo‘ladi. Lekin bolaning ruhiy rivojlanishi jarayonida murakkab, sifat jihatdan yangi birlik nutqiy tafakkur, nutqiy fikrlash faoliyati paydo bo‘ladi.

Nutqiy muomala qobiliyatini o‘zlashtirish o‘ziga xos insoniy, ijtimoiy aloqalar uchun zamin hozirlaydi. U tufayli bolaning atrof- muhit haqidagi tasavvurlari shakllandi va oydinlashadi, uni aks ettirish shakllari takomillashadi.

Bolaning nutqni o‘zlashtirishi uning xatti-harakatlarini anglash, rejalashtirish va tartibga solishga imkon beradi. Nutqiy muomala faoliyatning turli shakllarini rivojlantirish va jamoa mehnatida ishtirok etish uchun muhim shart-sharoitlar yaratadi.

U yoki bu darajadagi nutq buzilishlari (nutq buzilishlarining xususiyatiga bog‘liq holda) bolaning barcha ruhiy rivojlanishlariga salbiy ta’sir etadi, uning faoliyatida, yurish-turishida aks etadi. Og‘ir nutqiy buzilishlar aqliy rivojlanishga, ayniqsa, bilish faoliyati oliy darajalarining shakllanishiga ta’sir etishi mumkin. Bu nutq va tafakkurning chambarchas bog‘liqligi, ijtimoiy, jumladan nutqiy aloqalarning cheklanganligi bilan bog‘langandir. Bu jarayonda bolaning atrof-muhitni idrok etishi amalga oshadi.

Nutq buzilishi, nutqiy muomalaning cheklanganligi bola shaxsining shakllanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi, aslida bo‘lmagan ruhiy buzilishlarni, hissiy-irodaviy sohaning o‘ziga xos xususiyatlarinikeltirib chiqarishi, uning xarakteridagi salbiy fazilatlar (tortinchoqlik, qat’iyatsizlik, odamovilik, salbiylik, nomukammallik tuyg‘usi)ning rivojlanishi uchun yo‘l ochib berishi mumkin.

Bularning barchasi savodxonlikni egallashga, umuman o‘zlashtirishga, kasb tanlashga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Demak, logopediya fanining ahamiyati bolaning nutqiy buzilishini bartaraf etish, shu bilan birga uning mukammal, har tomonlama rivojlanishini ta’minlashdan iboratdir.

1.2. Logopediyaning boshqa fanlar bilan aloqasi

Logopediya boshqa fanlar bilan chambarchas bog‘langandir. Shaxsga har tomonlama ta’sir ko‘rsatish, nutq buzilishini bartaraf etish va oldini olish bilan omilkorona shug‘ullanish uchun nutqdagi nuqsonlarning belgilarini, ularning etiologiyasi, mexanizmlari, nutq faoliyati buzilishi tarkibidagi nutqiy va nutqsiz belgilar munosabatlarini bilish kerak. Bu logopediyaning boshqa fanlar bilan bo‘ladigan aloqasini belgilaydi.

Tizimlar ichidagi va tizimlararo aloqalar bor. Tizim ichidagi aloqalarga pedagogika hamda maxsus pedagogikaning turli sohalari: surdopedagogika, tiflopedagogika, oligofrenpedagogika, umumiy va maxsus psixologiya bilan bo‘ladigan aloqalari kiradi. Tizimlararo aloqalarga esa tibbiy-biologik va tilShunoslik fanlari o‘rtasidagi aloqalar kiradi.

Logopediya umumiy anatomiya va fiziologiya, nutq mexanizmlari, nutq jarayonining bosh miyada tashkil etilishi haqidagi, nutq faoliyatida ishtirok etadigan analizatorlarning qurilishi va harakatga kelishi haqidagi bilimlardan foydalanadi.

Nutq buzilishi mexanizmlarini tushunish tuzatish jarayoni qonuniyatlarini aniqlash uchun oliy ruhiy funksiyalarning dinamik lokalizatsiyalanishi to‘g‘risidagi, nutqning ongda shakllanishi borasidagi bilimlarni egallash kerak bo‘ladi.

Nutq murakkab funksional jarayondir. Uning asosida muloqot jara- yonidagi til belgisi tartiblaridan qo‘llanish yotadi. Tilning murakkab tizimi uzoq muddatli ijtimoiy-tarixiy rivojlanish mahsuli bo‘lib, u bola tomonidan nisbatan qisqa muddatlarda o‘zlashtirib olinadi.

Nutqiy tizim bosh miya a’zolarining faoliyatiga asoslanadi. Ulardan har biri nutq faoliyatining o‘ziga xos vazifasini bajaradi.

A.R. Luriya miya faoliyatini uchta funksional blokka ajratadi.

Birinchi blok – bosh miya po‘stlog‘i osti (yuqori stvol va limbik oblast) haqidagi bilimlarni o‘z ichiga oladi. U bosh miya qatlami tonusining normalligi va uning tetiklik holatini ta’minlaydi.

Ikkinchi blok – orqa miya qatlami katta yarimsharlari bo‘laklarini o‘z ichiga oladi, tashqi dunyodan olingan sezgi axborotlarini qabul qiladi, qayta ishlaydi va saqlaydi. U bilish (gnostik) jarayonini amalga oshiradigan asosiy miya apparati hisoblanadi.

Uning tuzilishi birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi doiralarga ajraladi. Birlamchi doira – miya qatlamining proeksion doiralaridir, uning neyronlari juda ham yuqori darajada o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ularda alohida sezgi a’zolaridan sezgi axborotlarini qabul qilishhodisasi yuz beradi.

Miya qatlami apparatlarining birlamchi doiralari ustidan ikkilamchi doiralar qurilgandir. Ular birlamchi doira orqali olingan qo‘zg‘alishlarni tahlil qiladi. Ikkilamchi doiralar birlamchi doiralar kabi, o‘zining ixtisosiy moddalligi (ko‘rish, eshitish va boshqa doiralar)ni saqlaydi. Birlamchi va ikkilamchi doiralar u yoki bu analizator (ko‘rish, eshitish va boshqalar)ning bosh miya qatlami birikmasini o‘zida namoyon etadi.

Uchlamchi doiralar analizatorlarning miya qatlami bo‘linmalarini o‘zgartirish doiralari hisoblanadi. Ular turli moddallikda olingan sezgi axborotlarini tahlil, sintez, integratsiya qilish vazifasini o‘taydi.Ularning faoliyati asosida sintezlarning beqaror va tashqi darajasidan simvolik darajaga, e’tiborini qaratish munosabatlari, murakkab logik- grammatik so‘zlar qurilishi haqidagi bilimlar bilan ish ko‘rishga o‘tishsodir bo‘ladi.

Uchinchi blok katta yarim sharlar qobig‘ining oldingi bo‘limlari (motor,motor oldi va old frontal soha) doirani o‘z ichiga oladi. Bu blok inson faoliyatini rejalashtirish, moslashtirish va nazorat qilishni ta’minlydi. U, Shuningdek, miya qobig‘i ostidagi a’zolar faoliyati barcha tizimlarning tonusi va tetik holatini ular faoliyati oldiga qo‘yilgan vazifalarga muvofiq moslashtirishni amalga oshiradi.

Nutq faoliyati barcha bloklarning birgalikda ishlashi natijasida vujudga keladi. Shu bilan birga har bir blok nutq jarayonida alohida, maxsus o‘ziga xos xususiyati bilan ishtirok etadi.

Nutqning akustik belgilarini ajratib ko‘rsatish va differensiyalash nutq-eshitish analizatori kortikal apparatlarning analitik-sintetik faoliyati bilan ta’minlanadi. Bunga miya qobig‘i markaziy va old motor quyi bo‘linmalari sohasi bilan bog‘liq bo‘lgan bosh miya qobig‘i (Vernike doirasi)ning so‘l yuqori ikkilamchi qismlari kiradi.

Nutq aktining artikulyatsiyalashuvi, motor tashkil etilishi jarayoni nutq apparati muskullarining murakkab tuzatuv ishini maxsus muvofiqlashtirish asosida amalga oshiriladi. Nutq aktining motor quyi yig‘indisi markaziy qismlarning ikkilamchi bo‘limlari (kinestetik apparat) va chap o‘ram qismining quyi bo‘limlari (kinetik apparat) bilan ta’minlanadi. Markaziy qismda nutq apparati muskullaridan yuboriladigan kinestetik sezgilar analizi sodir bo‘ladi. O‘ram qismida esa nutq aktining motor dasturi tashkil etiladi, qator nerv impulslari, bir harakatdan ikkinchi harakatga yengil o‘tish imkoniyatini ta’minlovchi kinestatik modellar yaratiladi.

Nutq birliklarini tanlanish va ularning kompensatsiyalashuvi, ma’noning nutq ko‘rinishiga aylanish jarayoni bosh miya qobig‘ining eng yuqori darajada shakllanishidir. U, ya’ni nutq bosh suyagi old va ustki qismi uchlamchi bo‘linmalarining aralashuvisiz hosil bo‘lmaydi. Bosh miya qobig‘ining uchlamchi bo‘limlari bir tekisda qabul qilinadigan akustik- motor axborotlarining fikrlash sxemasi va obrazlariga o‘tkazilishini ta’minlaydi. Miya qobig‘ining ustki qismida, Shuningdek, keng aloqalarni anglatuvchi sxema ham shakllanadi.

Yozma nutq jarayonida ham bosh miya qobig‘ining ensa va ensa-tepa qismlarining turli bo‘limlari ishtirok etadi.

Shunday qilib, nutq jarayonida bosh miya qobig‘ining turli qismlari turlicha ishtirok etadi. Bosh miya qobig‘i qaysidir qismining jarohatlanishi nutq faoliyati buzilishining o‘ziga xos alomatlariga olib keladi. Nutq jarayonining miyada amalga oshishi haqidagi ma’lumotlar nutq faoliyati buzilishining etilogiyasi va mexanizmlari to‘g‘risidagi tasavvurlarni aniqlashtirishga imkon beradi. Bu ma’lumotlar bosh miyaning lokal jarohatlanishidagi nutq buzilishlarining turli shakllarini (afaziya) differensial diagnostikasi uchun juda muhim bo‘lib, bemorlar nutqini tiklash ustida samarali logopedik ish olib borish imkonini beradi.

Logopediya otorinolaringologiya, nevropotologiya, psixopatologiya, oligofreniya klinikasi, pediatriya bilan uzviy bog‘langandir. Jumladan, nutq va eshitish a’zolarining patologiyasi (masalan, tovush buzilishida) nafaqat buzilishlar etilogiyasini aniqlashga, balki tibbiy ta’sir ko‘rsatish bilan bo‘ladigan logopedik ishlarni to‘g‘ri qo‘shib olib borish uchun ham imkon beradi. Masalan, tovushning buzilishi qisman hiqildoq va tovush burishiqlari (g‘urralar, tugunchalar, papillomalar, tovush burmalarining chandiqqa aylanishi va boshqalar) ning turli organik jarohatlanishidan hosil bo‘lishi mumkin. Bunday hollardagi tovush buzilishining tovush apparati fiziologik ishini normallashtirmay turib

davolash mumkin emas. Bu dori-darmon, jarrohlik, fizioterapiya, psixoterapiya uslubida ta’sir etish bilan ta’minlanadi.

Nutq buzilishining ko‘pgina turlari markaziy asab tizimining organik shikastlanishi bilan bog‘liq bo‘lib, u logoped va nevropatolog-vrach yoki psixonevrologning hamkorlikda ishlashi bilan aniqlanishi mumkin. Nutq buzilishi hollarida ruhiy faoliyatning turli buzilishlari: ruhiy rivojlanishda orqada qolish, o‘zini tutish va his-hayajon hollaridagi buzilishlar, diqqat-e’tibor, xotira, aqliy faoliyat buzilishlari ko‘zga tashlanishi mumkin. Nutq buzilishlarini ularning paydo bo‘lish mexanizmlari tahlili, markaziy asab tizimi buzilishlari bilan bog‘liqbo‘lgan, birlamchi va ikkilamchi ruhiy faoliyati ishlarining hammasi psixonevrolog-vrachning xizmat doirasiga kiradi. Psixonevrolog-vrach bolaning aqliy jihati haqida xulosa chiqaradi, nutqiy kamchiligini tibbiy jihatdan aniqlaydi, talab etiladigan davo choralarini qo‘llaydi.

Nutq buzilishining ko‘pgina ko‘rinishlari miya rivojlanishining barvaqt sekinlashuvi bilan bog‘liq. Bunday hollarda logopedik ish markaziy asab tizimini maxsus dori-darmonlar bilan davolash orqaligina samara berishi mumkin. Bunday davoni psixonevrolog-vrach belgilaydi. Ayrim paytlarda nutq buzilishlari his-hayajonli qo‘zg‘olishning kuchayishi natijasida sodir bo‘ladigan harakatdagi notinchlik bilan qo‘shiladi. Bunda bola maxsus davolangunga qadar logopedning ishi besamara bo‘laveradi.

Nutqning alohida ko‘rinishdagi buzilishlariga, masalan, duduqlanishning ayrim turlari, mutizmga yoki keskin ruhiy iztiroblar – qo‘rqish, hayajon, ko‘nikkan muhitning almashinishi (yaqin kishilaridan ayrilish) va boshqalar sabab bo‘lishi mumkin. Ularning paydo bo‘lish vaqtida bola tegishli kun tartibi va davoga muhtoj bo‘ladi; faqat psixonevrolog-vrach va logopedning hamkorlikda ish olib borishi uning sog‘ayib ketishiga zamin hozirlaydi. Bu ma’lumotlarning hammasi Shundan dalolat beradiki, logopediyapedagogik fan hisoblangani bilan u o‘z oldidagi vazifalarini faqat tibbiyot fanlari va avvalo, nevropatologiya hamda bolalar psixologiyasi yordamida muvaffaqiyatli bajarishi mumkin.

Anomal bolalarni, shu jumladan, nutqi buzilgan bolalarni ham o‘qitish va tarbiyalash nazariyasi asab tizimi tuzilishi, uning rivojlanish xususiyatlari va vazifalari haqidagi bilimlar asosiga quriladi.

Logoped nutq buzilishining nevrologik asoslarini bilishi, bolalar psixopatologiyasi masalalarini tushunishi kerak. Unda oligofreniya va ruhiy rivojlanishning tormozlanishi, harakat va his-hayajonli buzilishlarda namoyon bo‘ladigan, bolalardagi ruhiy buzilishlarning eng ko‘p uchraydigan shakllari haqida ham tasavvur bo‘lishi lozim. Bu bilimlar unga nutq buzilishining sabablarini to‘g‘ri aniqlashda, tuzatishning samarali metodlarini tanlashda, bolani o‘qitish va tarbiyalash hamda uning nuqsonli rivojlanishini oldini olishda yordam beradi.

Nevropatologiya, psixologiya, oligofreniya klinikasi, eshitish, ko‘rish, nutq a’zolari patologiyasi bilan aloqada bo‘lish nutq buzilishini farq qilgan holda tashxis qilish uchun zarurdir. Shundan kelib chiqadigan bo‘lsak,

sensor alaliya va eshitishning pasaygan hollaridagi nutq buzilishlarini aniqlash, eshitish faoliyatini chuqur tekshirishni talab qiladi; oligofreniya va alaliya hollaridagi nutq buzilishlarini belgilash ruhiy va sensomotor rivojlanish xususiyatlarini, intellektning ahvolini aniqlashsiz bo‘lmaydi.

Tibbiyot fanlaridan ma’lumotlar logopedga nutq buzilishining mexanizmlari, etilogiyasini o‘rganishga to‘g‘ri yondashish uchun yordam beradi, nutq buzilishlarining turli ko‘rinishlarini bartaraf etishda diagnostika va differensiyalashgan logopedik ta’sir etish masalalarini to‘g‘ri hal etish imkonini yaratadi. Bolalarni turli tipdagi maxsus muassasalarga to‘g‘ri tanlash ham tashxis qo‘yishga bog‘liqdir.

Logopediya tilShunoslik va psixolingvistika bilan uzviy bog‘langan. Nutq tillar birligining turli darajasi va ularning amal qilish qoidalaridan foydalanishni ham nazarda tutadi. Ular har xil buzilishlarda turlicha buzilishi mumkin. Bolaning til normalarini o‘zlashtirib olish qonunlari va izchilligini bilish logopedik xulosalarni aniqlashtirishga yordam beradi, logopedik ta’sir etish tizimlarini ishlab chiqish uchun zarur bo‘ladi.

Zamonaviy logopediyaning tizimli nutq buzilishini o‘rganish va bartaraf etishda L.S. Vigodskiy, A.R. Luriya, A. Leontevning nutq faoliyatining murakkab tuzilishi, idrok jarayonlari va nutq aytish samarasi haqidagi ta’limotiga asoslanuvchi psixolingvistikama’lumotlari keng qo‘llaniladi.

Nutqni idrok etish va uning samaralari turli operatsiyalarni qamrab oladigan, murakkab ierarxik qurilishga ega bo‘lgan ko‘p darajali jarayonlardan iboratdir. Nuqt hosil bo‘lish jarayonining har bir darajasi, har bir operatsiyasi o‘zining lug‘atiga, birliklarni birlashtirish sintaksisiga ega.

Nutq buzilishlarini o‘rganishda nutq hosil bo‘lish operatsiyalaridan qaysi biri buzilganligini aniqlash muhimdir. Logopediyada A.S. Vigotskiy, A. Leontev, T.V. Ryabova tomonidan ishlab chiqilgan nutq hosil bo‘lish modellaridan foydalaniladi.

A.S. Vigotskiy fikr bilan so‘z oralig‘idagi munosabatni fikrdan so‘zga va aksincha, harakat jarayoni deb qarar, harakatning quyidagi jihatlarini ajratib ko‘rsatar edi: motiv-fikr-ichki nutq-tashqi nutq; nutqning tashqi (jismoniy) va semantik (ruhiy) jihatlari farq qilardi. Tashqi nutqdagrammatik va semantik (ruhiy) qurilishlarning o‘zaro munosabatlari ko‘zga tashlanadi. Ichki nutq semantik jihatdan tashqi nutqqa aylanishstrukturasi hisoblanadi. L.S. Vigotskiy ichki nutqni chuqur tahlil qildi, uning o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berdi.

A.A. Leontev, L.S. Vigotskiy bayon qilgan nutq jarayoni qurilishiga asoslanib, nutq paydo bo‘lishining quyidagi jarayonlarini ajratadi: motiv-fikr (nutq intensiyasi), ichki rejalashtirish, leksik kuchaytirish va grammatik konstruksiyalash, motor ishlab chiqarish, tashqi nutq.

Leksik-grammatik kuchaytirish bosqichi o‘z mexanizmlari bilan ajralib turadigan ikkita operatsiyani o‘z ichiga oladi: sintaksis konstruksiyaning paydo bo‘lish ishi hamda uning til darajasidagi alohida til kodlari va boshqalarda amalga oshiriladigan leksik to‘ldirish. Shundan so‘ng motor ishlab chiqarishi davom etadi.

Misol uchun, alaliyani o‘rganishda psixolingvistik yondashish ana shu nutq buzilishi mexanizmini chuqur ochishga, nuqsonning tuzilishini aniqlashga, bu buzilishni til buzilishi deb belgilashga imkon beradi.

Afaziya paytidagi xilma-xil idrok operatsiyalari turli shakllarda nutqning buzilish xususiyatlarini aniqlab olishga imkon beradi.

Psixolingvistik yondashish nutq buzilishlarini tuzatish yuzasidan olib boriladigan logopedik ishlarning samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Logopediya umumiy, maxsus psixologiya va psixodiagnostika bilan chambarchas bog‘langandir. Logoped uchun bolaning ruhiy rivojlanish qonuniyatlarini bilish, turli yoshdagi bolalarni psixologik-pedagogik tekshirish metodlarini bilishi muhimdir. Logoped ana shu metodlardan foydalanib, nutq buzilishi turli ko‘rinishlarini tabaqalashtirish va ularni intellektual yetishmovchilik, his-hayajonli va harakat jarayonidagi zaiflashuvlar bilan bog‘liq bo‘lgan nutq buzilishlaridan ajrata oladi. Psixologik bilimlar logopedga nafaqat nutq nuqsonining o‘zini, balki undan ham oldin bolani ko‘rishga, uning nutqiy buzilishining ruhiy rivojlanishidagi muhim jihatlar bilan bo‘ladigan o‘zaro aloqasini umuman to‘g‘ri tushunishga yordam beradi. Bu bilim unga turli yoshdagi bolalar bilan aloqa bog‘lashga, ularning nutqi, nutqidagi xalaqit beruvchi omillar, xotirasi, diqqat-e’tibori, intellekti, o‘zini erkin yoki his-hayajonli tutishlarini tekshirishda ma’qul metodlarni tanlab olishga, Shuningdek, ma’lum yoshdagi bola faoliyati ustidan logopedik ish olib borishga ko‘maklashadi.

1.3. Logopediya fanining metodologik asoslari. Fan sifatida logopediyaning tamoyil va metodlari

Nutq buzilishini o‘rganishda va tuzatishda logopediya fani nutq va fikrning o‘zaro bog‘liqligi haqidagi, anomal bolaning rivojlanishidagi umumiy va maxsus qonuniyatlarning o‘zaro munosabatlari to‘g‘risidagi nazariy qoidalarga, nutq va faoliyatning hamkorlikda rivojlanishi haqidagi, ichki va tashqi omillarning o‘zaro ta’siri haqidagi, ruhiy rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchlari haqidagi nazariyaga tayanadi.

Nutq buzilishlari va ularni tuzatishdagi muhim muammolarni hal qilish maqsadida logopediya fani materialistik, metodologiyaga tayanuvchi tamoyil va metodlardan foydalaniladi.

Shundan kelib chiqib, logopediya quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi: sistemalilik, komplekslilik, rivojlanish tamoyilini, nutq buzilishini bolaning psixik rivojlanishidagi boshqa tomonlari bilan o‘zaro bog‘liq

holda qarab chiqish, faoliyatli yondashuv, ontogenetik tamoyil, etiologiya va mexanizmlarni hisobga olish tamoyili (etiopatogenetik tamoyil), nuqsonli nutqning buzilish alomatlari va tuzilishini hisobga olish, umumdidaktik va boshqa tamoyillar.[1]

Ulardan ayrimlarini ko‘rib chiqamiz.

Sistemalilik tamoyili til haqida murakkab funksional sistema to‘g‘risidagi tushunchaga tayanadi. Uning tuzilish komponentlari o‘zaro chambarchas aloqada bo‘ladi. Shu munosabat bilan nutqni, uning rivojlanishijarayonlarini va buzilishini tuzatishni o‘rganish nutq qurilishi tizimining barcha komponentlariga, barcha tomonlariga ta’sir etishini nazarda tutadi.

Nutq buzilishlarining o‘xshash turlarini logopedik xulosalash, tabaqalashtirib tashxis qilish uchun nutqli va nutqsiz belgilarni, tibbiy, psixologik, logopedik jihatdan tekshirish natijalarini, bilish faoliyatining rivojlanish darajasini va nutq rivojlanishi nisbatlarini,nutq holati va bolaning sensomotor rivojlanishidagi muhim jihatlarini tuzatish nuqtayi nazaridan tahlil qilish zarur bo‘ladi. Bunday hollarda nutq buzilishlarini tuzatish kompleksi, tibbiy-psixologik-pedagogik xususiyatga ega bo‘lishi kerak.

Shunday qilib, nutq buzilishlarini o‘rganish va tuzatishda komplekslilik tamoyili muhim o‘rin tutadi.

Nutq buzilishlarini o‘rganish va ularni tuzatish jarayonida anomal bolalar rivojlanishining umumiy va o‘ziga xos qonuniyatlarini hisobgaolish muhimdir.

Rivojlanish tamoyili, Shuningdek, bolaning yaqin rivojlanishi doirasida o‘rin olgan ma’lum vazifalar, qiyinchiliklar bosqichlarini logopedik ish jarayoniga ajratishni ham ko‘zda tutadi.

Nutqi buzilgan bolalarni va ularni tekshirish, Shuningdek, ular bilan olib boriladigan logopedik ishni tashkil qilish bolaning yetakchi faoliyatlarini (predmetli-amaliy, o‘yin, tashkiliy) hisobga olgan holdaamalga oshiriladi.

Tuzatish – logopedik ta’sir metodikasini ishlab chiqish nutq shakllari va vazifalari namoyon bo‘lish izchilligini, Shuningdek, bolaning ontogenezidagi (ontogenetik tamoyil) faoliyat turlarini hisobga olgan holda olib boriladi.

Nutq buzilishlarining paydo bo‘lishi ko‘p hollarda biologik va ijtimoiy omillarning o‘zaro murakkab ta’siri bilan bog‘langan bo‘ladi. Nutq buzilishlarini samarali logopedik tuzatish uchun buzilishning harbir alohida holda buzilish etiologiyasi, mexanizmlari, alomatlarini aniqlash, yetakchi buzilishlarni ajratib ko‘rsatish, nuqson tuzilishidaginutqiy va nutqsiz belgilarning o‘zaro munosabatlarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutq buzilishlarini o‘rganish va tuzatishda didaktik tamoyillar: ko‘rgazmalilik, tushunarlilik, onglilik, yakka tartibda yondashish va boshqalar muhim o‘rin tutadi.

Logopediya fani metodlarini shartli ravishda bir necha guruhlarga bo‘lish mumkin.

Birinchi guruh – tashkiliy metodlar: qiyosiy longityudinal (dinamikada o‘rganish), kompleksli.

Ikkinchi guruhni empirik metodlar tashkil etadi: observatsion (kuzatish), eksperimental (laboratoriya, tabiiy, shakllanuvchi yoki psixologik-pedagogik sinov), psixodiagnostik (testlar, standartlashtirilgan va xayoliy loyihalashtirilgan, anketalar, suhbatlar, intervyu) faoliyatini, Shuning bilan bir qatorda nutqiy faoliyatini ham tahlil qilishning praksimetrik usullari, biografik metod (anomnestik ma’lumotlarni yig‘ish va tahlil qilish).

Uchinchi guruhga olingan ma’lumotlarni miqdor (matematik-statistik) va sifat analizi kiradi. Bunda olingan ma’lumotlar E1. HMni qo‘llagan holda mashinada ishlab chiqiladi.

To‘rtinchi guruh – interpretatsion metodlar, uslublar, o‘rganilayotgan hodisalar o‘rtasidagi aloqalarni nazariy tadqiq qilish usullari (qismlar va butunlik o‘rtasidagi, alohida jihatlar va umuman hodisa o‘rtasidagi, funksiyalar va shaxs o‘rtasidagi hamda boshqa aloqalar).

Tadqiqotning ob’ektivligini ta’minlovchi texnik vositalar: kompyuter, intonograflar, spektograflar, nazometrlar, video nutq, fonograflar, spirometr va boshqa apparaturalar, Shuningdek, butun nutq faoliyati va uning ayrim komponentlarini dinamikada o‘rganishga imkon beruvchi rentgenokinofotografiya, glottografiya, kinematografiya,elektromiografiyalardan keng foydalaniladi.

1.4. Logopedning shaxsi

Logoped umumnazariy va maxsus ixtisosli bilimlar tizimini egallagan bo‘lishi kerak. Bu bilimlarning majmui va kengligi unda nuqsonli rivojlanishning tipologiya va tarkibi, nutqiy nomukammallikning oldini olish va uni bartaraf etish usullari haqidagi,ruhiy-pedagogik ta’sir etish metodlari to‘g‘risidagi tasavvurlarni shakllantiradi.

Logoped nutq buzilishlarini payqab olishi, ularni tuzatish va bartaraf etish usul hamda metodlarini egallagan bo‘lishi, bunday nuqsonlarning oldini olishga doir profilaktik ishlarni yo‘lga qo‘yishi, nutqi zaiflashgan bolalarni maktabgacha tarbiya yoshida ham, maktab yoshida ham ona tili bo‘yicha o‘qitishning maxsus metodlarini qo‘llay olishi, g‘ayritabiiy nutqli bolalarning muhim psixik xususiyatlarini bilishi, ularni tarbiyalash usul hamda metodlarini egallagan bo‘lishi, ulardagi oliymiya qobig‘i faoliyatini tuzatish va rivojlantirish uslublaridan qo‘llana olishi kerak. Logopedning ixtisosi bo‘yicha chuqur bilimga egaligi

dasturlarni, maktab darsliklarini, logopediya bo‘yicha qo‘llanmalarni bilishni o‘z ichiga oladi.

Bolalarni o‘qitish, tarbiyalash va ularning buzilgan nutqlari yuzasidan olib boriladigan ishlarning samaradorligiga erishish uchun logopedning shaxsi birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. U quyidagi asosiy sifatlarni o‘zida namoyon etadi: kasbiga qiziqishlik; bolalarni sevish, o‘ziga va atrofdagilarga talabchanlik; pedagogik ijodiy xayol va kuzatuvchanlik; samimiylik, kamtarlik, mas’uliyatlilik, so‘zda va amalda qat’iylik hamda izchillik.

Logoped ilg‘or tajribalarni umumlashtirib bolalarning nutqini tuzatishning eng yaxshi vositalari bo‘yicha izlanish olib borishi kerak.

U egallab olishi lozim bo‘lgan malakalar keng va turlichadir: o‘quv- bilish (adabiyotlar bilan ishlash, bolani kuzatish, pedagogik jarayonni modellashtirish, tuzatish-tarbiyalash orqali ta’sir etishning samarali yo‘llarini tanlash va boshqalar): o‘quv-tashkiliy (muqobil va kalendar rejalashtirish, yakka tartibda va guruhli mashg‘ulotlar o‘tish, jihozlarni yaratish, keng qamrovli ta’sir etishni ta’minlash hamda bu qamrovda ishtirok etish va boshqalar); o‘quv-pedagogik (har bir voqeani tahlil qilish, tuzatishning aynan bir xil vositalarini tanlash va hokazo).

Bundan tashqari, logopedning ishi deontologiya tamoyillariga qat’iy amal qilishga asoslanishi kerak (logoped nutqi buzilgan shaxs, uning qarindoshlari, ish joyidagi hamkasblari bilan bo‘ladigan o‘z munosabatlarini qanday tashkil etishi lozim).

Pedagogik deontologiya pedagogik etika va estetika, pedagoglik burchi va pedagogik odobi haqidagi ta’limotlarni o‘z ichiga oladi. Unga amal qilishda logopeddan nutqida kamchiligi bor bolaning ota-onalari psixologiyasini tushunishi va ular bilan bir qatorda qayg‘urishi talab qilinadi. Logoped juda sabotli, tabdirkor va xayrihoh, nutqi buzilgan shaxsga va uning ota-onalariga vrachning bemorga va uning yaqin kishilariga muomalasi kabi munosabatda bo‘lishi, nutq buzilishlarining og‘ir jihatlari va muhimi, mexanizmlarini aniqlashda, ular haqida oldindan ma’lumot to‘plashda ehtiyotkorlik qilishi, nutq buzilishlarining tashqi ko‘rinishini, ularning mohiyatini hisobga olishi kerak.

Logoped va bolalar muassasasi vrachi, logoped va tarbiyachi, logoped va pedagog o‘rtasida o‘rnatiladigan o‘zaro to‘g‘ri munosabatlar pedagogik deontologiyaning muhim sharti hisoblanadi.

Logoped nutqi atrofdagilarga – nafaqat bolalarga, balki kattalarga ham namuna bo‘lishi lozim. Logoped yagona nutqiy tartibni ta’minlaydi, maxsus bolalar muassasalaridagi o‘rta va kichik xodimlarga nutq madaniyatini o‘rgatadi, qator hollarda, masalan, maxsus bolalar uylari sharoitlarida barcha o‘quv-tarbiyaviy jarayonni boshqaradi.

1.5. Nutq faoliyatining umumiy patologiyasi. Nutq faoliyatining xususiy patologiyasi

Buzilishlarning yuqoridagi tasniflashda ko‘rib chiqilayotgan barcha turlarini psixologik-lingvistik mezonlar asosida nutqning qaysi turibuzilganiga qarab ikkita guruhga bo‘lish mumkin: og‘zaki va yozma.

Og‘zaki nutqning buzilishi, o‘z navbatida ikkita turga bo‘linishi mumkin: 1) bayon qilishning fonatsion (tashqi) ta’minlanishi, ular nutqning talaffuz tomonining buzilishi deb ataladi va 2) bayon qilishning semantik-struktura (ichki) jihatdan ta’minlanishi, ular logopediyada nutqning uzluksiz yoki ko‘p tovushli buzilishi, deb ataladi.

1. Bayon qilishdagi fonatsion ta’minlashning zaiflashuvi buzilgan bo‘g‘inga bog‘liq holda tabaqalanishi mumkin: a) tovush shakllanishi; b) bayon qilishning sur’at-ohang jihatdan tashkil etilishi; v) intonatsion melodik; g) tovush chiqarishning namoyon bo‘lishi. Bu zaiflashuvlar turli jarayonlarda mavhum holida kuzatilishi mumkin, logopediyada ularga bog‘liq bo‘lgan buzilishning quyidagi turlari ajratiladi (ularni belgilash uchun an’anaviy bo‘lib qolgan atamalar mavjud):

1. Disfoniya (afoniya) – tovush apparatining patologik o‘zgarish- lari oqibatida fonatsiyaning yo‘q bo‘lishi yoki zaiflashuvi. Ma’nodoshlari: *tovushning buzilishi, fonatsiyaning buzilishi, fonotor buzilishlar, vakal buzilishlar.*

Tovush yuqoriligi va yo‘g‘on-ingichkaligi (disfoniya) goho fonatsiya (afoniya) ning yo‘q bo‘lishida, goho quvvatning buzilishida namoyon bo‘ladi. U markaziy yoki sirtqi to‘xtalish tovush chiqarish mexanizmining organik yoki funksional zaiflashuvi bilan bog‘liq bo‘lishi va bola rivojlanishining har qanday bosqichida yuzaga chiqishi mumkin. U alohida bo‘ladi yoki nutq buzilishlarining qator boshqa turlari tarkibiga kiradi.

2. Bradilaliya – nutqning patologik sekinlashgan sur’ati. Ma’nodoshi: bradifraziya.

Artikulyar nutq dasturining sekinlashgan ishlab chiqarishda namoyon bo‘ladi, markaziy bog‘langan va o‘z tabiatiga ko‘ra organik yoki funksional bo‘lishi mumkin.

3. Taxilaliya – nutqning patologik tezlashgan sur’ati. Ma’nodoshi: taxifraziya.

Artikulyar nutq dasturining tezlashgan holda amalga oshirilishida namoyon bo‘ladi, o‘z tabiatiga ko‘ra, markaziy bog‘langan, organik yoki funksional hisoblanadi.

Sekinlashgan sur’atdagi nutq cho‘ziq tortilgan, bir ohangda bo‘ladi. Tezlashgan sur’atda shoshilinch, intiluvchan, shiddatli ekanligi ko‘zga tashlanadi. Nutqning tezlashuvi agromatizmlar bilan birga sodir bo‘lishi mumkin. Bunday holatlar ayrim paytlarda battarizm, parafraziya atamalari bilan ataluvchi mustaqil buzilishlar sifatida ajratiladi. Patologik tezlashgan nutqning asoslanmagan bo‘linishlar, tutilish, to‘xtab qolishlar bilan uchraydigan hollarda u poltern atamasi bilan ataladi. Bradilaliya va taxilaliya – nutq sur’atining buzilishi – nutq jarayonining ravonligi, nutqning ohang va melodik-intonatsion ifodaliligining buzilishi oqibati hisoblanadi.

4. Duduqlanish – nutq apparati mushaklarining va ixtiyoriy pay tortishish natijasida sur'at-ohangning buzilishidir.

Ma'nodoshi: *logonevroz:*

Markaziy bog‘langan bo‘ladi, funksional yoki organik ko‘rinishga ega, ko‘proq bola nutqining rivojlanishida paydo bo‘ladi.

5. Dislaliya – *tovush talaffuz qilishning normal eshitish va nutq apparatining saqlangan innervatsiyasi paytida buzilishi.* Ma'nodoshlari: *tili chuchuklik (eskirgan), tovush talaffuzidagi nuqsonlar, fonetik nuqsonlar, fonemalarni talaffuz qilishdagi notekisliklar.*

Nutqning noto‘g‘ri tovushli (fonemali) turlanishida: tovushlarni buzibtalaffuz qilishda, tovushlarning almashinuvi yoki ularning yo‘qligida namoyon bo‘ladi. Nuqson Shuning bilan bog‘liq bo‘lishi mumkinki, bunday paytda bolada artikulyar baza shakllanmaydi (artikulyar tomonning tovush talaffuz etish uchun zarur bo‘lgan barcha jihatlari o‘zlashtirilmaydi) yoki artikulyar tomon noto‘g‘ri shakllanadi. Buning oqibatida nomuvofiq tovushlar hosil bo‘ladi. Artikulyatsion apparatning anatomik nuqsonlari bilan bog‘langan buzilishlar alohida guruhni tashkil etadi. Talaffuzning buzilishi psixolingvistik jihatdan yo fonemalarni ajratish va anglash operatsiyalarining shakllanmaganligi oqibati (ya'ni, idrok etishdagi nuqsonlar), yoki saralash va ishlab chiqarish (Shuningdek, unumlilik nuqsoni) vazifasini shakllanmaganligi, yohud tovushlarni ishlab chiqarish shartlarining buzilganligi deb qaraladi.

Anatomik nuqsonlarda buzilishlar organik xususiyatga, ularning ishtirokisiz esa funksional xususiyatga ega bo‘ladi.

Buzilishlar, odatda, bola nutqining rivojlanish jarayonida; periferik apparatning jihozlanish hollarida u har qanday yoshda paydo bo‘lishi mumkin.

Tavsif qilingan nuqsonlar saylanma hisoblanadi va ularning harbiri mustaqil notekislik maqomiga egadir. Ammo Shundaylari ham uchraydiki, ularda tovushni bayon qilishning fonatsion turlanishlari murakkab mexanizmidagi bir necha bo‘g‘inlarning bir paytning o‘zida xastalashuvi kuzatiladi. Bundaylarga rinolaliya va dizartriya kiradi.

6. Rinolaliya – tovush tembri va talaffuzining nutq apparatidagi anatomik-fiziologik nuqsonlar bilan bog‘liq holdagi buzilishdir.Ma'nodoshlari: dimog‘ bilan gapirish (eskirgan), palatolaliya.

Tovush tembrining patologik o‘zgarishida namoyon bo‘ladi. Bu holat chiqarilayotgan nafas oqimining barcha nutq so‘zlarini talaffuz qilish paytida burun bo‘shlig‘iga o‘tishi va unda aks-sado berishi oqibatidir. Rinolaliya paytida bundan tashqari barcha nutq tovushlarining (dislaliya holatidagi kabi alohida tovushlarni emas), buzib talaffuz etilishi kuzatiladi. Bunday nuqsonda prosodik buzilishlar ham tez-tez uchrab turadi, rinolaliya paytidagi nutq kam tushunarsiz (noaniq), bir ohangli bo‘ladi. Mamlakat logopediyasida tanglayning tug‘ma yoriqligi, Shuningdek, artikulyar apparatning qo‘pol anatomik buzilishlarini rinolaliyaga kiritish qabul qilingan. Bunday buzilishlar chet ellardagi qator ilmiy

ishlarda «palatolaliya» (lotincha palatum – tanglay) atamasi bilan ataladi. Qolgan barcha hollardagi tovushlarning turli lokalizatsiyalarning funksional yoki organik buzilishlari bilan bog‘liq noto‘kis talaffuzi bunday ishlarda rinolaliya deb ataladi. Vatanimizda so‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy ishlarda qo‘pol artikulyatsion buzilishlari bo‘lmagan noto‘kis talaffuzlarning ko‘rinishlari rinofoniyaga kiritilmoqda.

Logopediya amaliyotida rinolaliyani yaqin vaqtlargacha mexanik dislaliyaning bir shakli deb qaralar edi. Buzilishning o‘ziga xos xususiyatini hisobga olib, rinolaliyani alohida nutq buzilishi sifatida ajratish lozim.

7. Dizartriya – nutq talaffuzi tomonining nutq apparati innervatsiyasidagi yetishmovchilik bilan bog‘liq holdagi buzilishidir. Ma’nodoshi: *tili chuchuklik (eskirgan).*

Bunda fonatsion turlanishdagi bayonning murakkab mexanizmlari barcha bo‘g‘inlarning shakllanmagani kuzatiladi. Buning natijasida tovush nuqsonlari, prosodik va artikulyatsion-fonetik nuqsonlari paydo bo‘ladi. Tovushli nutqni ishlab chiqishning imkoni bo‘lmagan paytda paydo bo‘ladigan anartriya dizartriyaning og‘ir darajasi hisoblanadi. Yengil dizartriya paytida, qachonki nuqson ko‘proq artikulyar, fonetik buzilishlarda namoyon bo‘lganida, uning uncha bilinmaydigan shakli haqida so‘z yuritiladi. Bunday holatlarni dislaliyadan ajratish lozimdir.

Dizartriya markaziy xarakterdagi organik buzilishlarning oqibati hisoblanadi. Markaziy asab tizimi buzilishini lokalizatsiyalashda dizartriyaning turli shakllari ajratib ko‘rsatiladi. Buzilishning og‘irligiga qarab esa, dizartriyaning paydo bo‘lish darajalari farq qilinadi.

Dizartriya ko‘pincha bosh miyaning erta falajlanishi natijasida paydo bo‘ladi, lekin u bola rivojlanishning har qanday bosqichda neyroinfeksiya va miyaning boshqa kasalliklari oqibatida paydo bo‘lishi ham mumkin.

Bayon qilishning strukturali-simantik (ichki) turlanishidagi buzilishi ikki tur: alaliya va afaziya bilan ko‘rsatiladi.

1. Alaliya – *bosh miya qobig‘idagi nutq zonalarining bolaning ona qornidagi yoki ilk rivojlanish davrida organ shikastlanishi natijasida nutqning yo‘q bo‘lishi yoki rivojlanmay qolishi.* Ma’nodoshlari: *disfaziya, erta yoshda paydo bo‘ladigan bolalar afaziyasi, rivojlanish afaziyasi, gunglik* (eskirgan).

Nutqning eng murakkab nuqsonlaridan biri, bunda nutqiy bayonning paydo bo‘lishi va uni qabul qilishning barcha bosqichlaridagi tanlash va rejalashtirish operatsiyalari buzilgan bo‘ladi. Uning natijasida bolaning nutqiy faoliyati rivojlanmay qoladi. Til vositalari tizimi (fonetik,grammatik, leksik) shakllanmaydi, nutq paydo bo‘lishining harakat- qo‘zg‘atuvchanlik darajasi xastalashadi. Qo‘pol semantik nuqsonlar kuzatiladi. Nutq harakatlarini boshqarish buziladi, bu tovush chiqarish va so‘zning bo‘g‘in tarkibiga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Qanday nutq mexanizmlari

shakllanmagani va ularning qaysi bosqichlari (darajalari) ko‘proq xastalanganiga bog‘liq ravishda alaliyaning bir necha turlari uchraydi.

2. Afaziya – *bosh miyaning muayyan joyi shikastlanishi bilan bog‘liq holda nutqning to‘liq yoki qisman yo‘qolishi.* Ma’nodoshlari: *nutqning buzilishi, yo‘qolishi.*

Bola nutqining bosh miya jarohatlanishi, neyroinfeksiya yoki miya shishi natijasida yo‘qolishi nutqning shakllanib bo‘lganidan so‘ng sodir bo‘lsa, unda bolalar afaziyasi deb nomlanadi. Agar buzilish kattaroq yoshda yuz bergan bo‘lsa, unda afaziya haqida fikr yuritiladi.

Yozma nutqning buzilishi. Uning qaysi turi buzilganiga qarab ikki guruhga ajratiladi. Mahsuldor tur buzilganida yozuvning zaiflashuvi, retseptli yozma faoliyat buzilganida – o‘qishning zaiflashuvi qaytqilinadi.

1. Disleksiya – *o‘qish jarayonining qisman o‘ziga xos buzilishi.*

1. Harflarni idrok etish va tanishdagi qiyinchiliklarda; harflarni bo‘g‘inlarga qo‘shish va bo‘g‘inlardan so‘z tuzish borasidagi tutilishlarda (bu so‘z shakllarini noto‘g‘ri talqin qilishga olib keladi); agrammatizmda va o‘qiganlarini buzib tushunishda namoyon bo‘ladi.

2. Disgrafiya – *yozish jarayonining qisman o‘ziga xos ravishda buzilishi.*

1. Harfning optik-fazoviy obrazining turg‘un emasligida, harflarning aralashib ketishi yoki tushib qolishida, so‘zning so‘z-bo‘g‘in tarkibini bayon qilish va gap qurilishida namoyon bo‘ladi. O‘qitish davomida yozish jarayoni shakllanmagan hollarida agrafiya haqida fikr yuritiladi.

Bolalardagi yozish va o‘qishning buzilishi bu jarayonlarni to‘liq holda amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklar orqali yuzaga keladi. Tadqiqotchilarning ma’lumotlariga ko‘ra, bu qiyinchiliklar og‘zaki nutqdagi nuqsonlar (optik shakllardan tashqari), tovush tahlili ishining shakllanmagani va ixtiyoriy diqqatning beqarorligi bilan bog‘liq bo‘ladi.

Bolalardagi yozish va o‘qishning buzilishini yozish, o‘qishdagi bilim va ko‘nikmalarning yo‘qolishidan, Shuningdek, afaziya paytida yuzaga keladigan disleksiya (aleksiya) va disgrafiya (agrafiya)dan ajrata bilmoq lozim.

Shunday qilib, logopediyada nutq buzilishlarining 11 ta shakli ajratiladi, ulardan 9 tasi og‘zaki nutq natijasi va ishlab chiqarishning turli jarayonlardagi buzilishlarini tashkil etadi. Qolgan 2 ta shakl esa yozma nutqning buzilish jarayoni bilan bog‘liq holda ajratiladigan buzilishlarni o‘z ichiga oladi. Og‘zaki nutqning buzilishlari orasida disfoniya (afoniya), taxilaliya, brodilaliya, duduqlanish, dislaliya, rinolaliya, dizartriya (anartriya), alaliya, afaziya ajratiladi; yozma nutqning buzilishlari orasida disleksiya (aleksiya) va disgrafiya (agrafiya) ajratiladi.

Keltirilgan tasniflarga nutq buzilishlarining faqat Shunday shakllari kiritilganki, ular logopedik adabiyotda ko‘rsatilgandir va ularga tatbiqan metodikalar ishlab chiqilgan. 1. Har bir nutq buzilishlari shakllari ichida turlar va turchalar ajratiladiki, ular navbatdagi boblarda

aks ettirilgan. Shu munosabat bilan Shuni aytib o‘tish kerakki, qator hollarda bir shaklga taalluqli nutq buzilishlari varianti emas, balki alohida buzilishni o‘zida namoyon qiladi. Masalan, dislaliyaga, bir tomondan, artikulyar-fonetik buzilishlar, ya’ni nutqning nutq normasi darajasiga taalluqli xususiy ovoz ishlab chiqarishdagi nuqsonlar, boshqa tomondan esa operatsiyalarning shakllanmagani bilan bog‘liq holdagi tovushlar tanlovini amalga oshiradigan va bayon qilishning (tilli) turlanish darajasiga taalluqli fonetik buzilishlar kiradi.

Keltirilgan tasnifning izchil emasligi nutq (psixologik va fiziologik) mexanizmlari haqidagi bilimlar va logopediyadagi yangi tadqiqodlarning o‘sishi bilan bog‘liq holda fanning zamonaviy taraqqiyoti davrida ayniqsa, sezilarli tus oldi. Fan taraqqiyotidagi har bir yangi bilimlar avvalgi tasavvurga o‘zgartirishlar kiritilishini talab etadi. Shuning uchun nutq buzilishlari masalalarini bundan keyingi ishlab chiqarish logopediyasining dolzarb vazifasi bo‘lib qoladi.

Psixologik-pedagogik tasnif tibbiy tasniflarni pedagogik jarayonda qo‘llanish nuqtayi nazaridan tanqidiy tahlil qilish natijasida vujudga keldi (bu uslub logopedik ta’sir etish deyiladi). Bunday tahlil logopediyani nutqiy rivojlanishi buzilgan bolalarni o‘qitish va tarbiyalashga jalb etish bilan bog‘liq holda juda muhim bo‘ldi.

Tadqiqodchilarning e’tibori bolalar jamoasi (o‘quv guruhi, sinf) bilan ishlash uchun zarur bo‘lgan logopedik ta’sir etish metodlarini ishlab chiqishga yo‘naltirilgan edi. Buning uchun bolalardagi nutqning nonormal rivojlanishining turli shakllari nuqsonlardagi umumiy ko‘rinishi, ayniqsa, o‘qish jarayonida tuzatish uchun dolzarb hisoblanganlarini topish zarur edi. Bunday yondashuv buzilishlarni guruhlashda boshqacha tamoyilni talab qildi. Bu Shunday tamoyilki, tibbiy tasniflash (umumiy xususiyga emas, xususiydan umumiyga bo‘lgan) uning asosiga quriladi. Bu uni lingvistik va ruhiy mezonlar asosida qurishga imkoniyat yaratadi. Ular orasida nutq tizimining tuzilish komponenti (tovush tomoni, grammatik tuzilishi, lug‘at zonasi), nutqning funksional jihatlari, nutqiy faoliyat turlarining (og‘zaki va yozma) o‘zaro aloqadorligi hisobga olinadi.

Keltirilgan tasnifda nutq buzilishlari ikki guruhga bo‘linadi.

Birinchi guruh – muomala vositalarining (nutqning fonetik va fonematik va umumiy rivojlanmay qolishi) buzilishi.

1. Nutqning fonetik va fonematik rivojlanmay qolishi – *bolalarda ona tilini talaffuz qilish tizimi shakllanish jarayonlarining fonemalarini idrok etish va talaffuzdagi nuqsonlar oqibatida turlicha nutq zaiflashuvlari bilan bog‘liq ravishda buzilishlaridir.*

2. Nutqning to‘liq rivojlanmay qolishi – *turli xil murakkab nutqiy kamchilikdir, bunda nutq tizimining tovush chiqarish va ma’noli tomonlariga taalluqli barcha komponentlarining shakllanish jarayoni buzilgan bo‘ladi.*

Umumiy alomatlari sifatida quyidagilar qayd qilinadi: nutq rivojlanishining kech boshlanishi, lug‘at boyligining kamligi, agrammatizm, talaffuzdagi nuqsonlar, fonemalar tuzilishdagi nuqsonlar.

Nutqning bunday rivojlanmay qolishi turli darajalarda aks etishi mumkin: nutqning yo‘qolishi yoki uning noaniq bog‘lanishsiz holatidan mukammal holatigacha, lekin fonetik va leksik-grammatik rivojlanmay qolish elementlari bo‘ladi. Bolada nutq vositalarining shakllanganlik darajasiga qarab to‘liq rivojlanmay qolish uch darajaga bo‘linadi.

Ikkinchi guruh – muomala vositalarini qo‘llashdagi buzilish (unga duduqlanish ham kiradi), bu muomala vositalarining to‘g‘ri shakllangan holatidagi nutqning kommunikativ funksiyalarini buzilishi deb qaraladi. Bir necha xil (kombinatsiyalangan) nuqson ham bo‘lishi mumkin, bunda duduqlanish nutqning umumiy rivojlanmay qolishi bilan qo‘shilib ketadi.

Yuqoridagi tasnifda yozish va o‘qishning alohida nutq buzilishi sifatida ajratilmaydi. Bular nutqning fonematik-fonetik va to‘liq rivojlanmay qolish tarkibida, ularning asosiy belgilaridan birini tashkil etuvchi fonematik va morfologik umumlashuvining shakllanmagani bilan bog‘liq ravishdagi sistemali va kechiktirilgan oqibati sifatida ko‘rib chiqiladi. Tasniflashda sistemali yondashuv tamoyiliga izchil tayanish aks etadi, uning asosida ikkita o‘zaro bog‘lanish hisobga olinadi; nutqiy faoliyat sistemadagi buzilishlarning o‘zaro bog‘lanishlari va bolaning bir ko‘rishdagi ruhiy jarayoni hamda boshqa ruhiy tomonlaridagi buzilishlarning o‘zaro aloqadorligi, ularning rivojlanishi nutq bilan uzviy bog‘langandir.

Yuqorida bayon qilingan tasnif logopediya nazariyasining hozirgi ahvolini o‘zida aks ettiradi. Ular o‘rtasida qarama-qarshiliklar yo‘q, ular bir-birini to‘ldiradi. Mazkur darslikda har ikkala variant ham uning tuzilish asosi sifatida qo‘llanadi.

Logopediyaning vazifasi – nutq buzilishlarini tartibga solishni takomillashtirishdir.

Keltirilgan tasniflar, ko‘proq bolalarni nutqning birlamchi rivojlanmay qolishiga, ya’ni eshitish qobiliyati va aqliy jihati normal holdagi nutq buzilishlariga nisbatan ishlab chiqilgan. Darvoqe, bu toifadagi bolalar o‘z tarkibiga ko‘ra bir xil emas: zero bunday darajaga ruhiy rivojlanishi to‘xtab qolgan, ko‘rish qobiliyati va tayanch harakati apparati buzilgan bolalar ham taalluqli. Logopediyada ishlab chiqilgan tasnifni yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan toifadagi nutqi buzilgan bolalarga nisbatan qo‘llash mumkinmi yoki yangi izlanishlar zarurmi, degan masalani hal etish muhimdir.

Shuningdek, aqliy qoloq va zaif eshitadigan bolalarning nutq buzilishlarini tartibga solish haqidagi masala ham juda muhim va murakkab masaladir.

Nazorat savollari

1. Logopediya so‘zini izohlab bering.
2. Logopediyani fan sifatida ta’riflab bering.
3. Logopediyaning predmeti, ob’ekti va ahamiyatini sharhlang.
4. Logopediya fanining maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
5. Logopediya qaysi fanlar bilan bog‘langan?
6. Logopediyaning metodologik asoslarini sharhlang.
7. Logopediya qaysi tamoyillarni o‘z ichiga oladi?
8. Logopediya fanining metodlarini yoriting.
9. Logoped shaxsini ta’riflang.
10. Logopediyada kategorial apparat tushunchasini ta’riflang. 11.Logopedik lug‘atdan foydalanib, nutq buzilishlariga ta’rif berishda qo‘llaniladigan atamalarning ahamiyatini izohlang.
12. Nutq buzilishlarining alohida turlarini ta’riflang, bir necha buzilishlarni qiyosiy tahlil qiling.
13. Maxsus muassasaga borganda tibbiy-pedagogik hujjatlar bilan tanishish, xususiy kuzatish va bolalarni ko‘rikdan o‘tkazish asosida mavjud nutq buzilishlarini ayting.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli Farmoni.
2. “2017-2021 yillarda maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 29 dekabrdagi PQ-2707-sonli Qarori.
3. Mirziyoev Sh.M. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz” mavzusidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutqi. – T.: “O‘zbekiston”, 2016. – 56 b.
4. Mirziyoev Sh.M. “Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi” mavzusidagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruzasi. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 48 b.
5. Ayupova M.Yu. Logopediya. Darslik. T.: O‘zbekiston faylasuflarimilliy jamiyati, 2007.

Elektron ta’lim resurslari

1. http://www.edu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi sayti.
2. http:www.uzedu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi sayti.
3. http://www.president.uz – O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti portali.
4. http://www.gov.uz – O‘zbekiston Respublikasi xukumati portali.
5. http://www.xs.uz – “Xalq so‘zi” gazetasi sayti.
6. http://www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun xujjatlari ma’lumotlar milliy bazasi sayti.

2-Mavzu: Dislaliya (2 soat)

Reja

2.1. Dislaliya, uning shakllari
2.2. Dislaliya turlari
2.3. Dislaliyani bartaraf etishda logopedik ta'sir metodikasi
2.4. Sigmatizm va uni bartaraf etish

Tayanch iboralar:

1. Dislaliya (grekcha dis-qisman, lalia-nutq) – nutqning qisman buzilishi.
2. Gammatsizm (grekcha gamma g harfining nomi) – G tovushi talaffuzidagi kamchilik.
3. Kappatsizm (grekcha kappa – K harfining nomi) – K tovushi talaffu zidagi kamchilik.
4. Lambdatizm (grekcha lambda – L harfining nomi) – L tovushi talaffuzdagi kamchilik.
5. Progeniya (grekcha pgogenus – pastki jag‘) – pastki jag‘ning oldinga chiqishi.
6. Prognatiya (grekcha prognathas – yuqori jag‘) – yuqori jag‘ning oldinga chi-qishi.
7. Rotatsizm (grekcha rhotacismis – Po harfining nomini bildiradi) – r tovushi talaffuzidagi kamchilik.
8. Sigmatizm (grekcha sigma – S harfining nomini bildiradi) – sirg‘aluvchi va shovqinli tovushlar talaffuzidagi kamchilik.

2.1. Dislaliya, uning shakllari

Dislaliya termini grekcha so‘zdan olingan bo‘lib, dis – buzilish, lalia – nutq degan ma'noni anglatadi.

Dislaliya nutq buzilishlari orasida eng ko‘p tarqalgan kamchilikdir. Ye.F. au ma'lumotiga ko‘ra, tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar maktabgacha yoshdagi bolalarda 15 – 20% ni, kichik maktab yoshdagi bolalarda 5 – 7% ni tashkil etar ekan.

M.N. Aleksandrova ma'lumotiga ko‘ra Rossiyada 5 – 6 yoshli bolalarda sirg‘aluvchi tovushlar (s, z, ts) 23%, shovqinli tovushlar (sh, j) 24%, afrikat tovush (ch) 13%, «r» tovushi 26%, «l» tovushi 10%, jaranglilar 4,5%, «y» tovushi 1,5%, til orqa tovushlar 1% ko‘rsatkichlarda noto‘g‘ri talaffuz etilishi ko‘rsatiladi.

M.M. Aleksayeva ma'lumoti bo‘yicha 5 yoshli bolalarda sirg‘aluvchi tovushlar (s, z, ts) 17,3%, shovqinli tovushlar (sh, j) 60,4%, «r» tovushi 46,7%, «l» tovushi esa 7,2% tashkil etar ekan.

R. Bekker ma'lumotiga ko‘ra, Germaniyada dislaliya hodisasi 5 – 6 yoshli bolalarning 34% uchrar ekan. K. Onezora dislaliya umumta'lim maktabi o‘quvchilarining 18,5% ida kuzatilar ekan. Miloslav Zimeenning Pragadagi

bolalar bog‘chasida olib borgan tekshirishlariga ko‘ra, dislaliya quyidagi raqamlarni tashkil etgan: 3 – 4 yoshli bolalarda 69%, 4 – 5 yoshlilarda 58%, 5 – 6 yoshli bolalarda 46%, 6 – 7 yoshlilarda esa 37%.

O‘zbekistonda M. Ayupova ma’lumotiga ko‘ra 5 yoshli bolalarda tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar 41,5%, 6 yoshli bolalarda esa 22,9% ni tashkil etadi.

M. Ayupova ma’lumoti bo‘yicha 5 yoshli bolalarda sirg‘aluvchi (s, z) 32,1%, shovqinlilar (sh, j) 38,4%, «r» tovushi talaffuzida 60,7%, til orqa tovushlari 25%, chuqur til orqa tovushlari (q, g‘) 7,1, «l» tovushi 5,4% tashkil etgan.

1. Hozirgi vaqtda dislaliya nutq apparat inervatsiyasi saqlangan va eshitish normada bo‘lganda tovushlar talaffuzidagi kamchilik deb talqin etiladi.

Etiologik[1] belgilarga ko‘ra dislaliya ikki shaklga bo‘linadi: mexanik (organik) va funksional dislaliya.

Mexanik dislaliya va uning sabablari

Mexanik (organik) dislaliya periferik nutq apparatning (til, jag‘,tanglay, tish) organik buzilishi natijasidir.

Til tagidagi etning (yugancha) kaltaligi mexanik dislaliyaga sabab bo‘ladi. Bu kamchilik til harakatini qiyinlashtiradi, til tagidagi etning haddan tashqari kalta bo‘lishi tilning yuqori tomon ko‘tarilishiga imkon bermaydi. Bundan tashqari, tilning haddan tashqari katta bo‘lishi yoki haddan tashqari kichik va tor bo‘lishi ham dislaliyaga olib keladi. Bunday hollarda to‘g‘ri artikulyatsiya qiyinlashadi.

Jag‘ tuzilishidagi kamchiliklar prikus nonormalliklarga olib keladi. Nonormal prikuslar bir necha xil ko‘rinishda bo‘lishi mumkin.

Prognatiya – yuqori jag‘ oldinga tomon chiqqan bo‘ladi. Buning natijasida pastki oldingi tishlar yuqoridagi tishlar bilan birlashmaydi (4-rasm).

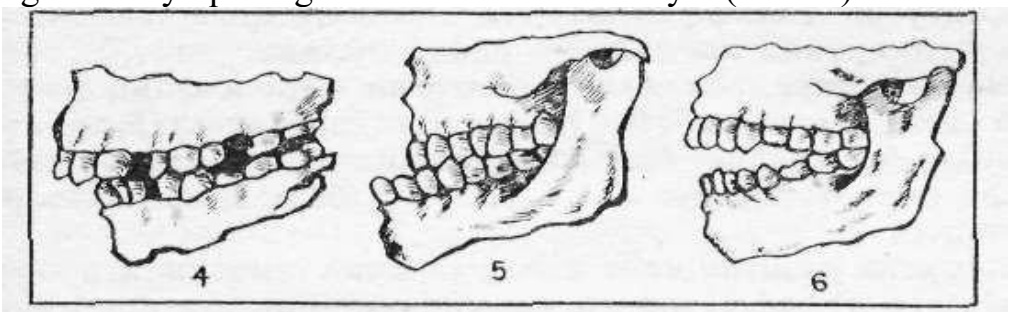

4- расм. Прогнатия. 5- расм. Прогения. 6- расм. Олдинги очиқ прикус.

Progeniya – pastki jag‘ oldinga chiqqan bo‘ladi (5-rasm).

Ochiq prikus-yuqori va pastki jag‘lar birlashganda ular orasida oraliq masofa qoladi. Ayrim hollarda bu oraliq faqat oldingi tishlar orasida bo‘ladi (oldingi ochiq prikus) (6-rasm) .

Yoni ochiq prikus o‘ng tomonli, chap tomonli va ikki tomonli bo‘lishi mumkin.

Tishlarning (tish qatorining) noto‘g‘ri tuzilishi ham dislaliyaga sabab bo‘lishi mumkin. Tishlar va jag‘dagi kamchiliklarni bartaraf etish vrach- stomatolog tomonidan olib boriladi.

Tanglayning noto‘g‘ri tuzilishi ham tovushlarning to‘g‘ri talaffuziga xalaqit beradi. Tor, baland yoki past, yassi tanglay ko‘pchilik tovushlarning to‘g‘ri artikulyatsiyasiga imkon bermaydi.

Lablarining qalinligi ingichka va kam harakatchanligi ham lab va lab- tish tovushlarini aniq talaffuziga xalaqit beradi.

Funksional dislaliya va uning sabablari

Funksional dislaliyada periferik nutq apparatining artikulyatsion qismida hech qanday organik buzilishlar, kamchiliklar kuzatilmaydi.

Funksional dislaliyaning keng tarqalgan sabablaridan biri oiladan nutqini noto‘g‘ri shakllantirishdir. Ayrim oilalarda kattalar bola nutqiga taqlid qiladilar. Bolani suyib u bilan «bola tilida» so‘zlashadilar. Buning natijasida bolada tovushlarning to‘g‘ri talaffuzi kech rivojlanadi. Dislaliya bolalarda taqlid asosida ham yuzaga kelishi mumkin. Tovushlar talaffuzi hali yetarli, to‘g‘ri shakllanmagan kichik yoshdagi bolalar bilan, tili chuchuk yoki noaniq, tez shoshib gapiradigan kishilar bilan doimo muloqotda bo‘lishi bola nutqiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ko‘pincha bola oilada tovushlarni noto‘g‘ri talaffuz etuvchi kishi nutqiga taqlid etadi. Bu esa funksional dislaliyaga sabab bo‘ladi.

Oiladagi ikki tillilik, pedagogik qarovsizlik ham funksional dislaliyaga sabab bo‘ladi. Bunda tovushlarga e’tibor bermaslik, boladagi kamchiliklarni to‘g‘irlamaslik, to‘g‘ri va aniq talaffuz namunalarini bermaslik hollari kG‘zda tutiladi.

Fonematik eshitishning yaxshi rivojlanmaganligi bolalarda tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni keltirib chiqaruvchi sabablardan biridir. Bu holda tovushlar differensiyasi (tovushlarni farqlash) qiyinlashadi. Bolalar asosan bir-biriga o‘xshash: jarangli-jarangsiz, sirg‘aluvchi va shovqinli tovushlarni ajrata olmaydilar. Bu qiyinchiliklar natijasida tovushlarning to‘g‘ri talaffuzi uzoq vaqtga cho‘zilib ketadi.

Shu bilan birga, tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar, ayniqsa, tovushlarni almashtirish hollari, o‘z navbatida, fonematik eshituvning shakllanishining qiyinlashtiradi va kelgusida nutqning umumiy rivojlanmaganligiga va o‘qish-yozishda buzilishlar bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

Dislaliya artikulyatsion apparat a’zolarining (til, lab, pastki jag‘) harakatchanligidagi kamchiliklar natijasida ham sodir bo‘ladi. Bu hol bolaning tilni kerakli holatda ushlab tura olmasligi yoki bir harakatdan ikkinchi harakatga tez o‘ta olmasligida namoyon bo‘ladi.

Dislaliya funksional eshituvning pasayishi natijasida ham paydo bo‘lishi mumkin.

Bolaning aqliy rivojlanishidagi kamchiliklar ham og‘ir va uzoq davom etadigan dislaliyaga sabab bo‘ladi. Oligofren bolalarning 50% da tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar bo‘lishi mumkin.

2.2. Dislaliya turlari

Tovushlarni noto‘g‘ri talaffuz etish ona tilida hamma tovushlarda uchratish mumkin.

Tovushlar talaffuzining buzilishi asosan artikulyatsion jihatdan talaffuz qilish qiyin bo‘lgan: sonor (r, l), sirg‘aluvchi (s, z,) va shovqinli (sh, j, ch), til orqa (k, g) tovushlarida uchraydi.

Bolalarga tovushlar talaffuzining buzilishi tovushlarni nutqda yo‘qligi, ularni buzib talaffuz etish va bir-biri bilan almashtirish hollari bilan namoyon bo‘ladi.

Bu holatlarning har birini batafsil ko‘rib chiqamiz. Nutqda tovushlarning yo‘qligi ularning so‘zning boshida (masalan, randa so‘zi o‘rniga bola «anda»), so‘zning o‘rtasida (tarvuz – «tavuz»), so‘zining oxirida (qor – «qo») tushib qolishida ifodalanishi mumkin.

Tovushlarni buzib (noto‘g‘ri) talaffuz etish Shunda ifodalanadiki, bunda tovushlarning to‘g‘ri talaffuzi o‘rniga, shu tovushga yaqin lekin ona tili fonetika tizimida ifoda etilmaydigan tovush talaffuz etiladi. Masalan, tish aro sigmatizm, yon sigmatizm, valyar r (bunda til uchi tebranishi o‘rniga yumshoq tanglay tebranadi), uvilyar r (bunda til uchi o‘rniga kichik tilcha tebranadi).

Tovushlar tilning fonetik tizimida mavjud bo‘lgan boshqa tovushlarga almashtirilishi mumkin. Ular quyidagicha namoyon bo‘lishi mumkin:

1) hosil bo‘lish usuliga ko‘ra o‘xshash, artikulyatsiya o‘rniga ko‘ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish, masalan, portlovchi til orqa k va g, portlovchi til oldi t va d tovushlari (masalan, kitob so‘zi o‘rniga «titob», gul so‘zi o‘rniga «dul»);

2) hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra o‘xshash, hosil bo‘lish usuliga ko‘ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish, masalan, sirg‘aluvchi til oldi s tovushi, portlovchi til oldi t tovushi bilan (soat o‘rniga «toat»);

3) hosil bo‘lish usuliga ko‘ra o‘xshash va artikulyatsiya organlarining ishtirokiga ko‘ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish, masalan, s tovushi, lab-tish a’zolari ishtirokida hosil bo‘ladigan f tovushi bilan (sumka so‘zi o‘rniga «fumka»);

4) hosil bo‘lish usuli va o‘rniga ko‘ra o‘xshash, ovoz ishtirokiga ko‘ra farq qiladigan tovushlarni almashtirish, masalan, jarangli tovushlar jarangsiz tovushlar bilan almashtiriladi (bola – «pola», paypoq – «bayboq», zina – «sina», gul – «kul»).

Buzilgan tovushlarning soniga qarab dislaliya yana oddiy va murakkab turlarga bo‘linadi. Agarda to‘rtta tovush talaffuzida kamchilik bo‘lsa, oddiy dislaliya, agar beshta va undan ortiq tovush talaffuzida kamchilik bo‘lsa, bu – murakkab dislaliya deb ataladi.

Agar bir fonetik gruppaga kiruvchi tovushlar talaffuzida kamchiliklar bo‘lsa (masalan, sirg‘aluvchi s, z, j) bu-monomorf dislaliya. Agar u ikki va undan ortiq artikulyatsiya guruhiga tegishli bo‘lsa (masalan, rotatsizm, sigmatizm va lambdatsizm), bu – polimorf dislaliya bo‘ladi.

Talaffuzidagi kamchiliklar o‘z xarakteriga, ma’lum tovushlar gruppasiga tegishli bo‘lishiga ko‘ra dislaliya quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Sigmatizm (grekcha «sigma» «s» harfining nomini bildiradi). Bunda sirg‘aluvchi (s, z) va shovqinli (sh, j, ch) tovushlar talaffuzida kamchiliklar kuzatiladi. Sirg‘aluvchi va shovqinli tovushlarning boshqa tovushlarga almashtirilishi parasigmatizm deb yuritiladi. Masalan, soat – «toat», jo‘ja – «do‘da», choynak – «toynak».

2. Rotatsizm (grekcha «ro» harfi nomidan olingan bo‘lib, «r» tovushni bildiradi) – r tovushning talaffuzidagi kamchiliklardir. R tovushini boshqa tovushlar bilan almashtirilishi pararotatsizm deb yuritiladi. Masalan, raketa – «yaketa», rom – «lom», ruchka – «yuchka».

3. Lambdatsizm (grekcha «lambda» harfini nomidan olingan bo‘lib, l tovushini bildiradi) – l tovushining talaffuzidagi kamchilikdan iborat. L tovushining boshqa tovushlarga almashtirilishi paralambdatsizm deb yuritiladi. Masalan, lola – «yoya», gul – «guy».

4. Til orqa tovushlaridagi kamchiliklar:

kappatsizm – k tovushining nutqda yo‘qligi, parakatatsizm «k» tovushini almashtirilishi. Masalan, koptok – «topto», kitob – «titob»;

gammatsizm – g tovushining nutqda yo‘qligi, paragatatsizm «g» tovushining almashtirilishi. Masalan, gul – «dul», gilam – «dilam»;

xitizm – x tovushining nutqda yo‘qligi, paraxitizm «x» tovushining almashtirilishi. Masalan, xat – «tat», xo‘roz – «to‘roz»;

yotatsizm – y tovushining nutqda yo‘qligi, parayotatsizm «y» tovushining almashtirilishi (grekcha kappa, gamma, xi, yota harflarini nomidan olingan bo‘lib, k, g, x, y tovushlarini bildiradi).

5. Jaranglatish nuqsonlari – jarangli undosh tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar. Bu kamchiliklar jarangli undosh tovushlarni jarangsiz undosh tovushlarga almashtirilishidir: b-p, d-t, v-f, z-s, j-z, g-k va boshqalar.

2.3. Dislaliyani bartaraf etishda logopedik ta’sir metodikasi

Talaffuz buzilishlarni bartaraf etish uchun logopedik ta’sir lozim. Logopedik ta’sirning asosiy maqsadi, nutq tovushlarini to‘g‘ri shakl- lantirishdir. Nutq tovushlarini to‘g‘ri tiklash uchun bola quyidagilarni bilishi lozim: nutq tovushlarini bilishi va ularni idrokida aralashtirib yuborishi kerak emas /bir tovushni ikkinchisidan akustik belgisi bo‘yicha ajrata bilishi/; normal talaffuz qilingan tovushdan noto‘g‘ri talaffuz qilingan tovushni ajrata bilishi; o‘zi talaffuz qilgan tovushni eshitib nazorat qila bilishi va sifatini baholashi; tovushni normal /effektini/

akustik effektini hosil qiluvchi artikulyatsion holatni bajara olishi; nutqning hamma turlarida tovushlardan o‘rinli foydalanishi lozim.

Logoped bolani to‘g‘ri talaffuzga o‘rgatishi uchun nihoyatda samarali yo‘l topishi lozim.

To‘g‘ri tashkil qilingan logopedik ish dislaliyaning boshqa turlarida ham samarali natijaga erishadi. Mexanik dislaliyaning bir qancha hollarida logopediya va tibbiyotning birgalikda yondashishi natijasida samarali muvaffaqiyatlarga erishiladi.

Logopedik ta’sirning muvaffaqiyatli shart sharoitlari talaffuzdagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun yaxshi sharoitlar yaratib beradi: logopedning bola bilan emotsional kontakti; mashg‘ulotlarni qiziqarli shaklda tashkil qilish va charchashga yo‘l qo‘ymaydigan ish tizimida olib borish.

Logopedik mashg‘ulotlar haftasiga uch marta muntazam ravishda o‘tkaziladi. Ota-onalar bilan birgalikda uy sharoitida ham mashg‘ulotlar o‘tkazilishi lozim (logoped topshiriqlari asosida). Mashg‘ulotlarni har kuni (kuniga 2 – 3 marta) 5 – 15 minutdan o‘tkazish lozim.

Talaffuzdagi nuqsonlarni bartaraf etish uchun didaktik materiallardan keng foydalaniladi.

Talaffuzdagi kamchiliklarni bartaraf etish muddati bir qancha faktorlarga bog‘liq: nuqsonning murakkablik darajasiga, bolaning yosh va individual xususiyatiga, mashg‘ulotning muntazamligiga, ota-onalar tomonidan beriladigan yordamga. Oddiy dislaliyada mashg‘ulotlar bir oydan uch oygacha, murakkab dislaliyada esa uch oydan olti oygacha o‘tkaziladi. Maktab yoshidagi bolalarga qaraganda, bog‘cha yoshidagi bolalar talaffuzidagi nuqsonlar qisqa muddat ichida bartaraf etiladi, katta maktab yoshidagi bolalarga qaraganda esa kichik maktab yoshidagi bolalarda tezroq bartaraf etiladi.

Logopedik ta’sir bosqichma-bosqich amalga oshiriladi, har bir bosqichda logopedik ta’sir umumiy maqsadiga qarashli bo‘lgan aniq pedagogik masala yechiladi.

Adabiyotlarda logopedik ta’sir nechta bosqich bo‘linishi haqida hech qanday bir xil fikr yo‘q: F.F. Rau o‘z ishlarida ikki bosqichga, O.V. Pravdina va O.A. Tokareva uch bosqichga, M.Ye. Xvattsev to‘rtta bosqichga bo‘lgan.

Logopedik ta’sirning vazifa va maqsadlaridan kelib chiqib, quyidagi bosqichlarga ajratishni muhim deb topildi; tayyorlov bosqichi boshlang‘ich talaffuzda bilim va ko‘nikma (malaka)larni shakllantirish bosqichi.

Tayyorlov bosqichi. Bu bosqichning asosiy maqsadi bola diqqatini maqsadga qaratilgan logopedik jarayonga qaratish. Buning uchun bir qator umumpedagogik va maxsus logopedik masalalarni yechish lozim.

Muhim umumpedagogik masalalardan biri mashg‘ulotlar yo‘nalishini shakllantirishdir: logoped bolani logopedik kabinet jihozlariga,muhitiga o‘rgatishi, bolada mashg‘ulotga nisbatan qiziqish va xohish uyg‘otish lozim. Bolalarda notanish odamlarga nisbatan uyalish, tanglik, indamaslik

ba’zi hollarda, hatto qo‘rquv hollari ham kuzatiladi. Logopeddan asosan xushmuomalalilik talab qilinadi; bola bilan munosabatda rasmiyatchilik, qattiq qo‘llik qilish kerak emas.

Bola mashg‘ulot qoidalariga rioya qilishi, logoped bergan instruksiyalarni bajarishni, muloqotga faol ravishda kirishishni o‘rganishi kerak. Mashg‘ulotlarga tushungan holda, erkin faoliyat shaklida yondashishni shakllantirish lozim.

Tayyorlov etapining muhim masalalaridan biri erkin diqqat, xotira, fikrlash operatsiyalarini, analiz va sintez, taqqoslash, xulosa chiqarish operatsiyalarini rivojlantirishdir.

Maxsus logopedik masalalardan biri tovushlarni bir-biridan ajratishga, tanishga, artikulyatsiyani shakllantirishni bilish va ko‘nikishga o‘rgatishdir.

Bu masalalar dislaliyaning qaysi formasi ekanligiga qarab parallel yoki ketma-ket ravishda yechiladi. Idrok qilish jarayoni buzilmagan artikulyar formada (fonematik yoki fonetik) bo‘lsa, yuqoridagi masalalar parallel ravishda olib boriladi.

Dislaliyaning akustiko-fonematik formasining muhim masalasidan biri bolalarni fonemalarni tanishga, ajratishga va eslab qolishga o‘rgatishdir. Bu yuqoridagi masalalarni yechmasdan tovushlarning to‘g‘ri talaffuzini shakllantirishga o‘tib bo‘lmaydi. Bola tovushni to‘g‘ri talaffuziga erishishi uchun, u tovushni (fonemani) eshita bilishi lozim.

Dislaliyaning aralash va murakkab shaklida retseptiv bilimlarni rivojlantirish uchun artikulyar bazani shakllantirish lozim. Fonematik idrok qo‘pol buzilgan bo‘lsa, artikulyar bilim va malaka jarayonlarini shakllantirish ishlari olib boriladi.

Artikulyatsion bazani shakllantirish uchun bir qancha mashqlar turi, metodik tavsiyalar, talaffuzni to‘g‘rilash uchun qo‘llanma va didaktik talablar ishlab chiqilgan.

Dislaliyada qo‘pol motor buzilishlar yo‘q. Dislalik bolada nutq uchun maxsus bo‘lgan artikulyatsion organlar harakatining ayrimlari shakllanmagan. Artikulyatsion organlar harakatining shakllanish jarayoni erkin va tushungan holda amalga oshadi: bola vazifani to‘g‘ri bajarishga va artikulyatsion organlar harakatini nazorat qilishga o‘rganadi. Zarur bo‘lgan harakatlar oldin ko‘rsatilib taqlid qilish asosida shakllantiriladi: logoped oyna oldida bolaga tovushning to‘g‘ri artikulyatsiyasini ko‘rsatadi, tushuntiradi, qanday harakatlarni bajarishni ko‘rsatadi va qaytarishni so‘raydi. Ko‘rish nazorati ostida bir necha marta qaytarish natijasida bola to‘g‘ri (kerakli) vaziyatni egallashga erishadi. Agar bola qiynalsa, logoped zond yoki shpatel bilan yordam beradi. Keyingi mashg‘ulotda ko‘rsatmasizog‘zaki instruksiya bo‘yicha qildirishga harakat qilish kerak. Keyinchalik bola to‘g‘ri bajarayotganini kinestik sezgisi asosida tekshirishi mumkin. Bola qachon artikulyatsiyani ko‘rsatmasiz, bexato bajarsa, Shunda o‘zlashtiribolgan bo‘ladi.

Tovush talaffuzini to‘g‘ri shakllantirish davrida, shu tovush ustida ishlanayotganligi haqida eslatish kerak emas.

Logoped, mashg‘ulot davomida, bola kerakli tovushni talaffuz qilish uchun to‘g‘ri vaziyatni egalladimi, yo‘qmi tekshiriladi. Buning uchun logoped boladan to‘g‘ri vaziyatni egallagan holda nafas chiqarishini (qattiq puflashni) so‘raydi. Kuchli nafas chiqarish natijasida intensiv shovqin hosil bo‘ladi. Agarda shovqin kerakli tovushning (undoshning) akustik effektiga mos kelsa vaziyat to‘g‘ri tanlangan bo‘ladi. Agar bunday bo‘lmasa, unda logoped boladan artikulyatsion organ vaziyatini o‘zgartirishini so‘raydi (biroz ko‘tarish, tushirish, tilni harakatlantirish) va yana puflatadi. Muvaffaqiyatli natijaga erishmaguncha bajartiriladi.

Ba’zi hollarda bola hosil bo‘lgan shovqinga quloq solib uni normal tovush bilan tenglashtiradi va hatto mustaqil ravishda nutqiga kiritishga harakat qiladi. Bu ham yaxshi natijaga olib kelmaydi. Shuning uchun bunday hollarda logoped bola diqqatini boshqa holatga qaratadi.

Dislaliyada artikulyatsion organlarning kerakli harakatlarini shakl- lantirish uchun qilingan mashqlar natijasi yetarlidir, ortiqcha mashqlarni bajartirish zarur emas. Bola nutqyi rivojlanish jarayonida ayrim shakllanmagan nutq harakatlari ustida ish olib boriladi.

Artikulyatsion mashqlar o‘tkazish uchun kerakli bo‘lgan talablar:

1. Talab qilingan vaziyatni egallay bilish, shu vaziyatda tura bilish (olish), shu vaziyatni sakrab turish, bir vaziyatdan ikkinchisiga o‘ta bilish.

2. Artikulyatsion motorikani rivojlantiruvchi mashqlar tizimiga statik mashqlar kabi nutq harakatining dinamik koordinatsiyasini rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni ham kirgizishi lozim.

3. Lab va til harakat mashqlarini birga olib borish zarur, chunki bu organlar tovushlarni talaffuzida birgalikda ishtirok etishadi, bir-biriga moslashadi (bu ko‘rinishni koartikulyatsiya deyiladi).

4. Bola toliqib qolmasligi uchun mashg‘ulotlar qisqa, lekin ko‘p marta o‘tkazilishi lozim. Orada boshqa ish turi bilan shug‘ullanish lozim.

5. Kinestik sezgini, kinestik analiz va tasavvurni shakllantirishga katta e’tibor berish kerak.

6. 1. Harakatlarni o‘zlashtirish bilan birga, tovushlarni realizatsiya qilish uchun logoped boshqa tovushlarga kerak bo‘lgan harakatlar ustida ishlashga o‘tadi.

Artikulyatsiya gimnastikasi

Dastlabki logopedik tekshirish jarayonida artikulyatsion apparat a’zolari tuzilishida kamchiliklar borligi aniqlanadi. Bunday hollarda fonematik idrokni rivojlantirish ishlari bilan parallel ravishda artikulyatsiya gimnastikasi (tayyorgarlik mashqlari) olib boriladi.

Artikulyatsiya gimnastikasining maqsadi, tovushlarni to‘g‘ri talaffuz etish uchun zarur bo‘lgan artikulyatsiya a’zolarini to‘liq, aniq keltirish va

oddiy harakatlarni murakkab harakatlarga – turli xil fonemalarning artikulyatsiya tartibiga birlashtirishdan iboratdir.

1. Hamma artikulyatsion mashqlari tizimini ikki turga bo‘lish mumkin: statik va dinamik. Statik mashqlarda artikulyatsiya a’zolari turli holatlarga keltiriladi, lekin harakat bo‘lmaydi. Dinamik mashqlarda artikulyatsiya a’zolari turli holatlarga va shu bilan birga harakatga keltiriladi.

1. Har bir mashqlar o‘z nomiga ega. Mashqlarning nomlari shartli, lekin bolalarning ularni eslab qolishlari juda muhimdir. Chunki, birinchidan, nomlar bolada o‘tkaziladigan mashqqa nisbatan qiziqish uyg‘otadi, ikkinchidan, vaqtni tejaydi, ya’ni bunda logopedga har safar mashqlarni bajarish usulini takror tushuntirishga hojat qolmaydi, bolaga bajarilishi kerak bo‘lgan mashqning nomini aytish kifoya.

Statik tayyorgarlik mashqlari

1. «Belkurakcha». Til keng holda chiqarilib, bo‘shashtiriladi va pastki lab ustiga qo‘yiladi. Bunda til titramasligi kerak. Til shu holda 10 – 15 daqiqa ushlab turiladi (14-rasm).

2. «Kosacha». Og‘iz keng ochiladi, til keng chiqarilib yuqoriga ko‘tariladi. Til yuqori tishlar tomon olib boriladi, lekin ularga tekkizilmaydi. Shu holda til 10 – 15 daqiqa ushlab turiladi (15-rasm)

3. «Ninacha». Og‘iz ochiladi. Til oldinga tomon ingichka qilib chiqariladi. Shu holatda 15 daqiqa ushlab turiladi (16-rasm).

4. «Tepacha». Og‘iz yarim ochiladi. Tilning orqa yonlari yuqori jag‘ tishlar bilan qisiladi. Tilning uchi pastki oldingi tishlarga tiraladi. Bu holat 15 daqiqa ushlab turiladi (17-rasm).

5. «Naycha». Til keng holda chiqariladi. Tilning ikki yon tomoni yuqori tomon buklanadi. 1. Hosil qilingan naychadan puflanadi.

Mashq sekin sur’atda 10 – 15 marta bajariladi (18-rasm).

Aytib o‘tilgan mashqlarning har biri aniq, sekin 8 – 10 marta bajariladi.

Dinamik tayyorgarlik mashqlar

1. «Soatcha». Til uzun-ingichka qilib chiqariladi. So‘ng shu holda til og‘izning o‘ng burchagidan chap burchagi tomonga qarab harakatga keltiriladi. Mashq 15 – 20 marta bajariladi (19-rasm).

2. «Ot». Til tanglay tomon so‘rilib, so‘ng qo‘yib yuboriladi. Shunda til taqillagan ovoz chiqaradi. Tilni taqillatish sekin va kuchli bo‘lishi kerak. Bu mashq 10 – 15 marta bajariladi (21-rasm).

3. «Qo‘ziqorin». Og‘iz ochiladi. Til tanglay tomon so‘riladi, Shunda til tanglayga qattiq jipslashadi. Bu holda til ushlab turiladi, shu vaqtning o‘zida pastki jag‘ pastga tomon tushiriladi. Bu mashq 10 – 15 marta

bajariladi. Bu mashqning «Ot» mashqidan farqi shuki, til tanglayga jipslashgach, qo‘yib yuborilmaydi.

4. «Arg‘imchoq». Til uzun-ingichka qilib chiqariladi, so‘ng navbatma-navbat goh burun, goh iyak tomon olib boriladi. Bu vaqtda og‘iz bekitilmaydi. Mashq logoped sanog‘i ostida 10 – 15 marta bajariladi (20- rasm).

5. «Mazali murabbo». Til keng holda chiqariladi, so‘ng yuqori lablar yalanadi va til og‘iz ichiga olinadi. Bu mashq 10 – 15 marta qaytariladi (22- rasm).

6. «Bo‘yoqchi». Til chiqariladi, og‘iz yarim ochiq holda bo‘ladi. Til bilan avval yuqori lab, so‘ng pastki lab aylana bo‘ylab yalanadi. Bu mashq yo‘nalishni o‘zgartirgan holda 10 marta bajariladi (23-rasm).

7. «G‘altak». Til uchi oldingi pastki tishlar orqasiga tiraladi.Tilning orqa yon tomoni yuqoridagi jag‘ tishlar bilan qisiladi. Keng til oldinga chiqariladi, so‘ng yana og‘iz ichiga olinadi. Bu mashq 15 marta bajariladi (24-rasm).

1. Har bir tovushlarni to‘g‘ri talaffuzga qo‘yishda logoped aytib o‘tilgan mashqlardan faqat zarur deb hisoblanganlarini tanlab oladi. Tanlab olingan mashqlar qo‘yilishi lozim bo‘lgan tovush artikulyatsiyasiga mos kelmog‘i lozim.

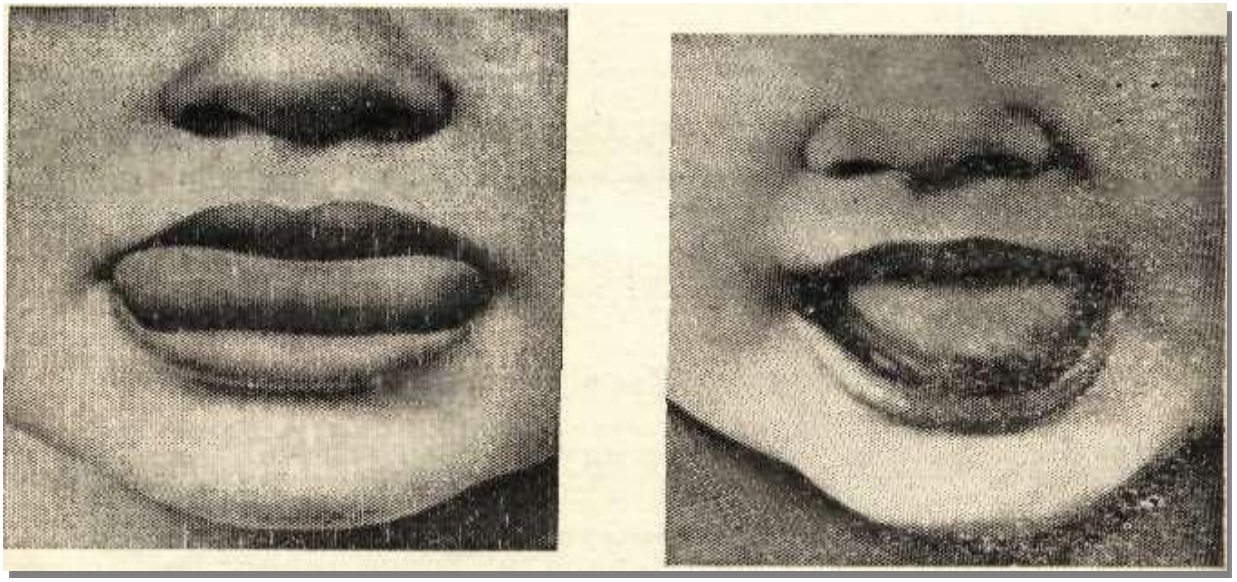

7-rasm. «Belkurakcha» artikulyatsiya mashqi

8- rasm. Tepacha»artikulyatsiya mashqi.

9-rasm. «Ninacha». mashqi artikulyatsiya

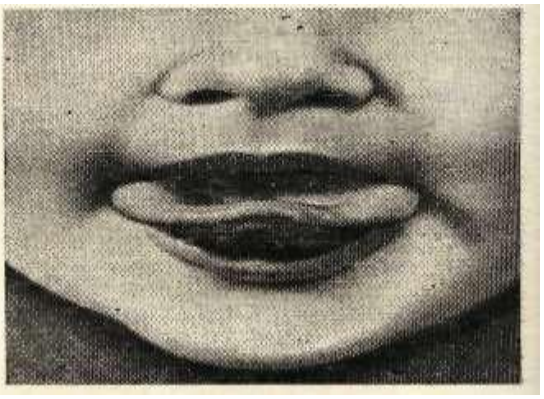

10-rasm. «Kosacha» artikulyatsiya mashqi

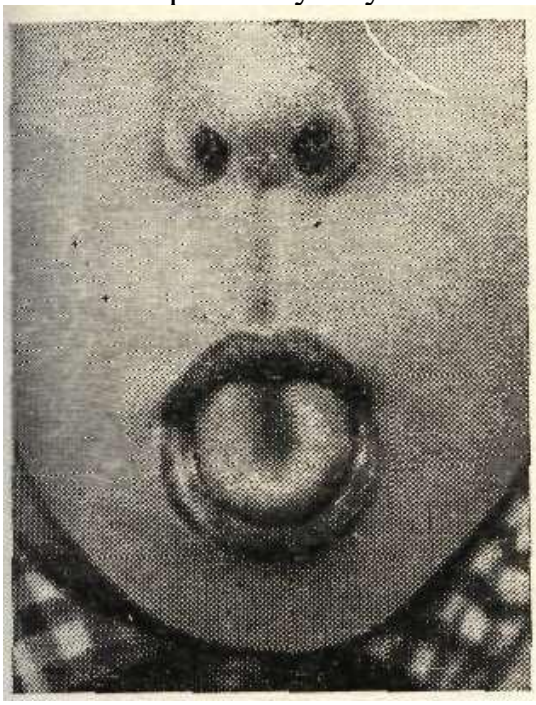

11-rasm. «Naycha» artikulyatsiya mashqi

12-rasm. «Soatcha» artikulyatsiya mashqi.

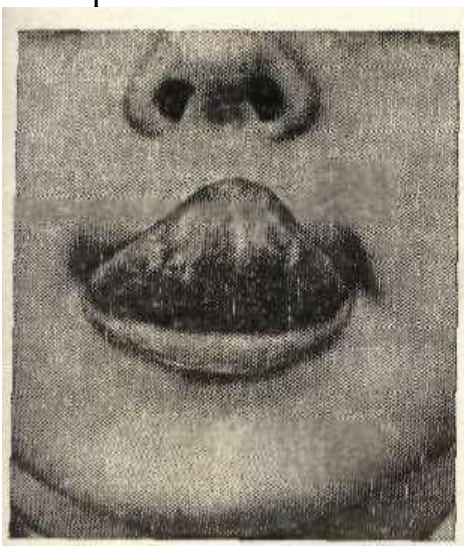

13-rasm. « 0t» artikulyatsiya artikulyatsiyamashqi

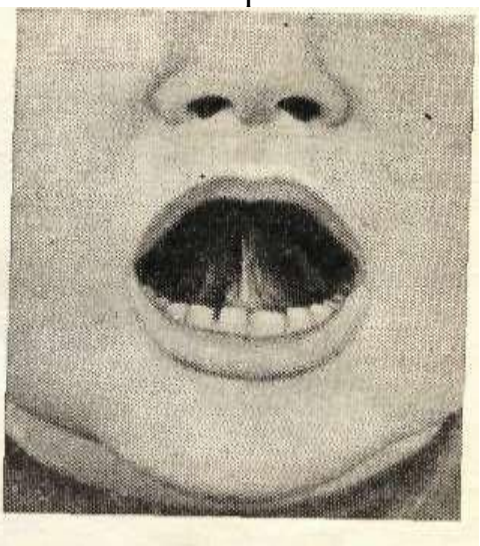

14-rasm. «Arg‘imchoq» mashqi

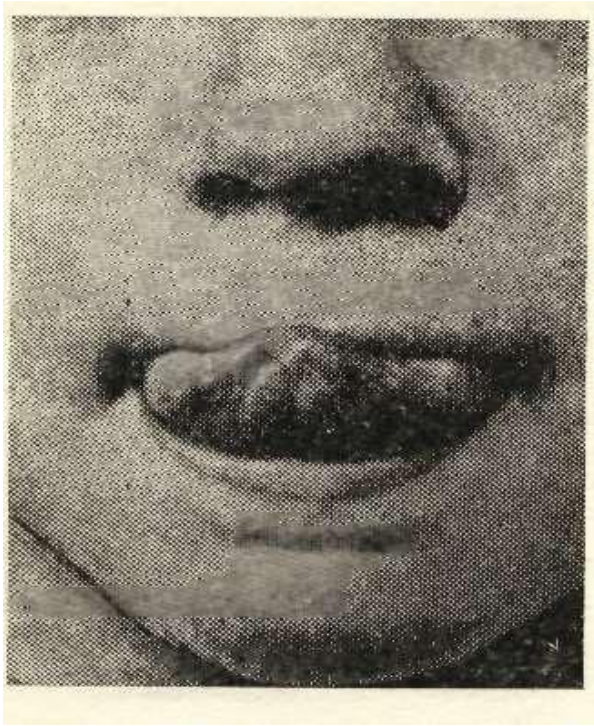

15-rasm. «Mazali murabbo» artikulyatsiya mashqi.

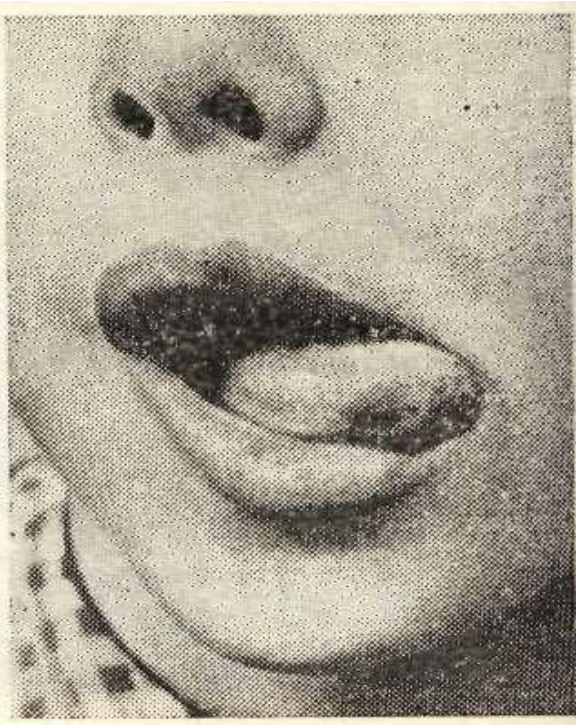

16-rasm. Bo‘yoqchi artikulyatsiya mashqi.

Talaffuz qilish malaka va ko‘nikmalarini shakllantirish bosqichi

Bu bosqichning maqsadi maxsus tanlangan nutq materiali bo‘yicha bolada tovush to‘g‘ri talaffuzining boshlang‘ich bilimlarini shakllantirishdan iboratdir. Tovushlarni nutqqa qo‘yish, nutqda ulardan to‘g‘ri foydalanish malakalarini shakllantirish, tovushlarni tanlay bilish, o‘zaro almashtirib yubormaslik (tovushlar differensiatsiyasi) aniq masala hisoblanadi. Ko‘rsatilgan masalalarni logopedik ish jarayonida yechish zaruriyati, nutqning talaffuz tomonini ontogenetik egallash qonunidan kelib chiqadi.

Bir qancha tekshirishlar Shuni ko‘rsatadiki, u yoki bu tovushni paydo bo‘lish paytidan boshlab to uni to‘g‘ri talaffuzigacha, to uni nutqqa kiritguncha ancha vaqt o‘tadi. A.N. Gvozdev oradagi bu vaqtni tovushni o‘zlashtirish davri deydi. Bu davr 30 – 45 va ko‘proq kun bo‘lib o‘ziga xosdir. Oldin yangi tovush eski tovush bilan parallel ravishda ishlatiladi (almashtirilgan tovush), bunda oldingi, ya’ni eski tovush yangisiga qaraganda tez-tez ishlatiladi. Keyinchalik yangi tovush tez-tez ishlatiladigan bo‘ladi, bir qancha vaqtdan keyin esa u eski tovushni siqib chiqarib hamma vaziyatda ham o‘zi ishtirok etadi, keyinchalik uni nutqdan umuman siqib chiqaradi va Shundan so‘ng yangi tovushni eski tovush bilan birga differensiatsiya qilishjarayoniga o‘tiladi.

F.F. Rau o‘z ishlarida tovushlarni nutqqa qo‘yishning uch usulini ko‘rsatadi: taqlid (imitativ), mexanik (yordam) va aralash.

Birinchi usul – logopeddan eshitgan tovushga mos qilib bolaning ongli ravishda shu tovush artikulyatsiyasini topishga va talaffuz qilishga urinishiga asoslangan. Bunda bola akustik tayanchdan tashqari ko‘rish, taktil va fikrlash sezgilardan ham foydalanadi. Taqlid usulda asosan

artikulyatsion organning holati qanday bo‘lishi kerakligi haqida logoped og‘zaki tushuncha beradi. Izlanuvchanlik sirg‘aluvchi, jarangli tovushlarni postanovka qilishda yaxshi natijalar beradi. Ba’zi bir tovushlar esa, masalan: sonor «r», «l», affrikatlar «ch», til orqa «k», «g», «x» tovushlar ko‘pincha boshqa usuldan foydalangan holda muvaffaqiyatli qo‘yiladi.

Ikkinchi usul – maxsus zond yoki shpatel bilan artikulyatsion organga mexanik ta’sir etishga asoslangan. Logoped boladan bir tovushni aytishni va shu tovushni bir necha marta takrorlashini so‘raydi, takrorlash vaqtida zond yoki shpatel yordamida tovushning artikulyatsion holatini o‘zgartiradi. Natijada boshqa tovush hosil bo‘ladi.

Bu usulda bolaning artikulyatsion organlari logoped harakatlariga bo‘ysunadi, bola mustaqil amalga oshira olmaydi. Uzoq shug‘ullanishdan keyin bola mexanik yordamsiz kerakli vaziyatni egallay oladi, o‘ziga shpatel yoki qo‘li bilan yordam bergan holda.

Uchinchi usul – oldingi ikkita usulni birga olib borilishiga asoslanadi. Taqlid va tushuntirish bunda asosiy rolni o‘ynaydi. Mexanik usuldan qo‘shimcha ravishda foydalaniladi.

Logoped bolaga kerakli tovush hosil bo‘lishi uchun nima qilish kerakligini tushuntiradi: masalan, til uchini ko‘tarish (agarda bu holat bola tomonidan normal ravishda bajarilmasa).

Bu usulda bola faollashadi, logoped tomonidan ko‘rsatilgan yordam natijasida kerakli vaziyat uning xotirasida qoladi va keyinchalik ham mexanik yordamsiz bemalol bajara oladi.

Tovush nutqga qo‘yilgandan so‘ng uni nutqqa kiritish ustida ish olib boriladi, ya’ni avtomatizatsiya qilinadi. Tovushni avtomatizatsiya qilish jarayoni maxsus tanlangan, fonetik tarkibi oddiy va buzilgan tovushlar ishtirok etmagan so‘zlarni mashq qilish asosida olib boriladi. Tovushning so‘zdagi o‘rni aniqlanadi: boshida, o‘rtasida yoki oxirida. Birinchi bo‘lib so‘zning boshida kelgan tovush ustida ishlanadi, keyin so‘zning oxirida kelgan, so‘ngra so‘zning o‘rtasida kelgan tovush ustida ishlanadi.

Tovushni analizi va sintezi ustida ishlash katta yordam beradi.

Ko‘pincha, bola avtomatizatsiya jarayonidayoq qo‘yilgan tovushni mustaqil ravishda o‘z nutqiga kirgiza boshlaydi. Agar bola tovushni boshqasi bilan almashtirmasa, keyingi ishni keragi yo‘q. Logopedik amaliyotda bir tovushni avtomatizatsiya qilib bo‘lgandan keyin ham uning ustida ishlashni talab etadigan hollar ham uchraydi, ya’ni tovushlarni differensiatsiyasi ustida ish olib boriladi.

2.4. Sigmatizm va uni bartaraf etish

S, Z tovushlari. Bu tovushlar sirg‘aluvchi tovushlar gruppasiga kiradi. Ularning talaffuzidagi kamchiliklarni to‘g‘rilash, yuqorida qayd etilganidek, bolada bu tovushlarni eshitib, ularni bir-biridan farqlash malakalarini rivojlantirishdan boshlanadi. So‘ngra artikulyatsion mashqlar o‘tkaziladi. Keyin esa shu tovushlarning to‘g‘ri artikulyatsiyasi

o‘rgatiladi. *S* tovushining talaffuzida artikulyatsion apparat quyidagi holatda bo‘ladi (7-rasm):

– talaffuz vaqtida lablar iljaygansimon ochiq;

– pastki va ustki tishlar esa bir-biriga tegar-tegmas darajada yaqin holatda bo‘ladi;

– tilning uchi yoyilib, yuqori milkka tegar-tegmas holatda bo‘ladi, ya’ni tilning sathi bilan qattiq tanglay orasidagi masofa torayib boradi, yumshoq tanglay esa biroz ko‘tariladi.

1. Havo oqimi til va yuqori milkdan sirg‘alib chiqadi.

Z tovushining talaffuzi *s* tovushi artikulyatsion holatiga o‘xshashdir, faqat unga ovoz qo‘shiladi.

Sh va J tovushlari

Sh – shovqinli, sirg‘aluvchi til oldi tovush (8-rasm). Bu tovushni talaffuz etayotganda lablar biroz cho‘chchayadi, yuqori va pastki tishlar bir- biriga yaqinlashadi, til uchi muallaq holatda bo‘lib, salgina qisqaradi va yozilib tepa tishlarga tomon ko‘tariladi. Pastki jag‘ esa jipslashadi. Til uchi va tishlar oralig‘idan sirg‘alib chiqqan havo to‘lqini *sh* tovushini vujudga keltiradi.

J – tovushini talaffuz etayotganda pastki tishlar qatori biroz pastga tushiriladi, til uchi tanglay tomon ko‘tariladi, ovoz paychalari esa jipslashgan holatda bo‘lib yengil titraydi.

Ch-tovushi

Ch-tovushi talaffuz etilayotganda lablar biroz cho‘chchayadi, tilning oldingi qismi milkka tegadi, og‘iz bG‘shlig‘iga kelgan havo sirg‘alib chiqib ketadi. TG‘la bG‘lmagan ana shu portlash va havoning sirg‘alib chiqishi natijasida qorishiq t+sh=ch, d+j=ch undoshlari hosil bG‘ladi. Ovoz paychalari jipslashib, havo oqimi kuchli bG‘ladi (9-rasm)

Sigmatizm turlari

Sirg‘aluvchi va shovqinli tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar sigmatizm, sirg‘aluvchi tovushlarni shovqinli yoki boshqa tovushlarga almashtirilishi parasigmatizm deb yuritiladi.

Sigmatizmning quyidagi turlari mavjud:

1. Tish aro sigmatizm. Bunda sirg‘aluvchi va shovqinli tovushlarini talaffuz etishda tilning uchi yuqori va pastki tishlarning orasida bo‘ladi.

2. Lab-tish sigmatizmi. Sirg‘aluvchi va shovqinli tovushlar *f* va *v* tovushlariga o‘xshab talaffuz qilinadi. Bunda nutq a’zolari quyidagi holatda bo‘ladi: pastki lab yuqori tishlarga tomon ko‘tarilib, havo oqimi yo‘lini toraytiradi, tilning uchi esa yoyilib, yuqori milkka tegar-tegmas holatga keladi. Bunday artikulyatsion holatda *f* va *s*, *v* va z tovush

elementlariga ega bo‘lgan tovush hosil bo‘lib, natijada noaniq, tushunarsiz, quloqqa yoqimsiz tovush talaffuz etiladi.

3. Til oldi sigmatizmi. Sirg‘aluvchi tovushlar quyidagi holatda talaffuz etiladi. Tilning uchi yuqori va pastki tishlarga taqalib turadi va havo oqimining tishlar orasidan o‘tishiga to‘sqinlik qiladi, natijada *s, z* tovushlari o‘rniga *t, d* tovushlari eshitiladi. Masalan, soat – toat, zina – dina. Bu nuqsonni parasigmatizm deb atasa ham bo‘ladi, chunki bunda bir tovush ikkinchi tovush bilan almashinadi.

4. Shovqinli sigmatizm. Bunda tilning uchi tishlarga tegib turmasdan og‘iz ichiga tortiladi, tilning orqa qismi esa ko‘tariladi, natijada portlasho‘rniga yumshoq *sh, j* tovushi eshitiladi. Masalan: soat – shoat, zanjir – janjir.

5. Yon sigmatizm. Sirg‘aluvchi yoki shovqinli tovushlar ikki xil ohangda talaffuz etiladi: tilning uchi alveolalarga taqalib turadi, tilning qolgan qismi esa qirra bo‘lib, og‘iz bo‘shlig‘ida yotadi va bir tomoni bilan orqa jag‘ tishlari tomon ko‘tariladi, havo oqimi tilning yonidan o‘tadi, natijada yoqimsiz tovush paydo bo‘lib, havo oqimi yon tomondan chiqadi. Bu *l* tovushi talaffuziga o‘xshaydi. Yon sigmatizm bir tomonli yoki ikki tomonli bo‘lishi mumkin.

6. Burun sigmatizmi. Nutqning bunday nuqsonida sirg‘aluvchi va shovqinli tovushlar talaffuzi paytida tilning orqa qismi yumshoq tanglay pastga tushishi natijasida havo oqimi burun orqali chiqadi va *x* tovushiga o‘xshash, beo‘xshov tovush paydo bo‘ladi.

Turli xil sigmatizmlarni bartaraf qilish

Sigmatizmlarni bartaraf etish uchun kamchilik xarakteriga qarab, turli metodlarni qo‘llash mumkin.

1. Tish aro sigmatizmini bartaraf etishda logoped bolaga yuqori va pastki tishlarni bir-biriga yaqinlashtirib, tilning uchini pastki tishlar orqasiga qo‘yib *s* tovushini talaffuz etishni buyuradi va *s* tovushi aniq eshitilmasa unga yordam beradi. Bunda logoped zond yoki gugurt cho‘pi bilan tilning uchini pastki tishlar orqasiga bosib turib, *s* tovushini ayttirib ko‘radi. Shunda *s* tovushi aniq hosil bo‘ladi. Keyinchalik *s* tovushi unli tovushlarga qo‘shib talaffuz etiladi.

S tovushi aniq, to‘g‘ri hosil bo‘lgandan so‘ng *z* tovushini talaffuz etishga o‘tiladi. Bunda *s* tovushiga ovoz qo‘shib talaffuz etilsa, *z* tovushihosil bo‘ladi.

2. Lab va tish sigmatizmini bartaraf etishda logoped bolaga (*s* tovushining talaffuzida) lablarni yuqori va pastki tomonga (bunda milklar ko‘rinishi kerak) yo‘naltirishni taklif etadi. Agar bola bu vazifani bajara olmasa, logoped yordam beradi. Buning uchun u bolaning pastki labini barmog‘i bilan pastga tortadi va iljayishni buyurib turib, *s* tovushini talaffuz qildiradi. So‘ngra hosil qilingan *s* tovushi ochiq va

yopiq bo‘g‘inlarda mustahkamlanadi. Keyinchalik esa bu tovush mexanik suratda talaffuz etiladigan bo‘ladi.

3. Til oldi sigmatizmini bartaraf qilishda logoped ikki usuldan foydalanishi mumkin:

a) havo oqimini yuqori va pastki tishlar orasidan chiqarish; bunda logopedik maxsus zond yoki gugurt cho‘pi yordamida tilning uchini pastki tishning orqasida yengilgina bosib turiladi va havo chiqariladi;

b) tilning uchini keng yoyib yuqori va pastki tishlar orasiga olish va havo oqimini chiqarish. Bunda havo oqimi tilning uchiga tegib *s* tovushiga o‘xshash «shovqinli» tovush hosil bo‘ladi. So‘ngra logoped maxsus zond bilan tilning uchini yengilgina bosib, pastki tishning orqasiga o‘tkazadi va bolaga havo oqimini chiqarishni buyuradi, Shunda s tovushi aniq hosil bo‘ladi.Tovush hosil qilingach, u avval bo‘g‘inlarda, so‘ng so‘zlarda, she’rlarda mustahkamlanadi.

4. Shovqinli sigmatizmni bartaraf etish uchun yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan til oldi sigmatizmini bartaraf etishning «b» punktidagi usuldan foydalanish mumkin.

5. Yon sigmatizmni bartaraf etish uchun esa bir necha usullar tavsiya etiladi:

a) logoped oyna oldida taqlid qilish usuli bilan bolaga to‘g‘ri tovush talaffuzini o‘rgatadi. Bunda asosan taqlid qilish usulidan foydalaniladi;

b) logoped mexanik usulda foydalangan holda to‘g‘ri tovush talaffuzini hosil qiladi. Buning uchun logoped maxsus zond yoki gugurt cho‘pi yordamida tilning oldingi qismini pastga bosib turib, havo oqimini chiqarishni buyuradi, Shunda *s* tovushi hosil bo‘ladi;

v) tovushning to‘g‘ri artikulyatsiyasini hosil qilish uchun tish aro sigmatizm hosil qilinadi. Buning uchun havo oqimini til o‘rtasidagi ariqchadan chiqarishga urinib ko‘riladi, Shunda s tovushiga o‘xshash tovush hosil bo‘ladi. So‘ng til uchi pastki tishlar orqasiga tushiriladi, Shunda aniq s tovushi hosil bo‘ladi. 1. Hosil qilingan tovush nutqda mustahkamlangach, so‘ng bo‘g‘inlarda, so‘zlarda, she’rlarda mustahkamlanadi.

6. Burun sigmatizmini bartaraf qilishda havo oqimi og‘iz bo‘shlig‘idan o‘tkaziladi. Buning uchun turli o‘yin mashqlaridan foydalaniladi. Masalan, burundan nafas olib, og‘izdan chiqarish; og‘iz bilan nafas olib, nafaschiqarishda yonib turgan shamni puflab o‘chirish, paxta bo‘lakchalariga qarabpuflash, qog‘oz parchalariga puflash, qog‘oz parchalariga puflash. 1. Havo oqimini og‘iz bo‘shlig‘idan chiqarishga erishilgandan so‘ng yuqorida qaydetilgan usullar yordamida *s* tovushi hosil qilinadi.

Shovqinli tovushlarning hosil qilinishi

Sirg‘aluvchi tovushlarda bo‘lgan kamchiliklar shovqinli (*sh, j, ch*) tovushlarda ham uchraydi. Bundan tashqari, shovqinli tovushlar sirg‘aluvchi tovushlar bilan almashtiriladi. Masalan, *sh* tovushi *s* tovushi bilan, *j* tovushi *z* tovushi bilan almashtirilishi mumkin. Bunday almashtirish

sirg‘aluvchi sigmatizm deb nomlanadi. Shovqinli tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar quyidagi usullar yordamida bartaraf etiladi.

Sh tovushini hosil qilish uchun taqlid usulidan foydalanish mumkin. Bu usul natija bermasa, mexanik usuldan foydalaniladi. Bunda bolaga s tovushini ayttirib, shu vaqtning o‘zida maxsus zond yordamida til bir oz yuqoriga ko‘tarilib, orqaga biroz itariladi. Shu vaqtda s tovushi o‘rniga sh tovushi, *z* tovushi o‘rniga j tovushi hosil bo‘ladi. Logoped sekin-asta bolaga tilni shu holda ushlab turishga o‘rgatadi. Keyinchalik logoped aniq hosil qilingan *sh* va *j* tovushlarini bo‘g‘inlarda, so‘zlarda, jumlalarda mustahkamlaydi. Bulardan tashqari *sh, j* va sirg‘aluvchi *s, z* tovushlarini bir-biridan farqlash uchun og‘zaki va yozma mashqlar olib boradi.

J tovushi talaffuzi *j* tovushi talaffuzidan farq qiladi. Shuning uchun *j* tovushi talaffuzidagi kamchiliklarni bartaraf etish o‘ziga xos xususiyatlardan iborat bo‘lib, quyidagi usul yordamida bartaraf etiladi. Logoped bolaga *ch* tovushni aniq talaffuz etishni taklif etadi va *ch* tovushini talaffuz etish vaqtida ovoz qo‘shib talaffuz etish buyuriladi, bunda *ch* tovushi o‘rniga *j* tovushi hosil bo‘ladi. 1. Hosil qilingan ж tovushi avval bo‘g‘inlarda, so‘ng so‘zlarda, gaplarda, she’rlarda mustahkamlanadi.

Qorishiq *ch* tovushini hosil qilish uchun logoped bolaga *j* tovushini talaffuz etishni taklif qiladi. Bola *j-j-j* tovushlarini bir necha marta talaffuz etish vaqtida logoped maxsus zond yordamida til uchini orqaga biroz itaradi, Shunda j tovushi o‘rniga qorishiq ch tovushi hosil bo‘ladi. *Ch* tovushini bola mustaqil talaffuz qilgach, *ch* tovushi avval yopiq bo‘g‘inlarda (ach-och-uch-ich-uch), so‘ng ochiq bo‘qinlarda (cha-cho-chu-chi) mustahkamlanadi.

Ch tovushi bo‘g‘inlarda mustahkamlangach, uni so‘zlarda, jumlalarda, she’r va hikoyalarda mustahkamlash tavsiya etiladi. Bulardan tashqari *s* va *ts, s* va sh tovushlarini bir-biridan farqlash bo‘yicha og‘zaki va yozma mashqlar o‘tkaziladi.

Sirg‘aluvchi va shovqinli tovushlarni bir-biridan farqlash bo‘yicha olib boriladigan ishlar taxminan quyidagi izchillikda olib borilishi tavsiya etiladi: *s-z, sh-j, s-sh, z-j, s-ch.*

Rotatsizm va uni tuzatish

R tovushini nutqda qo‘llay olmaslik yoki noto‘g‘ri talaffuz etilishi rotatsizm, *r* tovushini nutqda boshqa tovushlarga almashtirilishi parorotatsizm deb ataladi.

R tovushining artikulyatsiyasi quyidagichadir (10-rasm). Lab undosh tovushdan so‘ng keladigan unli tovushlar holatini oladi, til uchi alveolalar tomon ko‘tariladi, buning natijasida biroz chuqurcha paydo bo‘ladi, shu chuqurchadan chiqqan havo oqimi til uchini titratib o‘tadi va titroq tovush hosil bo‘ladi. Ovoz paychalari jipslashib titraydi va chiqayotgan havo oqimi kuchli bo‘ladi.

Rotatsizmning quyidagi turlari mavjud:

1. Velyar rotatsizm (grekcha velum – yumshoq tanglayning pastki chetiga yaqinlashadi va u yerda oraliq (tirqish) hosil bo‘ladi. Shu oraliqdan o‘tayotganhavo oqimi yumshoq tanglayda tartibsiz titrash (vibratsiya) hosil qiladi. Natijada ovozga qo‘shilib shovqin chiqadi.

2. Uvilyar rotatsizm (grekcha uvula – tilcha), bunda til uchi tebranishi o‘rniga, faqat tilcha tebranadi.

3. Kucherskiy rotatsizmi – bunda til uchi tebranmay, lablar jipslashib tebranadi.

4. Yon rotatsizm, bunda til uchi tebranishi o‘rniga, tilning yon tomoni tebranadi, natijada noaniq *r* tovushi hosil bo‘ladi.

Amaliyotda pararotatsizmni quyidagi turlari uchraydi, ya’ni *r* tovushiquyidagicha tovushlar bilan almashtiriladi r→l; r→y(j); r→ya.

Rotatsizmga anatomik kamchiliklardan til tagidagi yuganchaning kaltaligi; tor va baland tanglay, haddan tashqari ingichka til sabab bo‘lishimumkin.

Rotatsizmni tuzatish. *R* tovushining to‘g‘ri artikulyatsiyasini hosil qilish uchun ko‘pchilik hollarda tayyorlov mashqlaridan foydalaniladi. Ularni biz shartli ravishda ikki turga ajratishimiz mumkin. Birinchi tur mashqlar tilni kerakli to‘g‘ri holda ushlab turishga, kerakli holatlarga keltirishga qaratilgan bo‘lsa, ikkinchi tur mashqlar tilda tebranish hosil qilishga qaratilgandir.

R tovushini hosil qilishda bir nechta usullardan foydalanish mumkin. 1-usul. Logoped oyna oldida o‘tirgan bolaga og‘zini katta ochishni va til uchini yuqori tish orqasiga (alveolalar tomon) ko‘tarib, *z* tovushini talaffuz etishni taklif etadi va o‘zi maxsus zond yordamida til yuganchasini tebratib *r* tovushiga o‘xshash tovushni hosil qildiradi. So‘ngra mexanik vositalar yordamida vujudga kelgan *r* tovushi ochiq, yopiq bo‘g‘inlarda, so‘zlarda, jumlalarda, she’r va topshiriqlarda mustahkamlanadi.

2-usul. Logoped *r* tovushini hosil qilish uchun bolaga yuqoridagi usulni qo‘llagan holda *j* tovushini ayttiradi va bunda ham mexanik vositalardan foydalanadi.

3-usul. Logopedbolaga bir nafas chiqarib *d* tovushini baland ovozda aytishni taklif etadi. Talaffuz vaqtida bolaning G‘zi tilining uchini tepa alveolalarga urilib turishini oyna orqali kuzatib turishi lozim. Til uchining urilish sur’ati tezlashadi. Va til uchining tebranish holati har xil dddd…. vaznda bG‘ladi. Har xil vaznda chiqqan tovush ochiq va yopiq bG‘g‘inlarni talaffuz ettirish yordamida mashq qildiriladi:

Didda	adddd	adddd
Dddd	dddd	oddddo
Dddu	uddddd	uddddu
Dddd G‘	G‘dddd	o‘ddddo‘

Til uchining tebranishi natijasida *r* tovushi hosil bo‘lgach, u bo‘g‘in,so‘zlarni, she’rlarni ayttirish bilan mustahkamlanadi.

Lambdatsizm va uni tuzatish

Talaffuz vaqtida *l* tovushi hosil bo‘lmasa,bu

holat lambdatsizm deb ataladi.

Talaffuz va *l* tovushi boshqa tovushlar bilan almashtirilsa, bundayholat paralambdatsizm deyiladi.

L tovushi talaffuz etilganda artikulyatsion a’zolar quyidagi holatdabo‘ladi;

– lablar undosh tovushdan so‘ng keladigan unli tovush holatini oladi(11-rasm);

lablar undosh tovushdan sG‘ng keladigan unli tovush holatini ola-di;

– til uchi yuqoriga ko‘tarilib alveolalarga qattiq tegadi va biroz zarbbilan pastga tushadi;

– tilning o‘rta qismi yoy shakliga kiradi;

– tilning orqa qismi biroz yuqoriga ko‘tariladi;

– yumshoq tanglay yuqoriga kG‘tarilgani uchun havo oqimi burunga o‘ta olmaydi;

– ovoz paychalari jipslashgan holatda bo‘ladi.

L tovushi quyidagi tovushlarga almashtiriladi: l→r; l→v; l→u; l→y.

L tovushini hosil qilish uchun bir nechta usullardan foydalanishmumkin.

1-usul. Logoped bola bilan birga oyna oldiga o‘tirib, unga tilini yassi holatda yuqori va pastki tishlar orasiga olishni va til uchini yengilgina tishlagan holda ovoz chiqarishni taklif etadi. Shunda *l* tovushiga o‘xshash tovush hosil bo‘ladi. Bunday mashq aniq tovush hosil bo‘lmaguncha takrorlanadi. *L* tovushi aniq talaffuz etilgandan so‘ng tilni yuqori tish alveolalari tomon ko‘tarib *l* tovushi to‘g‘ri artikulyatsiya holatida talaffuz etishga o‘rgatiladi. So‘ng *l* tovushi ochiq, yopiq bo‘g‘inlarda, so‘zlarda,jumlalarda, she’rlarda mustahkamlanadi.

2-usul. Bunda logoped bolaga tilni yanada yassi holatga keltirib, tishlar orasiga olishi va til uchini yengilgina tishlab, *i* tovushini talaffuzetishni taklif etadi. Shunda L tovushi hosil bG‘ladi. *L* tovushi shu usulda mustaqil hosil bo‘lganidan keyin logoped bolaga tilni yuqoriga, tishlar orasiga olib *l* tovushini talaffuz etishni taklif etadi. L tovushi nutqda aniq hosil bo‘lgach, u ochiq, yopiq bo‘g‘inlarda, so‘zlarda, jumlalarda, she’rlarda mustahkamlanadi.

3-usul. Logoped bolaga a tovushini talaffuz qilishni va shu zahotiyoq tilning uchini keng yoyib yengilgina tishlashni taklif etadi. Bunda l tovushi aniq hosil bo‘ladi. Shundan so‘ng l tovushini to‘g‘ri artikulyatsiyada talaffuz

etish o‘rgatiladi. L tovushi nutqda aniq va to‘g‘ri hosil bo‘lgach, u bo‘g‘inlarda,so‘zlarda, jumlalarda, she’rlarda mustahkamlanadi.

Til orqa va chuqur til orqa tovushlari (k, g, x, q, g‘) dagi kamchiliklarni tuzatish

Talaffuz vaqtida k, q tovushlari hosil bo‘lmasa kappatizm, g, g‘ – gammatsizm, x, h – xitizm deb ataladi. Ushbu tovushlar nutqda boshqatovushlarga almashtirilsa parrakappatsizm, paragammatsizm, paraxitizm deb ataladi.

Til orqa va chuqur til orqa tovushlari talaffuz qilinganda artikulyatsion a’zolar holati quyidagi holatda bo‘ladi (12-rasm).

K-G tovushi talaffuz qilinganda tilning orqa qismi yumshoq tanglay tomon yoysimon shaklida ko‘tarilib, pastki tishlarga tegib turadi. Qattiq tanglay bilan tilning o‘rta qismi orasidagi masofa torayadi. Shu masofadan siqilib, kuch bilan yorib chiqqan havo *k* va *g* undosh tovushini hosil qiladi.

X tovushi talaffuzi vaqtida lablar va tishlar oralig‘i o‘rta va orqa qismi yoysimon shaklda yuqori tomon ko‘tariladi va tanglayga tegib turadi. Qattiq tanglay bilan tilning oxirgi qismi o‘rtasida ma’lum oraliq hosil bo‘ladi. Yumshoq tanglay esa biroz ko‘tariladi. Tilning orqa qismi va yumshoq tanglay oralig‘idan sirg‘alib o‘tgan havo to‘lqini yumshoq tanglayni titratib shovqin hosil qiladi.

1. H tovushi talaffuzi vaqtida artikulyatsiya organlari avvalgi tovushdek bo‘lib, butun nutq a’zolari erkin holatda bo‘ladi. Chiqayotgan havo oqimi hech qanday to‘siqqa uchramay, *h* undosh tovushini hosil qiladi. *Q* tovushi talaffuzi vaqtida tishlar oralig‘i bir barmoq kengligida ochiq bo‘lib, lablar erkin holatda turadi. Tilning chekka qismi yuqori tishlar qatoriga tegib turadi. Tilning orqa qismi va o‘zagi yoysimon shaklda egilib, yumshoq tanglayga tegib turadi. Bunda til o‘zak tomon tortilib, til bilan qattiq tanglay orasidagi masofa torayadi. 1. Havo oqimi torayganmasofani yorib, shovqinli *q* tovushini hosil qiladi.

G‘ tovushining talaffuzi paytida tishlar oralig‘i q tovushi talaffuzi vaqtidagidan kengroq ochilib, til uchi pastki tishlar qatoriga tegib turadi. Lablar q tovushidagidek ikki yonga tomon biroz tortiladi. Qattiq tanglay bilan til yuzasi oralig‘idagi masofa bir tekisda bo‘lmaydi. Chiqayotgan havo oqimi til orqa qismi va yumshoq tanglay orasidan sirg‘alib chiqib, ko‘tarilgan yumshoq tanglayni tebratadi.

Kappatsizmni tuzatish. *K* tovushini hosil qilishda bolaga ta-ta-ta bo‘g‘inini aytish taklif etiladi, shu vaqtning o‘zida maxsus zond yordamida tilning uchi bosilib, orqaga biroz itariladi. Bunda til orqa tomon surilgan sari ka-ka-ka bo‘g‘ini eshitiladi. *K* tovushi artikulyatsiyasi aniq hosil bo‘lgandan so‘ng mexanik vositalar yordamisiz *k* tovushini talaffuz etish tavsiya qilinadi va u bo‘g‘in, so‘z, gaplar, she’rlarni ayttirish yordamidamustahkamlanib boriladi.

Q tovushini hosil qilishda asosan taqlid qilish usulidan foydalanish tavsiya etiladi. Buning uchun bola qarg‘aning qag‘illashiga (qa-qa-qa), tomoqning qattiq qirishga taqlid qilishi lozim. Bu jarayonni logoped avval bolaga ko‘rsatib beradi, so‘ng bola logopedga taqlid qilib, uni qaytaradi. Bu usul orqali hosil qilingan *q* tovushi avval bo‘g‘inlarda, so‘ng so‘zlarda, gaplarda, she’rlarda mustahkamlanadi.

Parakappatsizmda *k, q* tovushlari *t* va *x* tovushlariga almashtirilishi nazarda tutilib, yuqorida bayon etilganlardan tashqari *k, q* va *t, k, q* va *x* tovushlarini bir-biridan farqlash bo‘yicha og‘zaki va yozma mashqlar o‘tkaziladi.

Xitizmni tuzatish. *X* tovushini hosil qilishda bolaga *sa-sa-sa* bo‘g‘inini aytish taklif etiladi, shu vaqtning o‘zida maxsus zond yordamida tilning uchi bosilib, orqaga bir oz itariladi. Bunda avvalo sya, so‘ngra til biroz ichkariroq itarilganda, xa bo‘g‘ini eshitiladi. *X* tovushining artikulyatsiyasi aniq hosil bo‘lgandan so‘ng mexanik vositalar yordamisiz *x* tovushini talaffuz etish tavsiya qilinadi va u bo‘g‘in, so‘z, gaplarda va she’rlarda mustahkamlanadi.

Paraxitizmda *x* tovushi *t* va *k* tovushlariga almashtirilishi nazarda tutilib, yuqorida bayon etilganlardan tashqari *x* va *t*, *x* va *k* tovushlarini bir-biridan farqlash bo‘yicha og‘zaki va yozma mashqlar o‘tkaziladi.

Gammatsizmni tuzatish. *G* tovushini hosil qilishda bolaga da-da-da bo‘g‘inini aytish taklif etiladi, shu vaqtning o‘zida maxsus zond yordamida tilning uchi bosilib, orqaga biroz itariladi. *G* tovushi artikulyatsiyasi aniq hosil bo‘lgandan so‘ng mexanik vositalar yordamisiz *g* tovushini talaffuz etish tavsiya qilinadi va u bo‘g‘inlarda, so‘zlarda, gaplarda, she’rlarda mustahkamlanadi.

G‘ tovushini hosil qilishda avval taqlid qilish usulidan foydalanishtavsiya etiladi. Bunda bola «tomoq chayish», «mashinaning g‘irillashi» (g‘-g‘-g‘)va g‘ozlarning «g‘ag‘illashiga» taqlid qiladi. Bu jarayon avval logopedtomonidan ko‘rsatilib beriladi, so‘ng bola logopedga taqlid qilib, uniqaytaradi. Agarda taqlid qilish usuli orqali *g‘* tovushi hosil bo‘lmasa, unda*g‘* tovushi quyidagi usul bilan hosil qilish tavsiya etiladi. Logoped boladan*x* tovushini aniq talaffuz etishni so‘raydi (*x* tovushi bola nutqida bo‘lsa) va*x* tovushini talaffuz qilish vaqtida ovoz qo‘shib talaffuzqilish buyuriladi, bunda *x* tovushi o‘rniga *g‘* tovushi hosil bo‘ladi. 1. Hosil bo‘lgan *g‘* tovushi bo‘g‘inlarda, so‘zlarda,gaplarda va she’rlarda mustahkamlanadi.

Paragammatsizmda *g* tovushi d va t tovushlariga, *g‘* tovushi q tovushlariga almashtirilishini nazarda tutib, yuqorida bayon etilganlardan tashqari *g* va *d, g* va *t, g‘* va *q* tovushlarini bir-biridan farqlash bo‘yicha og‘zaki va yozma mashqlar o‘tkaziladi.

Nazorat savollari:

1. Dislaliya nutq buzilishiga ta’rif bering?
2. Dislaliyaning qanday shakllari bor? Ular qaysi sabablarga ko‘ranamoyon bo‘ladi?
3. Dislaliya turlarini ayting.
4. Sigmatizmning qanday turlari bor?
5. Rotatsizmning qanday turlari bor?
6. Tovush hosil qilishning qaysi usullarini bilasiz? 1. Har bir usul qaysi hollarda qo‘llaniladi?
7. Tovushlar ustida ishlash davrlarini tavsiflab bering. 1. Har bir davrning ish usullari va vazifalari nimadan iborat?
8. Maxsus bolalar bog‘chasiga borganingizda bolalar talaffuziga ahamiyat bering. Talaffuzida kamchiligi bo‘lgan bolalarni yaqindan o‘rganing.
9. S, z, sh, r tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni tuzatish bo‘yicha o‘tkaziladigan mashg‘ulotlar uchun mashg‘ulot reja matnini yozing.
10. Maxsus bolalar bog‘chasida logoped mashg‘ulotini kuzating va taxlil qiling.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ayupova M.Yu. Logopediya. Darslik. T.: O‘zbekiston faylasuflarimilliy jamiyati, 2007.
2. Logopediya L.S.Volkova, S.I.Shaxovskaya. Izd-vo «Vlados» – M., 2002.
3. Golubeva G.G. Korreksiya narusheniy foneticheskoy storonы rechi u doshkolnikov. Izd-vo «Soyuz» – M., 2001.
4. Krauze Ye.N. Logopediya. Izd-vo «Korone print» – M., 2003.
5. Mo‘minov L., Ayupova M. Logopediya. – T., 1993.
6. Xrestomatiya po logopedii T.2. (pod.red. Volkova S.L., SeliverstovV.I.) Izd-vo «Vlados» – M., 1997.
7. Xrestomatiya po logopedii T.2. (pod.red. Volkova S.L., SeliverstovV.I.) Izd-vo «Vlados» – M., 2002.
8. Filicheva T.B. i dr. Deti s fonetiko-fonematicheskim nedorazvitiemIzd-vo GNOM i D. – M., 2000.
9. Shomaxmudova R.Sh. Mo‘minova L. Bolalar nutqidagi nuqsonlar va ularni bartaraf etish. – T., 1994.

Elektron ta’lim resurslari

1. http://www.edu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi sayti.
2. http:www.uzedu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi sayti.

3. http://www.president.uz – O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti portali.

4. http://www.gov.uz – O‘zbekiston Respublikasi xukumati portali.

5. http://www.xs.uz – “Xalq so‘zi” gazetasi sayti.

6. http://www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun xujjatlari ma’lumotlar milliy bazasi sayti.

7. http://www.kun.uz – O‘zbekiston va jahon yangiliklari, eng so‘nggi xabarlari sayti.

3-Mavzu: Rinolaliya (4 soat)Reja

3.1. Rinolaliya, uning shakllari

3.2. Rinolaliyani bartaraf etishda operatsiyagacha bo‘lgan logopedik ish tizimi

3.3. Operatsiyadan keyingi logopedik ishning o‘ziga xos xususiyati

Tayanch iboralar:

1. Assimetriya (grekcha fsymmetria – nomutanosiblik) – nomutanosibqism, simmetriyaning yo‘qligi yoki buzilish.
2. Obturator (lotincha obturo,obturatum bekitmoq) – qattiq yoki yumshoq tanglaydagi kamchilikni bekitish uchun moslama.
3. Rinolaliya (lotincha «rinos» – burun, «lalio» – nutq) – burunlinutq tushunchasini anglatadi.
4. Uranoplastika – qattiq tanglay yoriqligini bartaraf etish maqsadida qilinadigan operatsiya.
5. Xeyloplastika – labdagi yoriqlikni bartaraf etish maqsadida qilinadigan plastik operatsiya.

3.1. Rinolaliya, uning shakllari

Rinolaliya (grekcha so‘zdan olingan bo‘lib, rhinos – burun, lalia – nutq) nutq apparatining anatomik va fiziologik kamchiliklari sababli ovoz tembri va tovushlar talaffuzidagi buzilishdir. Rinolaliyani o‘rganish tarixi juda uzoq va mashaqqatli yo‘lni bosib o‘tdi. Muammoni o‘rganishda vrachlar, psixologlar, defektologlar o‘zlarining katta hissalarini qo‘shdilar.

Lab va tanglay yoriqlari bilan izohlanadigan rinolaliya tibbiyot va logopediyaning turli tarmoqlari uchun xirurg-stomatologlar, ortodontlar, psixonevrologlar, logopedlar uchun muammo, ahamiyatga molik o‘rganish ob’ekti, predmeti hisoblangan.

Rinolaliya hosil bo‘lishga ko‘ra dislaliyadan farq qiladi, ya’ni rinolaliyada tovushlarni burun-dimog‘ bilan talaffuz qilish hollari kuzatiladi.

Rinolaliyada tovushlar artikulyatsiyasi, fonatsiya, tovush hosil bo‘lish mexanizmlari jiddiy ravishda normadan chetga chiqadi.

Normal fonatsiya bo‘lganda kishida burun tovushlaridan tashqari nutqdagi hamma tovushlarni talaffuz qilish vaqtida burun-xalqum va burun bo‘shlig‘ining bo‘g‘iz va og‘iz bo‘shlig‘idan ajralish ro‘y beradi.

Nutq jarayonida yumshoq tanglay uzluksiz ravishda turli balandlikka ko‘tariladi va tushadi, bu holat tovushlar talaffuziga bog‘liqdir. Unli tovushlar talaffuzida tanglay-xalqum undosh tovushlar talaffuziga nisbatan kamroq birlashadi. Tanglay-xalqumning eng kuchsiz birlashishi «v» undosh tovush talaffuzida; eng kuchli birlashish «s» undosh tovush talaffuzida kuzatiladi.

M, n burun tovushlarining normal talaffuzida havo oqimi burun bo‘shlig‘ida erkin harakatda bo‘ladi.

Tanglay-halqum birlashish funksiyasining buzilish xarakteriga ko‘ra rilolaliya uch shaklga ajratiladi.

Yopiq rinolaliya. Yopiq rinolaliya nutq tovushlarini talaffuz qilish vaqtida fiziologik burun rezonansining pasayishi natijasida yuzaga keladi. *M, n* burun tovushlari talaffuzida eng kuchli rezonans bo‘ladi. Bu tovushlarning normal talaffuzida burun-halqum yo‘li ochiq bo‘ladi va havo oqimi to‘g‘ri burun bo‘shlig‘iga o‘tadi. Agar burun tovushlar talaffuzida burun rezonansi bo‘lmasa, unda burun tovushlari *b, d* tovushlariga o‘xshab talaffuz etiladi.

Rinolaliyaning yopiq shaklining kelib chiqish sababi – burun bo‘shlig‘idagi organik o‘zgarishlar yoki tanglay-halqum birlashishining funksional buzilishidir.

M. Zeeman yopiq rinolaliyaning (rinofoniya) ikki turini ajratadi: oldingi yopiq rinolaliya – bunda burun bo‘shlig‘ida o‘tkazuvchanlikfunksiyasi bo‘lmaydi va orqa yopiq rinolaliya – bunda burun-halqum bo‘shlig‘ida o‘tkazuvchanlik kamayadi.

Oldingi yopiq rinolaliyaning sababi – burun shilliq pardasidasurunkali gipertrofiyaning, burun bo‘shlig‘ida poliplarning bo‘lishi,burun devorining qiyshiqligi va burun bo‘shlig‘ida o‘smalarning bo‘lishidir.Orqa yopiq rinolaliya – bolalarda adenoidlarning ko‘payib ketishi, burun-halqumda poliplarning, fibroma va o‘smalarning paydo bo‘lishida kuzatiladi.

Funksional yopiq rinolaliya bolalarda ko‘p uchrab turadi, lekin doimo aniqlash qiyin. Chunki u burun bo‘shlig‘ining yaxshi o‘tkazuvchanligida va burundan nafas olish buzilmagan hollarda kuzatiladi. Bunda burun tembri va unli tovushlar talaffuzi qo‘pol buzilgan bo‘ladi.

Organik yopiq rinolaliyaning sababi – burun bo‘shlig‘ida o‘tkazuvchanlikning buzilishidir. Bunda burundan to‘g‘ri nafas olish yo‘lga qo‘yilsa, ya’ni burun bo‘shlig‘idagi o‘tkazuvchanlik yaxshilansa hamma kamchilikyo‘qoladi.

Yopiq rinolaliyada olib boriladigan logopedik ishning samaradorligi burun-halqum holatiga, uning funksiyasiga va bolaning yoshiga bog‘liq.

Logopedik mashg‘ulotning boshlang‘ich davrida nafas mashqlarini olib borish tavsiya etiladi. Bundan maqsad og‘iz va burundan nafas olish nafas chiqarishni differensiatsiya qilishdir. Bu mashqlar avval puflashdan boshlanib, keyin burundan qisqa va chuqur nafas chiqarish bilan almashtiriladi. Shu bilan birgalikda yumshoq tanglay va halqumning orqa devor muskullari harakatini nafas chiqarishni muvofiqlashtirish ustida ish olib boriladi. Bu mashqlar *m, n* burun tovushlarining talaffuzini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish va mustahkamlashga imkon yaratadi. Yakunlovchi davrda unli tovushlarni jarangdorligi va burun tovushlariga qarama-qarshiqo‘yilgan tovushlar (p, b-m; t, d-n) ustida ish olib boriladi.

Ochiq rinolaliya. Rinolaliyaning ochiq formasiga og‘iz bo‘shlig‘ida hosil bo‘luvchi tovushlar dimog‘da talaffuz etiladi.

I va u unli tovushlarida tembr sezilarli darajada o‘zgaradi, bu unli tovushlar artikulyatsiyasida og‘iz bo‘shlig‘iga hamma tovushlar artikulyatsiyasiga ko‘ra toraygan bo‘ladi. *A* unli tovushlar talaffuzida yuqoridagi holat kamroq uchraydi, chunki bu tovush talaffuzida og‘iz bo‘shlig‘iga kengroq ochiladi.

Undosh tovushlar talaffuzida tembr buzilishlari kuzatiladi.

Shovqinli va qorishiq tovushlar talaffuzida xirillagan tovush qo‘shilib keladi. Portlovchi *p, b, t, k* va *g* tovushlari noaniq talaffuz qilinadi, chunki og‘iz bo‘shlig‘ida yetarli darajada havo bosimi hosil bo‘lmaydi, natijada burun bo‘shlig‘i to‘liq bekilmaydi.

Ochiq rinolaliyani aniqlash uchun funksional tekshirish usullari mavjud. Eng oddiy tekshirishlardan biri Guttsman usulidir. Bunda logoped bolaga galma-gal *a* va *i* unli tovushlarni qaytarishni buyuradi va bolaning burun yo‘lini bir bekitib, bir ochib turadi. Ochiq rinolaliyada bu unli tovushlarning jarangdorligida sezilarli darajada farq bo‘ladi. Ayniqsa, *a* unlisi burun yo‘lini bekitib talaffuz qilingandan *i* tovush talaffuzi eshitilmaydi, shu bilan birgalikda logopedning barmoqlari burun qanotlaridagi kuchli tebranishni sezadi.

Yana aniqlash usullaridan biri, bu fonendoskop bilan tekshirishdir. Bunda tekshiruvchi fonendoskopning bir uchini o‘zining qulog‘iga, ikkinchi uchini bolaning burniga tutib turadi. Bola unli tovushlarni, ayniqsa *u* va *a* unlilarini talaffuz qilganda kuchli shovqin eshitiladi. Undosh *f, s, sh* tovushlar talaffuzida xirillagan ovoz eshitiladi.

Ochiq rinolaliya organik va funksional bo‘lishi mumkin.

Organik ochiq rinolaliya tug‘ma va hayot davomida orttirilgan bo‘ladi.

Ochiq rinolaliyaning tug‘ma shaklining sababi yumshoq va qattiq tanglaydagi yoriqliklardir.

1. Hayotda orttirilgan ochiq rinolaliyaga og‘iz va burun bo‘shlig‘ida jarohatlanishlar bo‘lishi yoki yumshoq tanglayni hayot davomida falajlanishi kabilar sabab bo‘lishi mumkin.

Funksional ochiq rinolaliyaning paydo bo‘lish sabablari turli xil bo‘ladi. Masalan, bolalarda ovozning hosil bo‘lishida yumshoq tanglay harakatining sust bo‘lishi. Funksional ochiq rinolaliya asab kasalliklarida ham namoyon bo‘lish hollari kuzatiladi. U adenoidlarni olib tashlagandan so‘ng kamroq kuzatilsa, difteriyadan keyingi falajlanishda kamroq kuzatiladi. Rinolaliyaning bu shaklini tekshirishda qattiq va yumshoq tanglayda biron-bir o‘zgarishlarning borligi aniqlanmaydi. Funksional ochiq rinolaliyaning belgilarida asosan unli tovushlar talaffuzi buzilgan bo‘ladi. Undosh tovushlar talaffuzida tanglay-halqum birlashishi yaxshi,normada bo‘ladi.

Funksional ochiq rinolaliya organik rinolaliyaga nisbatan yengil kechadi. Ovoz mashqlaridan so‘ng burunlanish tembri yo‘qoladi, tovushlar

talaffuzidagi kamchiliklarni odatdagidek, ya'ni dislaliyani bartaraf etishda qo'llanadigan usullar orqali bartaraf etish mumkin.

Rinolaliyada kuzatiladigan tug'ma lab va tanglaydagi kamchiliklar logopediya va tibbiyot fani oldiga jiddiy muammolarni qo'yadi.

Turli xalqlar orasida, turli mamlakat va hattoki har bir mamlakatning turli viloyatlarida tug'ma yoriqliklar bilan tug'iladigan bolalar soni turlichadir. A. Limberg (1964) adabiyotlardagi ma'lumotlarni umumlashtirib, 600 – 1000 ta yangi tug'ilgan bolalar orasida bitta bola lab va tanglay yoriqliklari bilan tug'ilishini ta'kidlab o'tadi. Lab va tanglaydagi yoriqliklar bolaning umumiy va nutqiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bola yutishga, nafas olishga qiynaladi. Bu holatlar bolaning jismoniy rivojlanishiga salbiy ta'sir etadi, organizmning boshqa kasalliklar bilan kurashish jarayonini susaytiradi. Bunday bolalar muntazam vrach nazoratiga va davolanishga muhtojdir.

1. Hozirgi vaqtda quyidagi tasnif qabul qilingan:

Yuqori labdagi tug'ma yoriqliklar: *yashirin yoriqlik, to'liq bo'lmagan yoriqlik:* a) burun bo'limida teri-tog'ayning o'zgarmaganligi; b) burun bo'limida teri-tog'ayning o'zgarganligi.

To'liq yoriqlik. Bunda bolaning ilk yashash davrida xirurgik davolash ishlari olib boriladi, bu davolash ishlari bola nutqining normal rivojlanishiga imkon yaratadi.

Tug'ma tanglay yoriqliklari:

1) *yumshoq tanglay yoriqliklari:* bu yoriqliklar yashirin, to'liqsiz va to'liq bo'ladi;

2) *yumshoq va qattiq tanglay yoriqliklari:* yashirin, to'liqsiz, to'liq;

3) *alveolyar o'simtaning, qattiq va yumshoq tanglayning to'liq yoriqliklari:* bir tomonlama, ikki tomonlama;

4) *alevolyar o'simtaning va qattiq tanglay oldingi qismining to'liqyoriqligi:* bir tomonlama, ikki tomonlama.

Ikki tomonlama yoriqliklar bir tomonlama yoriqliklarga nisbatan kam uchraydi. M.P. Barchunovning ta'kidlashicha, yoriqliklar ko'proq chap tomonda (70,4%), o'ng tomonda kamroq (21,4%) kuzatiladi. Bu jarohatdan ayollarga nisbatan ko'proq erkaklar aziyat chekadilar (I.B. Bakumi 1966, V.M. Messika 1971). Guttsmanning ma'lumotiga ko'ra alohida lab yoriqliklari va lab yoriqliklarining tanglay yoriqliklari bilan birga kelishi erkaklarda 68,66%, ayollarda 31,34% uchraydi, shu bilan birga ayollarda tanglayning alohida yoriqliklari ikki marotaba ko'p kuzatiladi. Ko'p uchraydigan patologiya shakllari bo'lib, yumshoq va qattiq tanglaydagi yoriqliklar hisoblanadi.

Nutqqa burunli ottenkani beruvchi tanglayni tug'ma nuqsonlariga quyidagilar kiritiladi:

1) tanglay va labning tug'ma yoriqliklari;
2) shilliq qavat osti yoriqliklari;
3) tanglayning tug'ma rivojlanmasligi;
4) yuzning tug'ma assimetriyasi.

Amaliyotda ko‘proq lab va tanglaydagi yoriqliklar kuzatiladi.

Tanglay yoriqliklari shakllari favqulodda xilma-xil bo‘lib, ularning hammasi nutq buzilishigi olib keladi.

Lab yoriqliklari labning qisman va to‘liq yoriqliklariga ajratiladi. Qisman lab yoriqligi faqat lab chetida bo‘ladi, ya’ni nuqson pastki burun tirqishiga yetib bormaydi. Agar yoriqlik burun tirqishining pastki sohasini, ba’zan burun yo‘lini oldingi uchini qamrab olgan bo‘lsa, yoriqlik to‘liq hisoblanadi.

Tanglaydagi tug‘ma yoriqliklarning bo‘lishi bolaning jismoniy rivojlanishiga ta’sir qiladi. Nuqson qanchalik keng bo‘lsa, bola Shunchalik ko‘p rivojlanishida buzilishlarga ega bo‘ladi. Tanglayning qo‘pol nuqsoni bilan tug‘ilgan bolalar anamnezida ularga ko‘krak tutishni iloji bG‘lmagani qayd qilinadi. Emizishga uringanda sut nafas yo‘liga tushib, bolani nafasi ichiga tushib ketadi. Bolalarni qoshiqchadan ovqatlantirishga o‘tilgan, bu usulda ham ovqat rivojlanib yetmagan tanglayga, burun bo‘shlig‘iga, burun- halqumga, nafas yo‘llariga tushib, u yerda shilliq qavatlarni shamollash va ta’sirlanish holatlariga olib kelgan. Yuqorida aytganimizdek, tug‘ma tanglay yoriqliklari bor bolalar surish harakatlarini bajara olmaydilar, natijada ularda tug‘ma surish refleksi so‘nib boradi, butun yuz muskulaturasi rivojlanishi susayadi.

Tanglay yoriqligining mavjudligi bolaning fiziologik nafas olishini yomonlashtiradi. Tug‘ma yoriqligi bor bolalar o‘z nuqsoniga instinktiv ravishda moslanishga majbur bo‘ladilar. Bu moslanish tilning og‘iz bo‘shlig‘ida o‘ziga xos joylashuvida namoyon bo‘ladi. Rinolaliyadagi tanglay nuqsonlari butun artikulyatsion apparat muskullarni noto‘g‘ri muskuliy bog‘liqligini keltirib chiqaradi. Rinolaliyada nutq apparati muskullari anatomik jihatdan saqlangan bo‘lsa ham, harakatlar o‘zlarining sustligi, tormozlanganligi bilan ajralib turadi.

Ko‘pincha, rinolaliya eshitishning zaiflashuvi kuzatiladi. Bu narsa ovqatni yevstaxiev trubalariga tushib, u yerda eshitish traktida shamollash jarayonlarini keltirib chiqarishi bilan bog‘liqdir. Eshitishni pasayishi turli xil darajada bo‘lishi mumkin (L. Ya. Derbanyuk 1966, V. V. Messina 1971, V. S. Dmitrev, R. L. Lando 1969).

Shu tariqa, tug‘ma lab va tanglay yoriqlari mavjudligida u yoki bu dara- jada bolaning ovqatlanishi, uning fiziologik va nutqiy nafasi buziladi, yuz muskulaturasining faoliyati xarakteri o‘zgaradi, eshitish qobiliyatining pasayishi kelib chiqadi, tilning og‘iz bo‘shlig‘ida noto‘g‘ri holati stabillashadi. Tabiiyki, bularning hammasi bola nutqining shakllanishigata’sir qiladi.

Aralash rinolaliya. Rinolaliyaning bu turi burun rezonansining patologik kamayganligi holida havoning burundan chiqib ketishi bilan izohlanadi, oqibatda barcha nutq tovushlarining artikulyatsion va akustik tomondan buzilishi kuzatiladi. Ovoz tembri ahamiyatli darajada o‘zgaradi.

Aralash rinolaliyada ham ochiq, ham yopiq rinolaliyaning belgilari birga qo‘shilgan holda namoyon bo‘ladi. Bunda burun yo‘li to‘silib qolgani

holda tanglay-halqum pardasida ham o‘zgarishlar bo‘ladi. Burun tovushlari yopiq rinolaliyadagi singari, boshqa tovushlar esa ochiq rinolaliyadagi kabi talaffuz qilinadi. Aralash rinolaliya ham organik, ham funksional xarakterda bo‘lishi mumkin. Organik xarakterdagi aralash rinolaliyaga yumshoq tanglayning kaltaligi yoki falajligi sabab bo‘lsa, funksional aralash rinolaliyaga tanglay-halqum yorig‘ining funksiyasi o‘zgarishi natijasida burun yo‘lining to‘silib turishi sabab bo‘ladi.

Davolashdan oldin qaysi bir kamchilik ovoz tembrini ko‘proq buzib, manqalikka ko‘proq sabab bo‘layotganini aniqlash zarur. Masalan, bemor burun tovushlari bilan unli tovushlarni boshqa tovushlarga qaraganda yanada ko‘proq manqalanib talaffuz qilayotgan bo‘lsa, demak, unda yopiq rinolaliya ustun bo‘ladi va davolash chorasini Shunga qarab belgilanadi.

3.2. Rinolaliyani bartaraf etishda operatsiyagacha bo‘lgan logopedikish tizimi

Ochiq rinolaliyada yaqin vaqtlargacha operatsiya davrigacha bo‘ladigan logopedik ta’sir deyarli qo‘llanmas, undan foydalanish haqida esa juda ehtiyotkorlik bilan mulohaza yuritilar edi.

Operatsiya davrida anatomik nuqson qisman yoki to‘liq bartaraf qilinadi, ammo nutq uchun kerakli samara aksariyat hollarda yuz bermaydi. Uranoplastika operatsiyasining nisbatan kech o‘tkazilishi, uning nutq taraqqiyotiga ta’sirining yetarli darajada bo‘lmasligi, operatsiyadan so‘ng bo‘ladigan logopedik ta’sir muddatining cho‘zilishi va yana bir qator sabablar operatsiyadan keyin bo‘ladigan logopedik ta’sir muddatlarini qayta ko‘rib chiqish zaruriyatini yuzaga keltirdi hamda logopedik ishlarning operatsiyagacha bo‘lgan davrda amalga oshiriladigan qulay, samarali usullarni izlashga da’vat qildi. Rinolaliyadagi nutq nuqsonini nafaqat tanglay yoriqligini mavjudligi bilan, og‘iz bo‘shlig‘ida tilning noto‘g‘ri rinolaliya holati va butun artikulyatsion apparat muskullari harakati munosabati buzilishi bilan izohlanishidan kelib chiqadigan bo‘lsak, shu narsani taxmin qilish mumkinki, keyingi ikki nuqson (og‘iz bo‘shlig‘ida tilning noto‘g‘ri holati va artikulyatsion apparat muskullari orasidagi o‘zaro munosabatning buzilishi) kompensatsiyasi operatsiyagacha amalga oshirilishi mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, nutqning yaxshilanishi uchun zamin yaratadi. Shunday qilib, operatsiyagacha bo‘lgan davrda ham to‘g‘ri nutqning shakllanishiga asos yaratish mumkin. Operatsiyagacha bo‘lgan davrda logopedik ta’sir tadbirlari psixologik o‘ziga xoslikka ega bo‘lgan bemorlarda anatomik nuqson mavjud bo‘lgan sharoitlarda amalga oshiriladi. Shuning uchun ham logopedik ishlarda to‘g‘rinolaliya tG‘g‘ri nutqni shakllantirish va shaxs rivojlanishining korreksiyasi inobatga olinadi.

Rinolalikda to‘g‘ri nutqni shakllantirish (to‘g‘ri talaffuz ustida ishlash) og‘izdan nafas olishni tarbiyalash bilan bir vaqtda nutq tovushlarining to‘laqonli artikulyatsiyasini yaratish jarayonida amalgaoshiriladi.

A.G. Ippalitova metodikasiga ko‘ra logopedik ta’sir ko‘rsatish jarayoni ikki davrga bo‘linadi.

I. Tayyorlov davri

Ushbu davrdagi mashg‘ulotlarning asosiy maqsadi artikulyatsiyani o‘zlashtirish bilan parallel ravishda to‘g‘ri nutqiy nafas olishni shakllantirishdan iborat. Ushbu davrni shartli ravishda ikki bosqichga bo‘lish mumkin:

a) burun va og‘izdan nafas olish hamda chiqarish differensiyasida nutqiy nafas olishni shakllantirish;

b) unli tovushlar artikulyatsiyasi (ovozni qo‘shmasdan turib) va frikativ jarangsiz undosh tovushlar artikulyatsiyasini realizatsiya qilishda uzoq muddatli og‘izdan nafas olishni shakllantirish.

g) bosqichda nutqiy nafas olishni shakllantirish ishlari olib boriladi.

Tayyorlov davrida ushbu ishlar faqatgina og‘izdan uzoq nafas olishni shakllantirish bilan chegaralanadi.

Diafragmal nafas olish to‘g‘ri nutqning shakllanishi uchun mahsuldor hisoblanadi.

1-bosqich – ta’limning dastlabki davrida logoped kaftini bola belining o‘ng yonboshi tepasiga qo‘ygan holda fiziologik nafas olishning turini aniqlab olishi lozim. Agar bolaning nafas olishi qovurg‘adan pastda bo‘lsa, logoped o‘zining nafas olishini bolaning nafas olish ritmiga moslashtiradi. Buning uchun bolaning kaftini o‘zining yonboshiga qo‘ygan holda o‘qituvchi o‘zining kafti bilan uning nafas olishini tekshiradi. Bola nafas olayotganida logoped qovurg‘alarning harakatini his qilgan holda va unga taqlid qilgan holda qovurg‘a ostidan nafas olishga o‘tadi. Og‘iz yopiq turgan holda to‘g‘ri erkin nafas olish yo‘lga qo‘yilishi bilan og‘izdan va burundan nafas olish differensiyasiga o‘tish mumkin. O‘quvchiga shu narsa tushuntirilishi lozimki, nafas olish, chiqarish va ularning qo‘shilishining har xil turlari mavjud: og‘iz yopiq bo‘lganda nafas olish va chiqarish burun orqali amalga oshiriladi; og‘iz ochiq bo‘lganda esa nafas olish va chiqarishning har xil ko‘rinishlari amalga oshiriladi. Bolaga shu narsalar tushuntirilgandan keyin aniq nafas olish mashqlarini bajarish taklifqilinadi. Ularni bajarishdagi izchillik bolaning daftaridagi 1-jadvalda qayd qilinadi.

Nafas olish (rasmlar)	Nafas chiqarish (rasmlar)
Burun Og‘iz Burun Og‘iz	Burun Burun Og‘iz Og‘iz

Ushbu mashg‘ulotlardan ko‘zlangan maqsad nafas olish va chiqarishning har xil turlarini o‘rganish jarayonida diafragmal nafas olish va muntazam erkin nafas olishni mustahkamlashdan iborat. Bundan tashqari, ushbu mashqlar nutqiy nafas olish ritmining asoslarini yuzaga keltiradi. Nafas olishda nutq pauzasi shaklan spontal tarzda amalga oshiriladi, chunki bola nafas chiqarishni amalga oshirishga e’tibor qaratadi. Bu o‘rinda nafas olishdan nafas chiqarishga o‘tilayotganda burun yoki og‘izning ishtirok etishi nazarda tutiladi.

Bunday mashqlar davrida bolani og‘iz va halqum bo‘shlig‘i shilliq pardalaridan o‘tuvchi havo oqimini his qilishga o‘rgatib boriladi.

Og‘iz orqali nafas chiqarilayotgandagi havo oqimi shu vaqtda og‘izning oldiga, kaftga yoki qog‘ozga qo‘yilgan paxtaning harakati bilan nazorat qilinadi.

Bu o‘rinda biz nafas olishni rivojlantirish bo‘yicha u yoki bu ko‘rinishdagi, logopediya amaliyotida tez-tez qo‘llaniladigan maxsus mashqlarni bajarishni (paxtani puflash, rezina o‘yinchoqlarni puflab shishirish) shart emas deb hisoblaymiz, chunki bunday nafas olishning barcha turlari nutqqa aloqador emas.

Bolaning e’tibori doimiy ravishda nutqiy nafas olishni va nafas olishda artikulyatsiya organlari holatini to‘g‘rilashga qaratiladi. Og‘izdan nafas olishni to‘g‘ri tashkillashtirish uchun og‘iz bo‘shlig‘ida tilning holatini o‘zgartirish maqsadga muvofiqdir. Nafas olish va chiqarishning turlari o‘rganilayotganda bolaning e’tibori artikulyatsiya organlari holatiga qaratiladi, ya’ni og‘izdan nafas chiqarishda tilning orqa qismi pastda ushlab turilishi kerak, og‘iz esa esnashdagi singari ochiladi. Bu o‘rinda tilning ildizi qo‘yib yuborilishi lozim. Agar til uchining pastga tomon harakati tilning ildizini yetarli darajada pasaytirmasa, vaqtinchalik tilning tishlar orasidan chiqarishga yo‘l qo‘yiladi yoki tilning ildizi shpatel bilan bosiladi (bu holat nisbatan kam qo‘llanadi).

Og‘izdan to‘g‘ri nafas chiqarish tilning ildizi (o‘zagi) tushirilganda u yoki bu tovush talaffuzida, keyinchalik esa butun nutqda burun ottenkasini bartaraf qiladi.

2-bosqich. Oralpraksisni rivojlantirish. Diafragmal nafas olishni rivojlantirish bo‘yicha qilinadigan ishlar bilan parallel ravishda unli va undosh tovushlar artikulemasiga oid artikulyatsion apparat gimnastikasi o‘tkaziladi.

Nutqning aniqligi ko‘p jihatdan unli tovushlarning tG‘g‘ri talaffuziga bog‘liq. Shuning uchun unli tovushlarni talaffuz qilish vaqtida artikulyatsion organlar holati diqqat bilan kuzatib boriladi. Bu o‘rinda ham asosiy e’tibor til uchining holatiga qaratiladi. Uni dastlabki davrlarda barcha unli tovushlar artikulemasini tayyorlashda pastda ushlab turish lozim. Bu usul og‘iz bo‘shlig‘ining hajmini kattalashtirishga yordam beradi, hamda havo qatlamining og‘iz bo‘shlig‘i orqali o‘tishi uchun imkoniyatlarni ta’minlaydi. Muskullar, paylar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik sababli unlilar artikulyatsiyasida lablar holatining o‘zgarishi

tabiiy yo‘l bilan har bir alohida tovush uchun tilni to‘g‘ri holatga olibkeladi. Gimnastika unli tovushlar artikulyatsiyasini o‘rganishdanboshlanadi. Bu artikulyatsiya xarakteridagi mashqlar 1-jadvalga kiritiladi.Tayyorgarlik bosqichida asosiy vazifa og‘izdan nafas olishni shakllantirishdan iborat. Shuning uchun ham barcha artikulyatsion mashqlarovozni jalb qilmasdan amalga oshiriladi. Bola hali o‘zi bajarayotganmashqlar unli tovushlar artikulemalari hisoblanishini bilmaydi. Buvaqtda logopedga artikulemalar ukladini aniqlashtirish va yaxshilashimkoniyatini beradi. Shakllanayotgan artikulyatsiyalarni rinolalik bola sinestetik tarzda eslab qoladi.

Bu holatda artikulema va uning rasmi o‘rtasidagi shartli refletormunosabatlari o‘rnatiladi va u rasmga tayangan holda tovushni shivirlab erkin talaffuz qila boshlaydi. Logopedning tushuntirishi bolani talaffuz organlarining aniq holati bilan, havo qatlamining og‘iz orqali yo‘naltirilishi bilan shakllantirib boriladi.

Artikulemaning shakllanishida mashqlarni ortiqcha zo‘riqishlarsiz bajarishga e’tibor qaratish hamda yuz va mimik muskullar sinkneziyasining paydo bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaslik lozim.

Artikulyatsion gimnastika tamoyili qo‘shimcha artikulyatsion mashqlar (bevosita nutq tovushlari, artikulemani yuzaga keltirmaydigan) dan foydalanishga imkon beradi. Masalan, bolada rinolaliya va dizartriya qo‘shilganda til yuqoriga ko‘tarilganda u chap tarafga ketadi. Bu tilning o‘ng tomonidagi paylar chap tarafdagiga nisbatan kuchsizroq ekanligidan darak beradi. Bu o‘rinda tilning o‘ng tarafidagi paylar kuchini rivojlantirish vamustahkamlashga oid tegishli mashqlarni bajarish tavsiya qilinadi. Buning uchun bolaga tilni tishlarning chap tomondagi pastki va yuqori qismiga tekkizish, til bilan chap lunjni siypalash taklif qilinadi. Bu esa tilning o‘ng tomonidagi paylarga ko‘proq vazifa yuklaydi. Tilning chap tomonidagi paylar zaifligida ko‘rsatilgan barcha mashqlar tilning chap tomoniga ko‘proq vazifa yuklashni hisobga olgan holda bajariladi. Qarama-qarshilikni bartaraf qiluvchi mashqlar samarali hisoblanadi. Masalan, tilning o‘ng tomoni nisbatan zaif bo‘lganda boladan tilni chiqarish va chap tarafga yo‘naltirish so‘raladi. Bunga logoped tilning o‘ng tarafi paylariga ko‘proq vazifa yuklash uchun shpatel bilan tilni bosgan holda qarshilik ko‘rsatadi.

Artikulyatsiya paytida til, lablar va yuz muskullarini, paylarning erkin harakatini yaxshilash uchun bolaga qayerda va qaysi muskulni nisbatan zo‘riqtirish haqida so‘zlab berish maqsadga muvofiq. Bola bu jarayonda ishtirok etayotgan organlar harakatini his qilishi, Shuningdek, bu holatni kinestetik tarzda va oynadan foydalangan holda eslab qolishi lozim.

Bu holatni bola yana ham aniqroq his qilishi uchun bolaga mexanik tarzda yordam berish mumkin. Masalan, tilni sterillangan doka salfetka bilan ushlagan holda kerakli til ukladi amalga oshiriladi.

Artikulyatsion praksisni shakllantirishda artikulyatsiya organlari paylari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni hisobga olish lozim bo‘ladi. Buning uchun quyidagi usullardan foydalanish tavsiya qilinadi. Masalan,

ma’lumki, ko‘rinishdagi artikulyatsiya ukladini shakllantirish uchun tilni og‘izning chuqurroq tomoniga harakatlantirish kerak. Buning uchun og‘iz burchaklari mexanik usul bilan oldinga harakatlantiriladi. Aksincha, og‘izburchaklari chekkaga harakat qilinganda til oldinga harakatlantiriladi.

Ko‘rsatilgan usullarni ko‘rish nazorati yordamida amalga oshirish lozim(oyna oldida mashq qilish nazarda tutilmoqda).

Bu esa o‘z navbatida bolaga u yoki bu paylar guruhining harakatini va Shunga tegishli paylar zo‘riqishini va ularni o‘zaro differensiatsiya qilishni his qilishga va anglashga yordam beradi.

Shunday qilib, logopedik ishlarning tavsiya qilinayotgan tizimida artikulyatsiya organlarining maxsus gimnastikasidan foydalaniladi (faqatgina nutq tovushlari uchun zarur bo‘ladigan harakatlar mashq qilinadi); shu bilan bir vaqtda artikulyatsion praksisni rivojlantirishga yordam beradigan qo‘shimcha mashqlar ham ko‘zda tutiladi.

Artikulyatsion praksisni rivojlantirish nutqiy nafas olishni rivojlantirish bilan bir vaqtda amalga oshiriladi.

Tayyorgarlik bosqichida tovushlar talaffuzidagi ishlarning izchilligi.

Unli tovushlar artikulemalari quyidagi izchillikda shakllanadi: a, e, o, u, i, ya, ye, yu. Ya, ye, yo, yu tovushlari y tovushining tegishli unli tovush (a, e, o, u) bilan qo‘shilishidan hosil bo‘ladi. Y tovushi diftongning birinchi qismida ham, ikkinchi qismida ham nafas chiqarishning yo‘nalishini kuzatibborishga yordam beradi.

Undosh tovushlar. Unli tovushlar artikulemalari bilan tanishgandan keyin jarangsiz undosh tovushlar artikulemalari asosida og‘izdan nafas chiqarishni rivojlantirish bo‘yicha mashqlar boshlanadi. Unlilar artikulemalari ustida ishlash ularni shivirlab talaffuz qilishda davom ettiriladi.

Bunday izchillik og‘izdan erkin nafas olish ko‘nikmasini mustahkamlash va talaffuz organlari faollashganda tovushlarni avtomatlashtirish imko-nini beradi.

Bolaning butun diqqat-e’tibori artikulema va og‘izdan nafas chiqarishning yo‘naltirilganligiga qaratiladi. Eshitilishiga esa diqqat jalb qilinmaydi. Bolada jarangsiz undosh tovushlarning artikulyatsiya ukladini logoped artikulyatsiyasiga ko‘rish taqlidi, og‘zaki tushuntirish asosida hosil qilish mumkin (lablarning, tilning holati va og‘izning ochilish darajasi yozib beriladi). Bola tovush jarangini eshitmasligi lozim.

Ishning tayyorgarlik bosqichida jarangsiz frikativ undoshlar quyidagi izchillikda shakllanadi: f, s, sh, x.

Undosh tovushlarni shakllantirish ishlari artikulyatsiyasi buyicha nisbatan qulay bo‘lgan *f* tovushidan boshlanadi. Ushbu tovushni talaffuz qilishning davomiygi bolaning e’tiborini og‘izdan nafas chiqarishga qaratish va nazorat qilib borishga imkon beradi.

Portlovchi tovushlar guruhi bu borada birmuncha murakkabdir.
Shuning uchun ular ustida ishlash kechroq o‘tkaziladi.

II. Asosiy davr. Bu davrda 3 bosqich bo‘yicha quyidagi ishlarni olibborish nazarda tutiladi:

1-bosqich – og‘iz orqali uzoq nafas chiqarishda ovozni qo‘shish;

2-bosqich – portlovchi undosh tovushlarni realizatsiya qilishda og‘izdanqisqa nafas chiqarishni shakllantirish;

3-bosqich – sanor tovushlar va affrikat tovushlar guruhi talaffuzini shakllantirishda uzun va qisqa xarakterdagi og‘izdan hamda burundan nafas olish va chiqarish differensiatsiyasi.

Bu davrdagi mashg‘ulotlardan ko‘zlangan maqsad ham birinchi bosqichdagi singari, ya’ni artikulemalarni rivojlantirish bilan bir vaqtda to‘g‘ri nutqiy nafas olishni shakllantirishdan iborat.

1-bosqich frikativ tovushlar ustida ishlash jarangsiz undosh tovushlar shakllanguncha davom etadi. Chunki o‘rganilgan barcha artikulemalar bir xil, ya’ni og‘izdan uzoq nafas chiqarishda realizatsiya qilinadi.

Birinchi bosqichning maqsadi – bolaga og‘izdan uzoq nafas chiqarishda ovozni jalb qilishni o‘rgatish.

Ovozni jalb qilishni unli tovushlar artikulyatsiyalarida mashq qilish mumkin. Ammo bu boradagi ishni undosh f tovushi talaffyzidan boshlash maqsadga muvofiqdir (bola f va v tovushlarini differensiatsiya qilishi mumkin). V tovushini talaffuz qilish chog‘ida ovozning ishtirok etganligini aniqlash uchun bola jarangsiz f va jarangli v tovushini talaffuz qilishda halqumning harakatidagi farqni kuzatishi lozim. Buning uchun taktil - vibratsiya nazoratidan foydalaniladi. Bolaning ko‘rsatuv barmog‘i logopedning bo‘g‘ziga (qalqonsimon kemirchakning ustiga) qo‘yiladi. Logoped f tovushi talaffuzida ovozsiz nafas olganda halqum yumshoq, ovoz qo‘shib talaffuz qilganda esa (v tovushini) halqum taranglashadi va oldinga harakatlanadi. Ushbu zo‘riqish, taranglik ovoz eshitilib turgan butun jarayon davomida ushlab turiladi. Ushbu holat mexanizmi bolaga qulay shaklda tushuntiriladi, ya’ni bu zo‘riqishning sababi Shundan iboratki, ovoz to‘qimalari, birikmalari yaqinlashadi va halqumni oldinga harakatlantiradi. Bola bu jarayonni o‘zida ham kuzatishi (ko‘rsatish barmog‘ini halqumga qo‘ygan holda) va uni eslab qolishi lozim.

2-bosqich - ushbu bosqichda og‘izdan nafas chiqarishning ikkinchi turi, ya’ni og‘izdan qisqa nafas chiqarish shakllantiriladi.

Bolaning diqqat-e’tiborini chiqarilayotgan havo oqimining bir lahzalik va keskinligiga, shiddatliligiga qaratish lozim.

Nafas chiqarishning ushbu turini o‘zlashtirish p, b, t, d, k, gtovushlarining shakllanishi jarayonida yuzaga keladi.

P tovushini talaffuz qilish uchun bola lablarini yumgan holda Shunday nafas olishi kerak-ki, chiqarilayotgan havo oqimi shiddatli, tez bo‘lib, kaftdan paxtani surib yuborsin. Shundan keyin shu tarzdagi nafas chiqarish qayd qilinadi, ammo bu safar b tovushi uchun ovozning ishtirokida amalga oshiriladi (ovoz ishtiroki ustidan nazorat ham shu singari).

T tovushini talaffuz qilishda esa asosiy e’tibor yuqori tishlar orqasidagi tilning holatiga va uning yuqori alveolalarga mustahkam siqilganligiga qaratiladi.

Shundan keyin t va d tovushlari ustida ish olib boriladi. K tovushi uning artikulyatsiyasini yozish va ko‘rsatish asosida amalga oshiriladi.

Bolaga tilning uchini til ostidagi birikma oldiga harakatlantirib va ushlab, og‘zini sekin yopgan holda og‘izdan nafas chiqarish taklif qilinadi. Ushbu artikulyatsiyani birmuncha obrazli qilib tasvirlash uchun bola tilini o‘z qo‘lining mushtini bukkani singari bukishi (qo‘li bilan pastga) mumkin deb tushuntiriladi. Agar bu holat muvaffaqiyatli chiqmasa k tovushini t tovushidan farqlashdagi singari umum qabul qilingan metodikadan foydalanish mumkin. Shundan keyin g tovushini hosil qilish ustida ish olib beriladi.

Ishning uchinchi bosqichi – undosh tovushlar ustida ishlash – l, r, n, m sonorlar guruhining va ch affrikatining shakllanishi.

L tovushi artikulyatsiyasi bo‘yicha birmuncha murakkabdir. L tovushining qattiqligi til o‘zagining yetarli darajada ko‘tarilganida yuzaga keladi.

Bu o‘rinda og‘iz orqali nafas chiqarishni nazorat qilib borish lozim.

R tovushlari uchun tayyorgarlik mashqlari davriga kelib bolada og‘izdan to‘g‘ri nafas chiqarish ko‘nikmasi ishlab chiqilgan va bu tovushlarni taqlid asosida hosil qilish mumkin bo‘ladi.

R tovushi uchun tayyorlov mashqlarini nisbatan barvaqt boshlash mumkin.R tovushini z tovushidan yuqori artikulyatsiya bo‘yicha yoki shariksimon zond bilan til uchining pastki qismi bo‘ylab harakat qilgan holda hosil qilish mumkin.

Bolaning nutqida aniq z tovushi paydo bo‘lishi bilanoq bolaga tomoqni taqillatish va tilni tanglayga tomon so‘rish mashqi taklif qilinadi. Ta’lim mashg‘ulotlari yaxshi bo‘lganda tilni tanglayga so‘rish va uni shu holatda ushlab turish mashq qilinadi. Keyin esa bola tilni tanglaydan ajratmagan holda uni tanglayning ichiga tomon harakat qildirishi va ztovushini tez talaffuz qilishi lozim. Og‘izdan nafas chiqarish to‘g‘ri tashkil qilinganda ushbu usul jarangsiz r tovushining hosil bo‘lishiga olib keladi.

R tovushini ham j tovushdan hosil qilish mumkin.

M va n tovushlari talaffuzi ko‘p o‘rinlarda buzilmaydi. Ularning talaffuzida og‘izdan nafas chiqarish qayd qilinadi. Nutqda m va n to- vushlarini barvaqtroq o‘rganish birmuncha zararlidir. Chunki ular o‘zlaridan keyin turadigan unlilar talaffuzida og‘izdan to‘g‘ri nafas chiqarishga xalaqit beradi.

3.3. Operatsiyadan keyingi logopedik ishning o‘ziga xos xususiyati

Uranoplastikadan keyin logopedik mashg‘ulotlarga jalb qilinadigan rinolaliklar o‘z tarkibi bo‘yicha bir xil emas. Bu logoped bilan

mashg‘ulotlardagi operatsiyagacha bo‘lgan tayyorgarlikning sifatiga va operatsiya natijalariga bog‘liqdir.

Operatsiyalar natijasi har xil bo‘lishi mumkin. Uranoplastika yaxshi natija bergan holatlarda yumshoq tanglay tG‘liq shakllanadi, ya’ni u yetarli darajada uzun va harakatchan bo‘ladi, ko‘tarilganda halqumning orqa devori bilan o‘zaro tutashadi (Passavan valigi bilan). Aksariyat hollarda esa yumshoq tanglay uranoplastikadan keyin ham qisqaligicha qoladi, halqumning orqa devori bilan uning tutashi yuz bermaydi. Buning oqibatida tanglay-halqum tortmasi yuzaga kelmaydi. Ayrim hollarda esa operatsiyadan keyin tanglayda chandiq (tanglayning yetarli o‘smagan joylari) qoladi, takroriy operatsiya qilish zarurati yuzaga keladi. Mashg‘ulotlarga quyidagi bemorlar qatnashishlari mumkin:

a) operatsiyagacha bo‘lgan davrdagi logopedik tayyorgarlikdan o‘tmaganlar;

b) qisman tayyorgarlikdan o‘tgan va o‘z nutqini yaxshilagan;

v) tavsiya qilingan metodika bo‘yicha operatsiyagacha bo‘lgan logopedik tayyorgarlikning to‘liq kursini o‘tagan bolalar;

Operatsiyagacha bo‘lgan davrda boshqa metodika bo‘yicha logopedik yordam olganlar.

Uranoplastikadan keyin logopedik mashg‘ulotlarda ishtirok etish vaqtiham har xildir.

1. Har bir aniq holatda ushbu barcha omillarni hisobga olish uranoplastikadan keyin bo‘ladigan logopedik ishlarning aniq yo‘llarini izlash imkonini beradi.

Logopedik ishlarning imkoniyatlari takroriy operatsiyasiz qisman mavjud bo‘lgan nuqsonlarni bartaraf qilishga va bola nutqini to‘g‘rilashga yordam beradi.

Xirurgik tadbirlar esa bola to‘g‘ri nutqqa ega bo‘lishiga zamin yaratadi.

Logoped bolaning anatomik jihatdan yangi bo‘lgan sharoitlarda nutqdan foydalanishni o‘rganishga yordam berishi kerak. Barcha bemorlar uchun (operatsiyagacha bo‘lgan tayyorgarlikni o‘tgan va o‘tmagan) uranoplastikadan keyingi logopedik mashg‘ulotlar o‘tkazilishi zarur. Bu shu bilan izohlanadiki, tanglayning pay to‘qimalari anatomiyasi operatsiyadan keyin o‘zgaradi. U esa operatsiyagacha bo‘lgan davrda to‘liq normallashgan holda ham nutqning sifatiga ta’sir qilishi mumkin.

Agar operatsiyagacha bo‘lgan davrdagi mashg‘ulotlar tegishli metodika asosida o‘tkazilgan bo‘lsa, bola operatsiyadan keyin to‘g‘ri gapirishning to‘- liq imkoniyatiga ega bo‘ladi. Ayrim holatlarda esa bola yangicha sharoitda normal darajadagi nutqni egallashi uchun 5 – 6 mashg‘ulot ham kifoya qiladi.

Buning uchun esa diagfragmal nafas olish va og‘izdan nafas chiqarish ustidan doimiy nazorat o‘rnatilgan holda barcha unli va undosh tovushlarning artikulyatsiyasi takrorlandi, maishiy-kundalik nutqda to‘g‘ri talaffuz qilish malakalari mustahkamlandi. Dastlab nutq tempi sekinlashadi, muntazam ravishda u normallashib boradi va bemorning diqqat-e’tibori nutqning ifodali bo‘lishiga yo‘naltiriladi.

Bola nutqini doimiy ravishda nazorat qilish dastlab logoped tomonidan amalga oshiriladi, keyinchalik esa bu ishni ota-onalar, Shuningdek, bolalar bilan maktabda va uyda birga bo‘lgan shaxslar bajarishadi. Logoped bolaga vaqti-vaqti bilan maslahat berib boradi. Ushbu borada ota-onalar imkoniyatlarini kuzatib borish va ularni ishga yo‘naltirish juda zarurdir.

Dastlab ular logoped tomonidan ishlab chiqilgan va bola yodlagan materialni nazorat qilib borishlari lozim. Keyinchalik esa ular bolaning kundalik nutqini nazorat qilishga jalb etiladi. Birmuncha muddat keyinroq esa bola bilan suhbatlashish yoki biror-bir matn gapirib berish uchun maxsus vaqt ajratiladi.

Shu tarzda muntazam ravishda ota-onalar bola nutqini sistematik tarzda nazorat qilib borishga o‘tishadi. Ushbu nazorat o‘qituvchilar tomonidan maktabda ham amalga oshirilishi lozim. Ammo, yuqorida aytib o‘tilganidek, operatsiya har doim ham nutqning sifatiga ijobiy ta’sir qilavermaydi. Agar bola operatsiyagacha logoped bilan shug‘ullangan bo‘lsa-yu, ammo nutq ravonligiga erishilmagan bo‘lsa, Shuningdek, operatsiyadan keyin undagi burun ottenkasi yo‘qolmagan bo‘lsa, barcha logopedik ishlarni operatsiyagacha bo‘lgan ishlar sxemasi asosida qaytadan boshlashga to‘g‘ri keladi. Bola nutqida burun ottenkasi mavjud bo‘lganda tayanch sifatida bironta ham tovushdan foydalanmaslik lozim. Ushbu qoidaga amal qilmaslik logopedik ta’sir qilish faqatgina tovushlar artikulyatsiyasi sifatiga foyda berishga, ammo ularning akustik xarakteristikasi defektlibo‘lib qolishiga olib kelishi mumkin.

Uranoplastikadan keyin bo‘ladigan logopedik mashg‘ulotlarda eshitish nazoratini rivojlantirish va fonematik tarzda qabul qilishga, idrok qilishga katta e’tibor qaratiladi.

Operatsiyagacha bo‘lgan davrda logoped bilan tegishli metodika asosida shug‘ullangan o‘quvchilar uchun savodxonlikni o‘rgatishga tayyorlash bo‘yicha maxsus mashg‘ulotlarni kiritish mumkin. Bu esa uzoq muddat davomida to‘g‘ri nutq malakalarini avtomatlashtirish va kelgusida yozuvda xatolikning oldini olish imkonini beradi.

Operatsiyadan keyin bo‘ladigan ishlarda nutqda mimik paylarning ishtirok etishiga, nutq jarayonida ortiqcha zo‘riqishning oldini olishga va sinkneziyalar paydo bo‘lishining oldini olishga alohida e’tibor qaratiladi.

Shunday qilib, operatsiyagacha bo‘lgan davrda tegishli metodika asosida logoped bilan shug‘ullangan shaxslar operatsiyadan keyin o‘zlarining nutqiy malakalarini nisbatan kengroq nutq materialida takomillashtiradi. Ular muntazam ravishda barcha vaziyatlarda to‘g‘ri talaffuzga o‘tib borishadi.

Operatsiyagacha bo‘lgan davrda boshqa metodikalar asosida shug‘ullangan yoki umuman logopedik yordam olmagan rinolaliklar logoped tomonidan sinchiklab tekshirilishi lozim.

Ta’sir qilish usulini tanlash jarayonida ularning imkoniyatlari va nutqi defektining o‘ziga xos xususiyatlari inobatga olinadi.

Operatsiyadan keyingi logopedik mashg‘ulotlarga qatnasha boshlagan rinolalikning nutqida burun ottenkasi, yuz va mimik paylarda taranglik, zo‘riqish bo‘lmasa, ammo bir qator tovushlar mavjud bo‘lmasa, u bilan dislalik bilan shug‘ullangan singari ishlash mumkin. Bu o‘rinda yetishmayotgan tovushlarni yuzaga keltirish usullari nazarda tutiladi.

Uranoplastikdan keyin nutqda oz mikdorda bo‘lsa-da, burun ottenkasi bor bo‘lgan shaxslar bilan bo‘ladigan mashg‘ulotlarda oldingi va biz bayon qilgan metodika asosida ishlarni amalga oshirib borish lozim.

Bu tizim nisbatan qisqa vaqt ichida nazallikni bartaraf qilishga yordam beradi va mimik hamda yuz paylari artikulyatsiyasidagi noto‘g‘ri ishtirokini butunlay bartaraf etadi. Dastlabki logopedik yordamni olayotgan bolalar bilan bo‘ladigan mashg‘ulotlarda bolalarda nutqqa nisbatan eshitish e’tiborini rivojlantirish, talaffuz qilinayotgan tovushlardan hosil qilinayotgan kinestetik va taktil his-tuyg‘ularni mustahkamlash zarur. Bu o‘rinda nutqning eski steroetipi muntazam ravishdayangisi bilan almashinib boradi.

Mashg‘ulotlarda o‘zlashtiradigan to‘g‘ri nutq malakalarini avtomat- lashtirish har bir rinolalik o‘quvchida har xilda kechadi. Bola nutqi muloqot davomida yo‘l qo‘yadigan xatolar shu bilan izohlanishi mumkinki, u logopedik mashg‘ulotlarda o‘zlashtirgan ko‘nikmalaridan barvaqt foydalana boshlaydi. Bu o‘rinda o‘zlashtirilgan ko‘nikmalarning mustahkamligi va ularning avtomatizatsiyalashuvi buziladi. Logoped ayrim hollarda rinolalik bolalar nutqi ustidan bo‘ladigan nazoratni ota-onalarga vaqtli ishonib topshiradi.

Bolalar nutqidagi buzilishni qayd qilgan holda ota-onalar uni to‘g‘rilash yo‘lini, usullarini bilishmaydi. Buning natijasida esa nizoli vaziyat yuzaga keladi.

Ayrim holatlarda esa bolaning o‘zi nutqini noto‘g‘ri nazorat qiladi, ya’ni o‘zining ustidan nazorat qilishi zaruratini his qilmaydi. Ayrim holatlarda esa kuchli chalg‘iydi va o‘zini faqat vaqti-vaqti bilan nazorat qilib turadi.

Logoped va bola o‘rtasidagi munosabat uzoq muddat davom etadi, hatto logopedik mashg‘ulotlar tugagandan keyin ham. Bu munosabat bir qator sabablar bilan izohlanadi.

Rinolaliklarni aksariyat hollarda burni va yuqori labida qolgan nuhsonlarini bartaraf etish uchun operatsiya qilishadi. Odatda, bunday operatsiyalar 18 – 20 yoshlarda amalga oshiriladi. Ayrim holatlarda et o‘tkazib qo‘yish (transplantatsiya) bajariladi. Tranplantatsiyadan keyin yuqori labni faoliyatga kiritish, harakatga keltirish nisbatan uzoq va barqaror muddatni talab qiladi. Bu davrda bemorning nutqida burun ottenkasi yuzaga kelishi mumkin. Chunki nutq apparatining yuqori bo‘limida yana sharoitlar o‘zgaradi, ya’ni mushaklar, paylar o‘rtasidagi odatdagi munosabat buziladi. Labda operatsiya o‘tkazilgandan keyin og‘iz teshigi orqali havo oqimi bemalol o‘tishini ta’minlash uchun og‘izni operatsiyadan oldingi davrdagiga nisbatan kattaroq ochish talab qilinadi.

Ushbu vaziyatda bajariladigan logopedik maslahatlar juda foydalidir. Ular 3 – 5 suhbatgacha cho‘zilishi mumkin. Ammo nutq normal darajada kolishi uchun bular juda ham muhimdir.

Burunni va burun devorlarini operatsiya qilish ham operatsiyadan keyin ma’lum muddat davomida nutqni nazorat qilib borishni talab qiladi.

Logopedik va psixoterapevtik ta’sir, jinsiy yetilish, bolalar ovozida o‘zgarish yuz bergan davrda ham talab qilinadi. 1. Halqumda fiziologik o‘zgarishlar va nafas olishda o‘zgarishlar yuz berishi munosabati bilan jinsiy yetilish davrida o‘smirlar nutqida yana burun ottenkasi yuzaga kelishi mumkin. Ushbu ottenka bolaning o‘zi normal nutq konuniyatlarini eslagan taqdirdagina tez bartaraf bo‘ladi. Ammo aksariyat bunday hollarda logoped yordami talab qilinadi. Logoped uning qiyinchiliklarini aniqlaydi va nutq tempini, artikulyatsiyasini muvofiqlashtiradi, nafasolishni bir maromga keltiradi.

Bu vaqtdagi logopedik ishlarda ko‘rish orqali qabul qilish, eshitish va kinestetik nazoratdan foydalanish maqsadga muvofiqdir. 1. Har xil analizatorlardan keng miqyosda foydalanish qisqa vaqt mobaynida yuqori natijalarga erishish imkonini beradi.

Shunday qilib, uranoplastikadan keyingi logopedik ishlar operatsiyagacha bo‘ladigan ishlarni hisobga olish va operatsiya samaradorligi asosiga ko‘rilishi lozim. Logopedik ishlarning usullari bolaning psixik statusini hisobga olgan holda, mijoz nutqining o‘ziga xos bo‘lgan xususiyatlariga bog‘liq ravishda modifikatsiya qilinadi.

Nazorat savollari:

1. Rinolaliya nutq kamchiligiga ta’rif bering.
2. Rinolaliyaning qanday shakllari bor?
3. Organik rinolaliya bilan funksional rinolaliyaning farqini ayting.
4. Rinolaliyaning qaysi shakli og‘ir kechadi va nima uchun?
5. Rinolaliyani bartaraf etish metodikasi bo‘yicha N.V. Voron-tsovskiyning ishlarini aytib bering.
6. Rinolaliyani bartaraf etish bo‘yicha chet el mutaxassislari fikrlarini bayon eting.
7. Tug‘ma tanglay yoriqliklarida davolash imkoniyatlari nimalardaniborat?
8. Rinolaliyada qanday profilaktik yordam ishlari tashkil etiladi?
9. Rinolaliyada nutqning o‘ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
10. Operatsiyagacha davrda olib boriladigan logopedik ishning tayyorgarlik davri mazmunini yoriting.
11. Operatsiyagacha davrda olib boriladigan logopedik ishning asosiy davri mazmunini yoriting.
12. Operatsiyadan so‘ng olib boriladigan logopedik ish mazmunini yoritib bering.

13. Maxsus bolalar bog‘chasigaborganda rinolalik bola bilan tanishing. Uning tibbiy-pedagogik hujjatlarini ko‘rib chiqing.

14. Rinolalik bolalar bilan olib boriladigan logopedik ishlarrejasini tuzing.

4-Mavzu: Dizartriya (2 soat)Reja

4.1. Dizartriya tasnifi va uning shakllari

4.2. Dizartriyani bartaraf etish bo‘yicha olib boriladigan logopedikta’sir tizimi

Tayanch iboralar:

1. Anartriya (an + grekcha arthroo – tovushlarni bulib talaffuz etish) – dizartriyaning og‘ir formasi, nutq harakat muskullarining paralichi tufayli nutq tovushlarini talaffuz kilish mumkin bo‘lmay koladi.
2. Artikulyatsion kinesteziya (kin – grekcha, aesthesis – sezgi) – artikulyatsiyani sezish.
3. Artikulyatsion paraksiz – maqsadga qaratilgan avtomatlashgan artikulyatsion harakat aktlarini bajarish.
4. Dizartriya (diz – grekcha arthroo – tovushlarni bo‘lib talaffuz etish) – nutq apparatining innervatsiyasidagi kamchiliklar tufayli nutqning talaffuz tomonidan buzilishi.
5. Kommunikatsiya (lotincha kommunicatio – aloqa) – o‘zgalarning fikrini tushunish va ularga o‘z fikrini til vositalari orqali tushuntira olish jarayoni.
6. Motivatsiya – motination ingliz so‘zidan olingan bo‘lib, istak degan ma’noni anglatadi.

4.1. Dizartriya, uning tasnifi va shakllari

Dizartriya – nutq apparati inervatsiyasining organik buzilishi sababli nutqning talaffuz tomonidan buzilishidir.

Dizartriya termini grekcha so‘zdan olingan bo‘lib, dis – bo‘lak, arthon – biriktirish degan ma’noni bildiradi.

Dizartriya-bu markaziy xarakterdagi organik nutq buzilishi hisoblanadi.

Dizartriyada nutq a’zolarining (yumshoq tanglay, til, lablar) kam harakatlanishi natijasida nutq tovushlari artikulyatsiyasi qiyinlashadi, shu bilan birgalikda ovoz, nafas buzilishlari hamda nutqning sur’ati, ritmi va ifodaliligida o‘zgarishlar kuzatiladi.

Dizartriyaning og‘ir formasida nutq butunlay tushunarsiz bo‘ladi. Bunday hol anartriya deb ataladi. Anartriya termini grekcha so‘zdan olingan bo‘lib, a-yo‘q, arthon – biriktirish degan ma’noni bildiradi.

Dizartriyani tasniflashda mutaxassislar turli xil yondashadilar: jarohatlanish o‘chog‘iga qarab, nevrologik simptomning ustunligi yokineyrolingvistik qarashlar bo‘yicha Ye.N. Vinarskaya (1973), K.N. Vittorf (1940), K.Vovatr (1966), L.A. Danilova (1969), M.Zeeman (1962),
M.V.Ippolitova (1965), S.S. Lyapidevskiy (1968), Ye.M. Mastyukova (1985), I.I. Panchenko (1974), K.A. Semyonova (1979), M.B. Eydinova.

Ammo ko‘pchilik mutaxasislar dizartriyani tasniflashda jarohatlanish o‘ch’g'ini hisobga olish tamoyiliga amal qilib, dizartriyani quyidagi turlarga ajratadilar: bulbar, psedobulbar, qobiqli dizartriya, qobiq osti va miyachali dizartriya.

Bulbar dizartriya. Uzunchoq miya – medullaoblongata – yana ikkinchi ancha eski nomga ham ega – bulbus cerebri – qaysiki miya o‘qining bir qismi piyoz boshchasi bo‘laklariga /bulbus, piyoz boshchasi\ tashqi yuzasi bilan o‘xshashdir. Miyaning bulbar qismiga tegishli IX, X va XI, XII bosh miya nervlarining periferik o‘qlari, po‘stloq yoki yadroning shikastlanishi oqibatida yuzaga keluvchi simptokompleksning harakat buzilishlari bulbarfalaj deb ataladi.

Periferik harakatlantiruvchi neyronlarning hujayralari orqa miyaning oldingi shoxlarida yoki miya o‘qining mos yadrolarida yotadi. Ularning aksonlari u yoki bu periferik harakatlantiruvchi nervlarni shakllantiradi. Periferik harakatlantiruvchi neyronning uning istalgan sathidagi shikastlanishi periferik falaj /parez/ning klinik ko‘rinishini beradi. Bunda nerv impulslari mushaklarga kelmasligi, shuning uchun undagi almashinish jarayonlarining buzilishini hisobga olsak, mushaklar atrofiyasi, tovushining pasayishining yuzaga kelishi sabablari ma’lum bo‘ladi. Muskullar mo‘rt, bo‘sh bo‘lib qoladi, shuning uchun bu ko‘pincha atrofik falaj deb ataladi. Periferik harakatlantiruvchi neyronning shikastlanishi birlamchi reflektor yoylarining uzilishiga sabab bo‘ladi. Bunda teri va pay reflekslari yo‘qolib, arefleksiya namoyon bo‘ladi. Periferik harakatlantiruvchi neyronlardagi patologik jarayon natijasida ham saqlanib qolgan qo‘zg‘aluvchanligi shu narsaga olib keladiki, atrofiyaga uchrayotgan muskullarda ba’zida alohida muskul to‘plamlari va tolalarning tez-tez qisqarishi kuzatiladi.

Periferik paralichning ko‘rsatilgan klinik ko‘rinishlari atrofiya, atoniya va arefleksiya – bulbar falaj holatida IX, X, va XII bosh miya nervlari /til-hiqildoq, adashgan va tilosti bilan innervatsiya qilinuvchi muskullarda, ya’ni yutkin, hiqildoq, tanglay, til muskullarida kuzatiladi. Bu muskullarning funksional bo‘shashgan falaji yutishning buzilishlari (disfagiya va afagiya)da yeyish va ichish paytidagi yo‘talish bilan birga, ovoz buzilishlari (disfoniya va afoniya)da yoki bo‘g‘iq ovozda, «yopishib ketgan» va tushunarsiz nutqda namoyon bo‘ladi. Bunday belgilarga bulbar dizartriya deyiladi. Bu tushunchaga, odatda, pastki jag‘, yonoqlar, lablarning muskullarining bo‘shashgan falaji sabab bo‘luvchi tovush artikulyatsiyasi nuqsonlarini ham o‘z ichiga oladi, ammo Shuni aytish kerakki, bu muskullarni innervatsiya qiluvchi yuz /UP/ va uch tarmoqli /U/ nervlar bulbar nervlarga kirmaydi (yuz va uchtalik nervlarning yadrolari varolit ko‘prigida joylashadi). Chaynov va mimika muskullarining bo‘shashgan falaji dizartriya belgilaridan boshqa chaynashning buzilishi, og‘izni yopa olmaslik, gipo yoki amimiya kabi belgilarni ham yuzaga chiqaradi.

Uzunchoq miyaning bir tomonlama (o‘ng yoki chap bo‘limining farqi yo‘q) shikastlanishlari yoki shu yerdan chiquvchi bulbar nervlar IX, X, XI, XII

ning shikastlanishlari ikki tomonlama shikastlanishlarga nisbatan uncha og‘ir bo‘lmagan bulbar dizartriya belgilarining rivojlanishiga olib keladi.

Kelib chiqishi yadroli bo‘lgan bulbar dizartriya bilan kasallangan bemorlarni nevrologik kuzatishlarda bo‘shashgan bulbar falajlardan tashqari tananing qarama-qarshi tomonida harakatlanish va sezishning buzilishlari, shuningdek, harakatlangan tarafda ataksiya belgilarining paydo bo‘lishi aniqlangan /masalan, Djekson, Avellis, Vallenberg, Shmedt sindromlari/.

Litvak L.B. /1959/, Gutsmonn /1924/ va boshqalar tomonidan biror-bir bulbar nervning shikastlanishiga sabab bo‘luvchi bulbar dizartriyaning ayrim shakllari haqida bayon etishgan. Yaqindagina til yutqin nervlarining difteriya toksinlari bilan shikastlanishiga, natijasida bemor nutqida ovozning yo‘g‘on tembrining yuzaga kelishi ko‘p uchrar edi. Yuz nervining virusli kasalliklar yoki orta quloqning yiringli – yallig‘li jarohatlari paytidagi shikastlanishlari yanada ko‘proq uchraydi, bu narsa yuzning bir tarafdagi yonoq va lab muskullarining bo‘shashgan falaji bilan bog‘liq, bu esa nutqda lab tovushlari (B, M, P, V, F)ning noaniq artikulyatsiyasining rivojlanishida namoyon bo‘ladi.

Shikastlanishlar qanchalik miya o‘qiga yaqin bo‘lsa, bo‘shashgan falajlar shunchalik keng tarqalgan bo‘ladi. Uzunchoq miya moddasi o‘zining shikastlanishlarida (masalan, ensefelit, glial shish) jarangsiz bo‘g‘iq ovoz va so‘zlarni «yutib» talaffuz qilish, tushunarsiz artikulyatsiya bilan bog‘liq bulbar dizartriyaning birmuncha og‘ir formalari namoyon qiladi. Bunday holatlarda bulbar dizartriyaning belgilari, odatda, psevdobulbar dizartriyaning belgilari bilan kombinatsiyalashgan bo‘ladi.

Bulbar dizartriya bilan kasallangan bemorlarni kompleks nevrologik va fonetik tekshirish, ularning klinik namoyon bo‘lish patogenezini yaxshiroq tushunishga imkon beradi. Bunday tekshirish miya qismlarining ayrim shikastlanishlarida bemorning nutq apparati faoliyatida ro‘y beruvchi eng qiyin funksional samoregulyator /o‘z-o‘zini boshqarish/ qayta qurilishlarini tushunishga yordam beradi.

Kasallarning neyrofonetik tekshirish ishlari shuni ko‘rsatadiki, alohida guruh muskullarining bo‘shashgan falaji tovushlarni talaffuz qilishdagi ayrim buzilishlarda namoyon bo‘ladi. Shuning uchun bemor nutqidagi tovushlar boyligi va xilma-xilligini yo‘qotadi. Atrofdagilar esa bemor talaffuz qilayotgan so‘zlarning ma’nosini tushunmay qoladi.

Shunday qilib, ovoz boylamlari muskullarining parezi shu narsaga olib keladiki, ovoz boylamlari to‘liq va bir xilda harakatlanmaydi, ularning tebranish esa kam, aritmitik va yetarli amplitudaga ega bo‘lmay qoladi. Shuning uchun ovoz ohangdorligi yetarsiz, kuchsiz bo‘lib qoladi. Jarangli undoshlarni talaffuz qilish paytida ovoz boylamlarining yetarli harakatlanmasligida hiqildoq agrodinamik sharoitlarga yaqinlashadi, bunda jarangsiz undoshlarni talaffuz qilishda jarangli undoshlar ham jarangsizlashib ketadi.

Bemor ovozini qayta chiqarishga urinib tovush paylarining ayrim agonisit va alkergist muskullarini, shu jumladan, yutqin va til ildizi muskullarini qo‘zg‘atadi. Bu shunga olib keladiki, unli tovushlar o‘zlariga xos bo‘lmagan shovqinli tovushlarga aylanadi. Shuning uchun bemor nutqidagi unli va undosh tovushlarning farqi sezilarsiz bo‘lib qoladi, bu esa atrofdagilarning bemor nutqini tushunishlarini qiyinlashtirib yuboradi. Bayon etilgan artikulyatsiya o‘zgarishining umumiy tendensiyasi, tabiiy ravishda ovoz bog‘lamlari, yumshoq tanglay, til va lab muskullaridagi paretik holatlarning taqsimlanishiga hamda u yoki bu tovushlar fizikaviy murakkabligiga ko‘ra turlicha variantlarga ega bo‘lishi mumkin. Barcha muskullarning bir tekis shikastlanishida eng differensiyalashgan til oldi tovushlari buziladi. Ammo til ildizi muskuli parezi ustunlik qilganda ko‘proq til orqasi tovushlariartikulyatsiyasi buzilishini kuzatish mumkin.

Chunki qattiq talaffuz qilinadigan tovushlarga nisbatan yumshoq qilinadigan tovushlar artikulyatsiyasi til muskullarining kamroq differensiyalashgan innervatsiyasini talab etadi. Lekin bulbar dizartriyada ular qattiq talaffuz qilinadigan tovushlarga nisbatan kamroq va kechikib buziladi. Til usti muskullari shikastlangan holatda bir navbatda yumshoq tovushlar talaffuzi, artikulyatsiyasi va til o‘rta talaffuzining buzilishi ro‘y beradi.

Nutq apparati muskulining paralichi qanchalik diffuz va buzilish darajasi qanchalik chuqur bo‘lsa, nutq tovushlari shunchalik qo‘pol buziladi. Bulbar dizartriyaning og‘ir hollarida eng sodda burun tovushlarini talaffuz eta olish qobiliyati sustlashib ketadi.

Shunday qilib, nutq apparati sust parizi tufayli ro‘y bergan turli klinik holatlardagi bulbar dizartriyaning to‘g‘ridan to‘g‘ri birlamchi klinik simptomlari past, kuchsiz ovoz, portlovchi tovushlar artikulyatsiyasidagi buzilish, jarangli tovushlarda jaranglilik shaklining soddalashuvi, ovozning burunli, dimog‘li tembri, nutq ohangdorligining buzilish kabilardan iborat.

Psevdobulbar dizartriya. Periferik harakatlantiruvchi neyronlarning yadrosining o‘zi nerv impulslarini miya po‘stlog‘idan markaziy harakatlantiruvchi neyronlir, boshqacha qilib aytganda piramida yo‘li bilan qabul qiladi.

Hozirga qadar markaziy harakatlantiruvchi neyronlarning tanasini oldingi ildizi markaziy egatlarning /G‘ng va chap/ pG‘stlog‘ida ma’lum ketma- ketlikda joylashgan deb hisoblanib kelinar edi. Til, lab, yutqin, tomoq harakatini innervatsiya qilishga tegishli hujayralar oldingi markaziy egatlarning pastki qismida joylashgan. Barcha piramida yo‘li tolalari birga qo‘shilib, miya po‘stlog‘i osti yadrolari orasidan yarimsharning oq moddasi bo‘ylab miya stvolining badal qismiga o‘tadi. Uzunchoq va orqa miya chegarasida piramida yo‘li o‘ng va chap tomonlari tolalarining katta qismi bir-birini kesib o‘tadi va orqa miyaning periferik harakatlantiruvchi neyronlar hujayralrida tugaydi.

Agar periferik paralichda barcha ixtiyoriy va ixtiyorsiz harakatlar buzilsa, markaziy spastik paralichda avvalo ixtiyoriy harakatlar zararlanadi, ixtiyorsiz harakatlar esa saqlanishi mumkin. Piramida yo‘llari tolalari kontakt yo‘lini hosil qiladi. Shuning uchun ularning shikastlanishida asosan bitta ko‘p hollarda ikkita qo‘l-oyoq qismi harakati eng nozik va differensiallangan qo‘l barmoqlarining harakati buziladi.

Piramida yo‘lining bosh miya nervlarining harakatlantiruvchi yadrolariga po‘stloq impulslarini tashuvchi tomonlariga kartikonuklear yoki kartiko – bulbar deyiladi. Ularning shikastlanishida yuzaga keluvchi mus- kullar paralichi markaziy spastik paralich xususiyatiga ega. Sust bulbar paralichlardan farq qilib, bu paralichlar psevdobulbar deyiladi.

Bosh miya nervining ko‘pchilik harakatlantiruvchi yadrolarining ikkiyoqlama po‘stloq innervatsiyasi Shuni aniqlab beradiki, kartikonuklear yo‘llarning bir yoqlama zararlanishi chaynash, yutish, tovush hosil bo‘lishida jiddiy funksional chetga chiqishini keltirib chiqarmaydi. Bunday buzilish ko‘rtikonuklear yo‘llarining ikki yoqlama shikastlanishda sodir bo‘ladi. Bunda til muskuli va yuzning pastki qismi muskulining markaziy spastik paralichi e’tiborga olinmaydi, bu muskullar miyaning qarama-qarshi yarim sharidan keluvchi kirtikonukleor tolalar bilan innervatsiya qilinadi. Ammo psevdobulbar dizartriya simptomlari, shuningdek, chaynash, yutish va tovush hosil bo‘lishining buzilishi, odatda, til osti va yuz nervlarining ikki yoqlama paralichi mavjudligi natijasida rivojlanadi.

Shuninig uchun bir yoqlama miya markazining zararlanishi psevdobulbar dizartriyani chaqirishi mumkinmi degan savolga ko‘p mualliflar yo‘q deb javob beradilar.

Psevdobulbar paralichning klinik ko‘rinishining muskullar tonusi va tilning faol harakatini tekshirib borish misolida kuzatishimiz mumkin. Agar bemorning og‘zi ochib ko‘rilganda til muskullar atrofiyasi yo‘qligini ko‘rish mumkin. Til, odatda, orqaga tortilgan, o‘rta qismi ko‘tarilgan vayutqinga kirish yo‘lini berkitib turgan bo‘ladi. Odatda, bemorlar tilini og‘iz bo‘shlig‘idan chiqara olmaydilar.

Tilni oldinga chiqarib qilinadigan harakatdan til uchini burunga qarata chiqarilgandagi harakat kuchliroq buziladi. Bemor talab qilinayotgan harakatni tilning oldingi qismini pastki lab va pastki jag‘ bilan passiv ko‘tarishi hisobiga bajarish mumkin. Bunda til taranglashgan bo‘lib, til uchi yuqoriga qayrilmaydi va yuqorigi lab terisiga tegmaydi, tez holdan toyish sodir bo‘ladi va til sekin-asta yoki silkinishga o‘xshab og‘iz bo‘shlig‘iga kirib ketadi.

Bemorlar uchun boshqa harakatlarga nisbatan til uchining iyakka qarata qiladigan pastga harakati birmuncha osonroqdir. Biroq tilning eng pastki uchi pastga egilmaydi va iyak terisiga tegmaydi. Tilning yon tomonga qiladigan harakati, ayniqsa og‘iz bo‘shlig‘idan chiqarilganda ham kichik amplituda bilan xarakterlanadi, buning ustiga til butun massasi bo‘ylab joylashadi, bunda taranglashgan til uchi yon tomonga harakat qilmaydi.

Tilning paretik muskullari va shu bilan bir qatorda boshqa nutq apparatining muskulli organlarining harakatining hajmi va kuchining bunday kamayishi albatta nutq jarayonida namoyon bo‘ladi. Kasallar ovozi kuchsiz, eshitilmas bo‘ladi va so‘nib boradi. Bunda har doim birinchi bo‘lib, nozik va murakkab artikulyatsion tovushlar zarar ko‘radi.

Karlep /1960/ yutqin muskullarining spastik qisqarishlarida nutqiy paylarning chetlari bilan bir-biriga zich taqalishi va juda kuchli harakatlangan bo‘lishiga, nutqiy bo‘shliqdan yuqorida qo‘shimcha shovqin paydo bo‘lishiga e’tibor beradi. Shuning uchun tovush faqatgina kuchsiz bo‘lmay, bo‘g‘iq va xiralangan bo‘ladi degan fikrga keladi.

Til-yutqin, adashgan va til osti nervlarining paralichi yoki markaziy parezlarida odamda asosiy rezoratorlar – yutqin va og‘iz bo‘shlig‘ining rezonatorik hususiyatlari tez, qattiq o‘zgarib qoladi. Bo‘yin, yutqin, tomoq, yumshoq tanglay va til muskullarining spastik holati yutqinning rezonatorlik faoliyatiga yo‘l bermaydi. Spastik taranglashgan til og‘iz bo‘shlig‘iga – tomoqning orqa devoriga suriladi, bu esa ma’lum yomon holatlarga olib keladi. Birinchidan, til o‘zagining orqaga joylashishi yutqin yo‘lini bekitib, tomoq-yutqin bo‘limining hosil bo‘lishiga imkoniyat bermaydi. Ikkinchidan, yutqinning ovoz to‘lqinlarini to‘plash va og‘iz bo‘shlig‘iga berish xossasini kamaytiradi va ovoz to‘lqinlarini burundor modikulyatsiyasi uchun sharoit yaratiladi.

Manqalikning kelib chiqishida yutqinning yuqori qismidagi muskullar spastikiliga va yutqin-og‘iz va yutqin-burun bo‘shliqlari razmerining kattaliklari o‘zgarishlarining ahamiyatini Cereene /1957/ ko‘rsatib o‘tadi. Muallifning nuqtayi nazaridan bu faktorlar havoning burun orqali to‘g‘ri chiqib ketishiga qaraganda ahamiyatliroqdir. Bu fikrni Berry va Eisensein
/1956/ ham tasdiqlashadi.

Psevdobulbar dizartriya shartli ravishda 3 darajaga ajratiladi: yengil, o‘rta, og‘ir.

1. Psevdobulbar dizartriyaning yengil darajasi artikulyatsion nutq apparat harakatlarida qo‘pol buzilishlarning yo‘qligi bilan xarakterlanadi. Bunda asosiy artikulyatsion qiyinchilik til, lablarda harakatni tez va aniq bajara olmasliklarida seziladi. Bunday bolalarda talaffuz kamchiliklari asosida artikulyatsion harakatlarini aniq tez bajara olmasliklari natijasida yuzaga keladi. Nutq birmuncha sekinlashgan bo‘ladi. Arti-kulyatsion jihatdan qiyin bG‘lgan tovushlar: j, sh, r, ch talaffuzida kamchiliklar kuzatiladi. Jarangli tovushlar talaffuzida ovoz yetarli darajada ishtirok etmaydi.

Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar fonematik rivojlanishga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Dizartriyaning yengil darajasida ko‘pchilik bolalar tovushlar analizida bir qator qiyinchilikka uchraydi. Bunday bolalar yozuvda o‘ziga xos xatoliklarga yo‘l qo‘yadilar, ya’ni harflarni almashtirib yozadilar. Nutqning leksik grammatik tomonlarida kamchiliklar deyarli kuzatilmaydi.

2. Psevdobulbar dizartriyaning o‘rta og‘ir darajada bolada yuz muskullar harakati yo‘qolgan bo‘ladi. Bu holat dizartriyaning o‘rta og‘ir darajasi uchun xarakterlidir. Lab va til harakatlari chegaralangan bo‘ladi. Bola lablari va tillarini kerakli holatlarda harakatlantira olmaydi.

Asosiy qiyinchiliklar bir harakatdan ikkinchi harakatga o‘tishda yaqqol namoyon bo‘ladi. Yumshoq tanglay kam harakatchan bo‘ladi. Bolada so‘lak oqishlari hamda chaynash va yutish aktlarida qiyinchiliklar kuzatiladi.

Artikulyatsion apparat funksiyasidagi kamchiliklar og‘ir talaffuz kamchiliklariga olib keladi. Bunday bolalar nutqi tushunarsiz bo‘ladi va kechikib rivojlanadi.

3. Psevdobulbar dizartriyaning og‘ir darajasi bu – anartriyadir. Bunda asosiy kamchilik muskullari og‘ir buzilishi va nutq apparatining to‘liq faoliyatsizligi bilan xarakterlanadi. Anartirik bolalar ma’nosiz, o‘zgacha ko‘rinishda bo‘ladi, pastki jag‘ tushgan, og‘izlari doimo ochiq holda bo‘ladi. Til og‘iz bo‘shlig‘ida harakatsiz yotadi, lab harakati o‘ta chegaralangan bo‘ladi. Chaynash va yutish aktlarida qiyinchilik kuzatiladi. Nutq to‘liq bo‘lmaydi.

Qobiqli dizartriyada bosh miya qobig‘ining o‘choqli jarohatlanishi bilan bog‘liq patogenezga ega nutqning motor kamchiliklar guruhi namoyon bo‘ladi.

Qobiqli dizartriyaning birinchi shakli bosh miyaning oldingi markaziy egatchasining pastki bo‘limining bir tomonlama yoki ko‘p hollarda ikkitomonlama jarohatlanishi bilan bog‘liq. Bunday xolatlarda artikulyatsiya mushaklarining markaziy parezi yuzaga keladi. Tilning ayrim mushaklarini qobiqli parezi juda nozik alohida harakatlari hajmining cheklanishiga olib keladi. Qobiqli dizartriyaning bu shaklida til oldi tovushlari talaffuzida kamchiliklar kuzatiladi. Qobiqli dizartriyani tashxisi uchun har bir aniq holatda til oldi tovushlarining zararlanishi va bu kamchiliklarning mexanizmlarini aniqlashga yordam beruvchi nozik neyrolingvistik tahlilni amalga oshirish zarur.

Qobiqli dizartriyaning birinchi shaklida til oldi tovushlaridan birinchi navbatda kakuminal undoshlar, ya’ni til uchini yuqori tishlar tomon ko‘tarib va biroz egilgan holda talaffuz qilinadigan undoshlar (sh, j, r) talaffuzida kamchiliklar kuzatiladi. Dizartriyaning og‘ir ko‘rinishlarida bu tovushlar mutlaqo yo‘q bo‘lsa, yengil ko‘rinishida talaffuz jarayonida tilni o‘rta qismi yumshoq tanglay tomon ko‘tariladigan tovushlar (s, z, t, d, n) bilan almashtiriladi.

Qobiqli dizartriyada apikal undoshlar, ya’ni talaffuz jarayonida til uchini yuqori tishlar va alveolalarga yaqinlashishi va tegib turishi bilan izohlanadigan tovushlar (l) talaffuzida ham qiyinchiliklar kuzatiladi.

Shuningdek, qobiqli dizartriyada undosh tovushlarning hosil bo‘lishining kamchiliklari kuzatilishi mumkin.

Qobiqli dizartriyada mushak tonusining ortishi xarakterli, ayniqsa, til uchi mushaklari tonusining ortishi kuzatiladi. Bu esa nozik differensial harakatlarni cheklaydi.

Qobiqli dizartriyaning ikkinchi shakli kinestetik praksisni yetarli emasligi bilan bog‘liq. Bu esa bosh miyaning dominant yarim shari (odatda, chap yarimsharlar) qobig‘ining pastki markaziy bo‘limlarini bir tomonlama jaro-hatlanishida kuzatiladi.

Bunday hollarda shovqinli va affrikat undosh tovushlar talaffuzida kamchiliklar kuzatiladi. Artikulyatsiya kamchiliklari turli xil va turg‘un emasligi bilan xarakterlanadi. Nutq jarayonida zarur artikulyatsiya holatini izlash nutq tempini sekinlashtiradi va uyg‘unligida kamchiliklar keltirib chiqaradi.

Ayrim artikulyatsiya holatlarini his etish va talaffuz etishda qiyinchiliklar kuzatiladi. Yuz gnozisini yetarli emasligi kuzatiladi.

Qobiqli dizartriyaning uchinchi shakli dinamik kinestetik praksisning yetarli emasligi bilan bog‘liq. Bu bosh miyaning dominant yarimsharlari qobig‘ining motor sohasining pastki bo‘limlari jarohatlanishida kuzatiladi. Kinestetik praksis kamchiliklarida murakkab affrikat tovushlarining talaffuzi qiyinlashadi.

Topshiriq bo‘yicha harakatlarni ketma-ketlikda bajarishda qiyinchiliklar namoyon bo‘ladi.

Qobiqli dizartriyaning ikkinchi va uchinchi shakllarida tovushlarni mustahkamlashda qiyinchiliklar kuzatiladi.

Ekstrapiramidali dizartriya (qobiq osti dizartriya).

Ekstrapiramidali tizim tez, aniq va differensial harakatlarni bajarish imkonini beruvchi tayyorgarlik foniniavtomatik tarzda yaratadi. U mushaklarning tonusini, mushaklar qisqarishining ketma-ketligi, kuchi va harakatchanligi boshqarishda alohida o‘rin tutadi va harakat aktlarini emotsional ifodali, avtomatik tarzda bajarishni ta’minlaydi.

Ekstrapiramidali dizartriyada tovushlar talaffuzida kamchiliklar aniqlanadi:

– nutqiy mushaklarda mushak tonusini o‘zgarish;
– zo‘riqish harakatlari mavjudligi (giperkinezlar);
– nutqiy mushaklardan propritseptiv afferentatsiya kamchiliklari;
– emotsional – harakat innervatsiya kamchiliklari.

Ekstrapiramidali dizartriyada artikulyatsiya apparati mushaklarining harakatlari hajmi psevdobulbar dizartriyadan farqli ravishda yetarlicha rivojlangan bo‘ladi. Bola doimo o‘zgaruvchi mushaklar tonusi va zo‘riqishli harakatlar ta’sirida artikulyatsiya holatini his etishga va bajarishga qiynaladi. Shuning uchun, ekstrapiramidali dizartriyada ko‘p hollarda kinestetik dispraksiya kuzatiladi. Nutq mushaklarini tinch turgan holatida mushaklarning yengil tebranishi (dispgoniya) yoki uning ma’lum ma’noda pasayishi (gipotoniya) kuzatilishi mumkin. His-hayajonli, ta’sirchan holatlarda nutqiy bayonni amalga oshirishda urinishlarda mushaklar tonusini va zo‘riqishli harakatlarning ortishi kuzatiladi. Til tuguncha bo‘lib, ildizi tomon tortiladi, juda tez zo‘riqadi, tortiladi. Ovoz apparati va nafas mushaklari tonusining ortishi tovushni ixtiyoriy tarzda chiqishini yo‘qotadi va bola bittagina tovushni ham talaffuz eta olmaydi.

Mushak tonusining yaqqol namoyon bo‘lgan kamchiliklarida nutq noaniq, tushunarsiz, ovoz manqalarining ega bo‘lib, nutqning ma’no tomonida, uning intonatsiyail-ohangli tuzilishida, tempida kamchiliklar kuzatiladi. Nutqning emotsional belgilari namoyon bo‘lmaydi, nutq monoton, bir xil bo‘ladi. Ovozni «O‘chib qolib», tushunarsiz ming‘illashga o‘tishini kuzatish mumkin.

Ekstrapiramidali dizartriyaning xususiyatlari – bu tovush talaffuzini turg‘un va bir xil ko‘rinishdagi kamchiliklarining kuzatilmasligi, Shuningdek, tovushlarni mustahkamlash jarayoniningqiyinchilik bilan amalga oshirilishidir.

Ekstrapiramidali dizartriya ayrim hollarda neyrosensor karlik kabi eshitish kamchiliklari bilan birgalikda keladi. Bunda avvalo, balanda tonlarni eshitish zararlanadi.

Miyachali dizartriya. Dizartriyaning bu shaklida miyacha va uning markaziy asab tizimining turli bo‘limlari bilan aloqalari jarohatlanadi.Miyachali dizartriyada nutq sekinlashgan, jumla oxiriga kelib ovozning
«O‘chib qolishi» bilan tavsiflanadi. Til va lab mushaklari tonusining pasayishi ular uchun xos bo‘lib, til ingichka holda og‘iz bo‘shlig‘ida beharakat yotadi, harakatlar tempi sekinlashgan, artikulyatsiya holatlari his etish va amalga oshirishda qiyinchiliklar, yumshoq tanglay osilib turishi, chaynash harakatlarining sustligi, mimikaning cheklanganligi kuzatiladi. Til harakatlari noaniq bo‘lib, unda giper yoki gipometriyalar (harakatlar hajmining ortishi va kamayishi) kuzatiladi. Nozik maqsadga yo‘naltirilgan harakatlarni bajarishda tilni bilinar-bilinmas titrashi, tovushlarni burunli talaffuz etish kuzatiladi.

Dizartriyaning diffensial diagnostikasi ikki yo‘nalishda amalga oshiriladi: dislaliyadan va alaliyadan farqlash.

Dislaliyadan farqlash 3 ta asosiy sindromlar (artikulyatsiya, ovoz va nafas kamchiliklari sindromlari) asosida amalga oshiriladi. Bunda tovush talaffuzi buzilishi, nutqning ma’no tomonidagi kamchiliklar, tovushlar talaffuzining o‘ziga xos nuqsonliklarida tovushni nutqda mustahkamlashdagi qiyinchilik, Shuningdek, nevrologik tekshiruv ma’lumotlari (markaziy asab tizimida organik jarohatlar belgilarining mavjudligi) va analiz xususiyatlari (perinotal nuqsonliklar, baqirish, ovoz reaksiyalari, emish, yutish, va chaynash kabi nutqgacha bo‘lgan davr xususiyatlari alohida o‘rin tutadi) katta ahamiyatga ega.

Alaliyada farqlash nutqning leksik-grammatik tomonining rivojlanishi xususiyatlarida til operatsiyalarini birlamchi kamchiliklarini yo‘qligiga asoslanib amalga oshiriladi.

4.2. Dizartriyani bartaraf etish bo‘yicha olib boriladigan logopedik ta’sir tizimi

Dizartriyani bartaraf etish bo‘yicha olib boriladigan logopedik ta’sir tizimi kompleks ravishda amalga oshiriladi, ya’ni artikulyatsion apparat

massaji va gimnastik mashqlari, ovoz va nafas ustida ishlash, umumiy davolash, davolovchi jismoniy - tarbiya, fizioterapiya va dori - darmonlar bilan davolash ishlari.

Asosiy diqqat bolada nutkning rivojlanishi holatiga, nutqning leksik-grammatik tomoniga hamda nutqning aloqa funksiyasi xususiyatlariga qaratiladi. Maktab yoshidagi bolalarda yozma nutq holati hamxisobga olinadi.

Uzoq vaqt davomida muntazam ravishda olib borilgan mashg‘ulotlar sekin-asta artikulyatsion apparat, apparat motorikasini normallashtiradi, artikulyatsion harakatlarni rivojlantiradi, artikulyatsiya a’zolarida ixtiyoriy harakatlarni bir harakatdan boshqa bir harakatga o‘tish qobiliyatini shakllantiradi, hamda fonematik eshituvni to‘la qonli ravishda rivojlantirishga yordam beradi.

Dizartrik bolalar bilan olib boriladigan logopedik ishlarning usullari AG. Ippalitova, O.V. Pravdina, V.V. Ippalitova, Y e .M. Mastyukova, G.V. Chirkina, I.I. Panchenko, va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan.

Dizartrik bolalar bilan olib boriladigan logopedik ishlarning vazifalari quyidagilardan iborat:

1 – tovushlarning to‘g‘ri talaffuzini o‘rgatish, ya’ni artikulyatsion motorikani, nutqiy nafasni rivojlantirish va tovushni nutqga qo‘yish va mustahkamlash;

2 – fonematik idrokni rivojlantirish, tovush analiz malakasini shakllantirish;

3 – nutqning ritm, ohangdorligi va ifodaliligi tomonidagi kamchiliklarni bartaraf etish.

4 – paydo bo‘lgan nutqning umumiy rivojlanmaganligini to‘g‘rilash.

Dizartrik bolalarda tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni bartaraf etish, tuzatish ishning eng asosiy vazifalaridan biridir. Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarining asosiy sababi nutq apparati a’zolarining harakatchanligida kuzatiladigan kamchiliklardir. Shuning uchun logoped asosiy diqqatni artikulyatsion apparat harakatchanligini rivojlantirishga qaratishi lozim.

Tovushlar talaffuzi ustida ishlash quyidagi holatni hisobga olib tashkil etiladi:

1 – dizartriya shakli, bolaning nutqini rivojlanish holati va bola yoshi-ni hisobga olish.

2 – nutq kommunikatsiyasining rivojlanishi. Tovushlar talaffuzining shakllanishi komunikatsiyaning rivojlanishiga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim.

3 – motivatsiyaning rivojlanishi, bor bo‘lgan buzilishlarini bartaraf etishga intilish, o‘z-o‘zini anglashni, o‘ziga ishonch, o‘zini boshqarish va nazorat qilish, o‘z qadrini bilish hamda o‘z kuchiga ishonish.

4 – differensial eshitish idroki va tovush analizi qobiliyatini ri- vojlantirish.

5 – ko‘ruv-kinestetik tuyg‘uni rivojlantirish yo‘li bilan artikulyatsion tartib va artikulyatsion harakatni kuchaytirish.

6 – ishni bosqichma-bosqich tashkil etish. Korreksion ish bolada talaffuzi saqlanib qolgan tovushlardan boshlanadi. Ba’zan tovushlar ancha sodda motor koordinatsiyalari tamoyiliga ko‘ra tanlab olinadi, ammo artikulyatsiyaon buzilishni hisobga olingan holda birinchi navbatda ilk ontogenez tovushlari ustida ish olib boriladi.

7—Eng og‘ir buzilishlarda, ya’ni bola nutqi atrofdagilar uchun umuman tushunarsiz bo‘lganda korreksion ish alohida ajratilgan tovushlar va bo‘g‘inlardan boshlanadi. Agarda bola nutqi atrofdagilar uchun nisbatan tushunarli bo‘lsa va u ayrim so‘zlarda nuqsonli tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qila olsa, unda ish «tayanch» so‘zlardan boshlanadi. Har qanday hollarda va turli nutqiy holatlarda tovushlar nutqda mustahkamlanishi zarur.

8 – Markaziy asab tizimi shikastlangan bolalarda nutqdan oldingi davrda logopedik ishlarni muntazam olib borish yo‘li bilan tovushlar talaffuzidagi murakkab buzilishlarning oldini olish muhim ahamiyatga ega.

Dizarteriyada olib boradigan logopedik ishlar bosqichma-bosqich olib boriladi.

1-bosqich tayyorlov bosqichi – bu bosqichning asosiy maqsadi:

– artikulyatsion apparatni, artikulyatsion tartibni shakllantirishga tayyorlash;
– bolaning ilk yoshida – nutqiy muloqot ehtiyojini tarbiyalash;
– passiv lug‘atni aniqlash va rivojlantirish
– nafas va ovozdagi kamchiliklarni korreksiyalash.

Bu bosqichning eng ahamiyatli vazifalari bu – sensor funksiyani, ayniqsa, eshitish idroki va tovushlar analizini rivojlantirishdir.

Korreksion ish metodlari va usullarini qo‘llash nutq rivojlanishi darajasiga bog‘liq. Bolada muloqot nutq vositalarining bo‘lmasligi boshlang‘ich ovoz reaksiyasini tezlashtiriladi va tovushlarga taqlid qilishga olib keladi, hamda unga kommunikativ ahamiyat tusini beradi.

Logopedik ishlar dori-darmonlar bilan ta’sir etish, fizioterapevtik davolash, davolov jismoniy tarbiyasi va massaj bilan qo‘shib olib boriladi.

2-bosqich boshlang‘ich kommunikativ talaffuz qobiliyatini shakllantirish bosqichi.

Bu bosqichning asosiy maqsadi:

– nutqiy muloqot va tovushlar analizi malakasini rivojlantirish;
– artikulyatsion apparat muskullarini bo‘shashtirish;
– og‘iz holatini nazorat qilish;
– artikulyatsion harakatlarni rivojlantirish;
– ovozni rivojlantirish;
– nutqiy nafasni to‘g‘rilash;

– artikulyatsion harakatlarni sezish va maqsadga yo‘naltirilgan artikulyatsion harakatni rivojlantirish.

Artikulyatsion apparat muskullarini bo‘shashtiruvchi mashqlar umumiy muskullarni bo‘shashtiruvchi mashqlardan boshlanadi (bo‘yin, ko‘krak qafasi, qo‘l muskullari). So‘ng yuz muskullarini bo‘shashtiruvchi massaj ishlari olibboriladi.

Harakatlar peshananing o‘rtasidan chekkaga qarab boshlanadi. Ular barmoq uchlarining yengil silashdagi sekin sur’atdagi harakatlar yordamida bajariladi.

Bo‘shashtiruvchi massaj me’yoriy ravishda faqat yuzning tonusi oshgan muskullariga qaratiladi, bo‘shashgan muskullar guruhiga qaratilgan massaj esa mustahkamlovchi bo‘lishi lozim.

Yuz muskullarini bo‘shashtiruvchi massajning ikkinchi yo‘nalishi qoshlardan boshning sochlar boshlanuvchi qismigacha qaratiladi. Harakatlar bir xilda ikkala qo‘l bilan ikki tomondan qilinadi.

Uchinchi yo‘nalishda harakatlar peshana yo‘lidan pastga, lunjlardan bo‘yin va yelka muskullariga qaratiladi.

So‘ngra lab muskullarini bo‘shashtirishga o‘tiladi. Logoped o‘zining ko‘rsatkich barmoqlarini yuqori labning o‘rtasi va og‘izning ikkala tomonidan burchagiga qo‘yadi va harakatlar o‘rta chiziqqa qarata qilinadi. Bunday harakat pastki lablar bilan ham qilinadi. So‘ngra ish ikkala labdao‘tkaziladi.

Keyingi mashqda logopedning ko‘rsatkich barmoqlari xuddi yuqoridagidek holatda bo‘ladi, faqat harakatlar yuqori lab bo‘yicha yuqoriga qarab qilinadi, bunda milklar ko‘rinadi, pastga qarab qilingan harakatlarda pastki milklar ochiladi.

So‘ngra logopedning ko‘rsatkich barmoqlari og‘izning burchaklarigaqo‘yiladi va lablar tortiladi (iljayish). Qayta harakat yordamida lablar o‘z holatiga qaytadi.

Bunday mashqlar og‘izning turli holatlarda: og‘iz yopiq, yarim ochiq, katta ochiq holatlarida qilinadi.

Bo‘shashtiruvchi mashqlardan so‘ng past tonusdagi mustahkamlovchi massajdan so‘ng labning passiv faol harakatlari mashq qildiriladi. Bu massaj va mashqlar natijasida bola lablari bilan turli diametrdagi yog‘och buyumlarni, konfetlarini ushlab tura olishiga erishadi, naycha orqali suv ichishni o‘rganadi.

Yuqorida qayd etilgan muskullarni umumiy bo‘shashtiruvchi mashqlaridan so‘ng til muskullarini mashq qilishga o‘tiladi. Ularni bo‘shashtirishda til pastki jag‘ muskullari bilan o‘zaro bog‘liq ekanini yoddan chiqarmaslik kerak. Shuning uchun spastik ko‘tarilgan tilning og‘iz bo‘shlig‘ida pastga harakati pastki jag‘ning pastga qarab harakati bilan birga qilinsa, mashqni bajarish bola uchun oson kechadi. Maktab yoshidagi bolalarga bunday mashqlar auto-trenning ko‘rinishida beriladi, «men tinchman, juda bo‘shashganman, tilim og‘zimda tinch holatda. Pastki jag‘ pastga tushayotganda tilni ham sekin pastga tushiraman».

Agar bu usullar yetarlicha yordam bermasa, tilning uchiga bir bo‘lak toza doka yoki toza, yengil biror buyum qo‘yiladi. Hosil bo‘lgan taktil sezgilar bolaga tilning erkin harakatiga nimadir xalaqit berayotganini tushuntirishga, ya’ni spastik holatni sezishga yordam beradi. Shundan so‘ng logoped logopedik zond bilan tilni yengil bosish harakatlarini qiladi.

Keyingi harakat tilni yengil holda tomonlarga harakat qilishidir. Logoped ehtiyotkorlik bilan tilni toza doka bilan ushlab, ritmik ravishda tomonlarga tortadi. Asta-sekin logopedning yordami kamayib, bola mashqni o‘zi bajara boshlaydi. Massaj, davolovchi jismoniy tarbiya mutaxassis tomoni-dan o‘tkaziladi. Logoped va ota-onalar shifokor nazorati ostida, gigienik talablarga amal qilgan holda uning elementlaridan foydalanishlari mumkin.

Og‘izning holatini nazorat qilish

Dizartriyada og‘izning holatini nazorat qilmaslik ixtiyoriy artikulyator harakatlarning rivojlanishini qiyinlashtiradi. Dizartriyada, odatda, bolaning og‘zi ochiq, so‘lak oqishi kuzatiladi.

Olib boriladigan ishlar 3 bosqichga bo‘linadi.

Birinchi bosqich – lablar uchun mashqlarda taktil sezgilarni bolaning og‘zini passiv yopishi bilan birgalikda rivojlantirish. Asosiy diqqat bolaning og‘zini yopish sezgilariga qaratiladi, bola bu holatlarni oyna orqali ko‘rib turadi.

Ikkinchi bosqich – passiv faol yo‘llar orqali og‘izni yopish. Og‘zini yopish avval boshni pastga egish va og‘zini ochish, boshni orqaga tashlash holatida oson bajariladi. Ishning boshlang‘ich bosqichlarida ushbu osonlashtirilgan usullardan foydalangan holda amalga oshirish mumkin.

Uchinchi bosqich – og‘izni faol ochish va yopish mashqlari so‘z ko‘rsatmasi bo‘yicha o‘tkaziladi. Masalan, «Og‘izni katta och», «Lablarni cho‘chchaytir», «Lablarni naycha shakliga keltir va avvalgi holatiga qaytar».

Og‘izning turli harakati tasvirlangan rasmlarga qarab mashqlarni bajarish. Mashqlar asta-sekin murakkablashib boradi: boladan bo‘shashtirilgan lablar orqali puflash, tebranish harakatlarini bajarish so‘raladi.

Artikulyatsion gimnastika

Artikulyatsion gimnastikani o‘tkazishda taktil-proprotseptiv stimulyatsiya, statik-dinamik sezgilarni rivojlantirish, aniq artikulyatsion kinesteziyalar muhim ahamiyat kasb etadi.

Ishning dastlabki bosqichlarida saqlangan analizatorlardan (eshitish, ko‘rish, taktil) mukammal ravishda foydalanish orqali amalga oshiriladi. Mashqlar ko‘zlarni yopiq holda bolaning diqqatini proprotseptiv sezishlarga qaratish orqali bajariladi. Artikulyatsion gimnastika

dizartriyaning shakli va artikulyatsion apparatning jarohatlanish darajasiga qarab differensiyallashtiriladi.

Nutq muskullari harakatini rivojlantirishdan avval yuzning mimik muskullari mashqlaridan foydalaniladi. Maktabgacha yoshdan boshlab bolada mimikaning ixtiyoriy va differensirlashgan harakatlari va o‘z mimikasi ustidan nazorat qilish rivojlantiriladi. Bolaning so‘zli ko‘rsatma bo‘yicha ko‘zini ochish va yopishga, qoshlarini chimirish, lunjini shishirish, so‘lagini yutish, og‘zini ochish va yopishga o‘rgatiladi.

Yuz va lab muskullarining yetarlicha kuchini rivojlantirish uchun toza ro‘molcha, naychadan foydalanib, maxsus qarshilik mashqlaridan foydalaniladi. Bola naychani lablari bilan ushlab, katta odam uni tortib olishga harakat qilsa ham ushlab turishi lozim.

Tilning artikulyatsion gimnastikasi tilning uchini pastki tishlarning chetlariga faol tegishini tarbiyalashdan boshlanadi. So‘ngra tilning umumiy, kam differensirlangan harakatlari avval passiv keyin passiv-faol va faol harakatlari rivojlantiriladi.

Tilning ildizi muskullarini rivojlantirish ularni maxsus zond orqali til ildizini ta’sirlash yo‘li bilan reflektor ravishda qisqartirishdan boshlanadi. Mustahkamlash ixtiyoriy yo‘talishdan foydalanib o‘tkaziladi.

Artikulyatsion motorikani rivojlantirish uzviy ravishda umumiy va maxsus mashqlardan foydalanilgan holda olib boriladi. O‘yinlar artikulyatsion motorikani xarakteri va nuqsonning darajasi, bolaning yoshini e’tiborga olgan holda tanlaniladi.

Ovozni rivojlantirish. Dizartrik bolalarda ovozni rivojlantirish va korreksiyalash uchun turli xil ortofonik mashqlardan foydalaniladi, bu mashqlar nafas faoliyati, fonotsiya va artikulyatsiyani rivojlantirishga yo‘naltirilgan bo‘ladi.

Ovoz ustida ishlash artikulyatsion gimnastika va massajdan so‘ng olib boriladi. Bular bilan birga yana bo‘yin muskullarini bo‘shashtiruvchi, boshning har tomonlama harakatini bajarish bo‘yicha maxsus mashqlar, shu mashq bilan bir vaqtning o‘zida *i-e-o-u-a* unli tovushlarni talaffuz etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Ovozni korreksiyalash uchun yumshoq tanglay harakatini faollashtirish katta ahamiyat kasb etadi. Buning uchun suv tomchilarini yutish, yo‘talish, esnash imitatsiyalarini bajarish, qattiq atakada «a» unlisini talaffuz etish mashqlarini bajarish tavsiya etiladi. Ushbu mashqlar oyna oldida hisob ostida o‘tkaziladi. Quyidagi usullardan foydalaniladi: tilni orqa qismini qo‘zg‘atish va til yordamida tanglayni taqillatish harakatini bajarish; ixtiyoriy yutish harakatini bajarish; bunda logoped tomizg‘ich bilan halqumning qarshi devoriga suv tomizadi, bu vaqtda bolaning boshi biroz orqaga egilgan bo‘ladi.

Ovoz hosil qilishda jar harakatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Buninguchun og‘izning ochish va yopish, chaynash imitatsiyasi mashqlaridan foydalaniladi.

Shuningdek, pastki jag‘ni tushirish bo‘yicha maxsus mashqlardan foydalaniladi. Logoped muskullar bo‘shashganidan so‘ng pastki jag‘ni 1 – 1,5sm pastga tushirishga yordam beradi (bola og‘zini mustaqil ravishda yopadi).

Harakatlar hajmi va suratini ixtiyoriy nazorat qilish turli ko‘rgazmali usullardan foydalanib amalga oshiriladi (quduqqa chelakning tushayotgani, arqonga borlangan sharcha tasvirlangan rasmlar va hokazo). So‘ngra bu mashqar so‘z ko‘rsatmasi bo‘yicha bir vaqtning o‘zida turli tovushlar birikmasini (don-don, pap-pap, kar-kar) talaffuz qilish bilan birgalikda bajariladi.

Tanglay muskullarini mustahkamlash uchun uni bo‘shashtirish va taranglashishni navbati bilan almashtirish mashqlaridan foydalaniladi. Bolaga esnash harakatining tugashida «a» tovushi talaffuz etish, og‘izning katta ochiq holatida «a» tovushini talaffuzidan «p» tovushiga nafasni bosim ostida ushlab turib o‘tiladi. Bolaning diqqati tanglay holatini sezishga qaratiladi. Shuningdek, ovoz kuchi tembri va balandligini rivojlantirish mashqlaridan foydalaniladi. Masalan, o‘nliklar bo‘yicha ovozni kuchaytirib to‘g‘ri sanash va ovozni asta-sekin pasaytirib teskariga sanash mashqlaridan foylaniladi. Ovoz tembri, balandligi va ovoz intonatsiyasini rivojlantirishda turli o‘yinlar ertaklarni rollarga bo‘lib o‘qish, instsenirovkalar katta ahamiyatga ega.

Nutqiy nafasni korreksiyalash. Nafas gimnastikasi umumiy nafas mashqlaridan boshlanadi. Uning asosiy maqsadi nafas hajmini oshirish va uning ritmini normallashtirishdir.

Bolaning og‘zi yopiq holda burun teshiklarini navbatma-navbat yopib nafas olishga o‘rgatiladi. Nafas olishni chuqurlashtirish uchun bolaning burun teshigi yonida «nafas yelpig‘ichi» hosil qilinadi.

Burundan nafas chiqarishni o‘rganish bo‘yicha mashqlar o‘tkaziladi. Bolaga og‘zini ochmasdan «chuqur nafas ol va cho‘zib burun orqali chiqar» deb ko‘rsatma beriladi.

Keyingi mashqlar og‘izdan nafas olishni rivojlantirishga qaratiladi. Logoped bolaning burnini yopib alohida unli tovush yoki bo‘g‘inlarni talaffuz qilishni so‘rashga qadar og‘izdan nafas olish taklif qilinadi.

Nutqiy nafasni korreksiyalashda «qarshilik mashqlaridan» ham foydalaniladi. Bola og‘izdan nafas oladi. Logoped nafas olishga qarshilik qilgandek, 1 – 2 sekund davomida qo‘lini bolaning ko‘kragiga qo‘yadi. Bu ancha chuqur va tez nafas olishga va uzoq nafas chiqarishga imkon yaratadi.

Nafas mashqlari har kuni 5 – 10 minut davomida o‘tkaziladi. Ushbu mashqlarni bajarishda nafas chiqarish vaqtida logoped unli tovushlarning turli qatorini talaffuz qiladi va bolani unga taqlid qilishga undaydi va bunda ovozni balandligini o‘zgartiradi. So‘ngra bolani undosh tovushlarni alohida va unli tovushlar bilan birgalikda talaffuz qilishga undaydi.

Dinamik va statik nafas mashqlari mavjud.

Nafas mashqlarini o‘tkazishda bolaning toliqib qolmasligiga yelka va bo‘yin muskullarini taranglashtirmasligiga ahamiyat berish lozim. Mashqlar sanoq ostida yoki musiqa jo‘rligida bajarilishi lozim.

Nafas mashqlari ovqatlanishga qadar yaxshi shamollatilgan xonada o‘tkaziladi.

Artikulyatsion harakat sezgilari va artikulyatsion praksisni rivojlantirish.

Harakat-kinestetik bog‘lanishlarni rivojlantirish uchun quyidagi mashqlarni o‘tkazish zarur.

Pastki jag‘ni yuqoriga ko‘tarish va pastga tushirish. Tilni yuqori va pastki milklarga tekkizish. Logoped mashqlarni avval oyna oldida, so‘ngra oynasiz bajaradi, bolaning ko‘zlari yumiq, logoped u yoki bu harakatlarni bajaradi, bola esa ularni nomlaydi.

Quyidagi artikulyator sensor sxemada mashq qilish zarur:

– lablararo: lablar passiv jipslashadi va shu holatda ushlab turish. Bolaning diqqati jipslashgan lablarga qaratiladi va undan lablar o‘rtasidan ularning jipslovini buzib puflash taklif qilinadi;

– lab-tish aro: chap qo‘lni ko‘rsatkich barmog‘i bilan logoped bolaning yuqori labining tepa tishlarini ko‘rsatib ko‘taradi, o‘ng qo‘linint ko‘rsatkich barmog‘i bilan pastki labni yuqori milklarigacha ko‘taradi va bolaga puflash taklif qilinadi;

– til-tish aro: til tishlar o‘rtasiga qo‘yiladi va shu holatda ushlab turiladi;

– til-tanglay: bolaning boshi birmuncha orqaga egiladi, tilning orqa qismi qattiq tanglayga ko‘tariladi, boladan yo‘talish harakatlarini bajarish so‘raladi va diqqati til hamda tanglay sezgilariga qaratiladi.

Artikulyatsion praksisni rivojlantirishda erta boshlangan logopedik ish, bolaning nutqiy tajribasini kengaytirish va boyitish, maxsus bo‘yin mashqlari katta ahamiyat kasb etadi.

Tovushlar talaffuzini korreksiilash

Tovushlar talaffuzini to‘g‘irlashda individual yondashish tamoyilidan foydalaniladi. Tovushlarni to‘g‘rilash va nutqqa qo‘yish individual tanlanadi. Bir nechta tovushlar ustida ishlash ishda izchillikni talab etadi. Tuzatish ishida birinchi navbatda artikulyatsion jihatdan oson talaffuz etiladigan tovushlar yoki tuzatish oson bo‘lgan tovushlar tanlab olinadi. Bu tovushlar; a, p, u, m, k, n, x, в, o, t, s, l. Ushbu tovushlar ustida ishlash jarayonida ularni talaffuz normasigacha keltirish mumkin. Yuqorida ko‘rsatilgan tovushlar ustida ishlash bilan bir vaqtda fonematik eshituvni rivojlantirish va tovushlar analizi malakalarini shakllantirish ustida ham ish olib boriladi.

Artikulyatsion buzilishlarning og‘ir hollarida tovushlarni nutqga qo‘yish maxsus yordamni talab etadi. Bunda logoped ko‘rish, taktil- vibratsion sezishdan foydalangan holda u yoki bu tovushning talaffuzi

uchun zarur bo‘lgan harakatni bajarishni bolaga tushuntiradi va yordam beradi. Masalan, anartriyada logoped «u» tovushi artikulyatsiyasini hosil kilish uchun bola lablariga qo‘lini yaqinlashtiradi.

Tovushlarni nuqtaga qo‘yish ustida ishlaganda logoped aniq bo‘lmasa ham tovushni to‘g‘ri talaffuz darajasiga yaqinlashtirishi lozim. Dastlabki vaqtlarda normal talaffuzga erishish qiyin. Bu vaqtda bolaning o‘xshash tovushlarni o‘zlashtirishi, ularni farqlashi juda muhimdir. Tovushlarni normal talaffuziga yaqinlashtirish darajasi artikulyatsion apparatning jarohatlanish darajasi bilan aniqlanadi. Har bir yangi tovush ustida ishlashda, uning artikulyatsion xususiyatlarini o‘rganish zarurdir, ya’ni artikulyatsiyaning asosiy xarakterli belgilari, uning boshqa tovushlardan farqli tomoni, artikulyatsiyani boshqalari bilan solishtirish.

Muntazam mashqlar olib borilishi tovushni kerakli artikulyatsion tartibga yaqinlashtiradi va to‘liq tovush talaffuziga o‘tiladi. Logoped sekin-asta o‘rganilayotgan tovushni aniq va turli talaffuz etishni talabetib boradi.

Artikulyatsion motorika va tovushlarni nutqga qo‘yish ustida ishlashdan tashqari, fonematik eshituvni rivojlantirish uchun ham muntazam ravishda ish olib boriladi. Bunda bolalar unli tovushlar qatoridan kerakli unli tovushlarni, undosh tovushlar qatoridan undosh tovushlarni ajratishga va analiz qilishga o‘rganadilar. Bolalar o‘rganadigantovushlarni turli bo‘g‘inlar birikmalarida qaytarishga, bo‘g‘in va so‘z hosil qilgan tovushlarni aytish, ularning ketma-ketligini aniqlashga o‘rganibboriladi.

Talaffuz mashg‘ulotlarida artikulyatsion apparat a’zolarini rivojlantirishga qaratilgan ishlar frontal tarzda olib boriladi. Foydalaniladigan mashqlar bolalarning individual rivojlanishlari nutqiy holatlarini hisobga olgan holda tanlab olinadi. Bundan tashqari mashg‘ulotlarda nafas mashqlari ham olib boriladi. Mashg‘ulotlarning asosiy qismi o‘rganilgan tovushni alohida va bo‘g‘inlar birikmasida talaffuz etishga, mustahkamlashga ajratiladi. Logoped o‘tilganlarni bola qanday o‘zlashtirganligini doimo tekshirib bormog‘i lozim. Buning uchun boladan u yoki bu tovush uchun xarakterli bo‘lgan artikulyatsiya a’zolari holatini aytib berish yoki ko‘rsatib berish taklif etiladi, so‘ng tovushni alohida va so‘zlarda talaffuz etish so‘raladi. Tovushlar ustida olib borilayotgan mashqlar ko‘ruv va taktil idrok etish ostida nazorat qilib boriladi.

Bu davrda yana artikulyatsion belgilar bo‘yicha bir-biriga qarama-qarshi qo‘yilgan tovushlar differensiyasi ustida mashqlar o‘tkaziladi:

1) og‘iz va burun tovushlar differensiatsiyasi (p-m);
2) burunli tovushlar guruhi o‘rtasida tovushlar differensiatsiyasi(m va n);
3) dortlovchi tovushlar guruhida tovushlar differensiatsiyasi (k-x);
4) unli tovushlar differensiatsiyasi (a, u, o, u);
5) portlovchi va qorishiq tovushlar differensiatsiyasi (t-s).

Bu mashqlar jarayonida boshqa tovushlarni o‘zlashtirish uchun asos yaratiladi.

Endigi davrda artikulyatsion jihatdan talaffuz qilish qiyin bo‘lgan tovushlar ustida ish olib boriladi. Bu jarangli shovqinli undoshlar, qorishiq va «r» tovushidir. Bu davrda ishning muvaffaqiyatli olib borilishida fonematik eshituvning yetarli rivojlantirilganligi,tovushlar analiz malakasining birmuncha shakllanganligi asosiy rol o‘ynaydi. Bolalar bu davrga kelib tovushlarni yaxshi ajrata oladilar. Bolalar nutq faolligi, tovushlar analiz malakasi sezilarli darajada oshadi.

«R», «Sh», «J» tovushlarni bolalar aniq, yaxshi talaffuz qilishda qiynaladilar. Lekin ularni farqlashda qiyinchiliklar kam kuzatiladi. Bu davrda ham tovushlar differensiatsiyasi ustida ishlashga maxsus vaqt ajratiladi. Bu vaqtda s-z, sh-j tovushlar differensiatsiyasi ustida ish olib boriladi. Bunda bolalar tovushlarni bir-biridan xatosiz ajratishga o‘rganganliklariga logoped ishonch hosil qilgach, tovushlarni burun va so‘zdagi o‘rinlarini aniqlashga qaratilgan mashqlarga o‘tadi. Tovushlarni to‘g‘ri talaffuzi, fonematik eshituvni rivojlantirish, tovushlar analiz malakasini shakllantirish ustida olib borilgan muvaffaqiyatli ishlar, dizartrik bolalarning yozuvni o‘zlashtirishlari uchun asos bo‘ladi.

Nazorat savollari:

1. Dizartriyaga ta’rif bering. Uning sabablarini ayting.
2. Anartriya tushunchasini yoritib bering.
3. Dizartriya bo‘yicha mualliflar ishlaridan misollar keltiring.
4. Dizartriya shakllarini ayting.
5. Bulbar hamda psevdobulbar dizartriya sabablari, mexanizmini yoriting va ularni o‘xshash va farqli tomonlarini ayting.
6. Qobiqli va qobiq osti dizartriyasini yoritib bering.
7. Dislaliya va dizartriyaga qiyosiy tavsif bering.
8. Dizartriya belgilarini ochib bering.
9. Dizartriyani bartaraf etishdagi birinchi bosqichning maqsad va vazifalarini ayting.
10. Dizartriyani bartaraf etishda ikkinchi bosqichning maqsad va vazifalarini ayting.
11. Maxsus nutq bog‘chalariga borganda dizartrik bolalar nutqini kuzating.

5-Mavzu: Alaliya (2 soat)

Reja

5.1. Alaliya, uning sabablari. Motor alaliya

5.2. Motor alaliyada korreksion ta’sir etish tizimi

5.3. Sensor alaliya

5.4. Sensor alaliyada korreksion ta’sir tizimi

Tayanch iboralar:

1. Alaliya (grekcha a – inkor qilish, lalia – nutq so‘zlaridan) – embrional, ilk rivojlanish davrida bolaning bosh miya po‘stlog‘idagi nutq zonasining organik jarohatlanish natijasida nutqning rivojlanmay qolishi.

2. Adekvat (lotin. Adaequatus – tenglashtirmoq) – tamoman munosib tenglashmoq.

3. Afferent – nerv tizimining tashqi va ichki muhim taassurotlaridan olingan ma’lumotlarni markazga yetkazuvchi tolalaritizimi.

4. Verbal parafaziya (para – grek. Phasis – nutq) – so‘zlarni boshqa so‘zlarga almashtirishda namoyon bo‘ladigan nutq buzilishi.

5. Gnozis (grek. Gnosis – bilish) – predmetlarni, hodisa-voqealarni, ularning ma’no-mazmunini, mohiyatini bilish.

6. Gipenakuziya – atrofdagilar uchun befarq bo‘lgan tovushlarga sezgirlikning oshishi.

7. Disfaziya (dis – grek. phasis – nutq) – kelib chiqishga ko‘ra turlicha bo‘lgan bercha nutq kamchiliklarning umumiy nomi.

8. Kinesteziya (kin. – grek. aesthesis – sezgi) – odam gavda qismlarining turli holatda bo‘lishi yoki ular harakatinig fazoda joylanishini sezish. Bu hissiyotning kelib chiqishida ichki retseptorlar (teri, ko‘ruv va vestubulyar) ishtirok etadi.

9. Korrelyatsiya (lotin. Correlatio – o‘zaro munosabat) – o‘zaro munosabat, bir-biriga bog‘liqlik (predmetlarni, organlarni, tushunchalarni).

10. Lateralizatsiya – juft organlarning o‘ng yoki chap tomonning ustunligi.

11. Logorreya (logo – grek. rhoia oqim, jarayon) – to‘xtovsiz so‘zlar oqimi, ko‘pincha keraksiz alohida so‘zlar to‘plamidan iborat bo‘ladi.

12. Negativizm (lotin. Negativus inkor etilgan) – ba’zi bir psixik kasallikning bir simptomi.

13. Parafaziya (para – grek. phasis – nutq) – nutq buzilishi, qaysiki bunda alohida tovush yoki so‘z noto‘g‘ri qo‘llaniladi.

14. Praksis – maqsadga yo‘naltirilgan avtomatlashgan harakat aktlarini bajarish qobiliyati.

15. Tavtolgiya (grek. tautologia, tauto so‘zindan – logos – so‘z) – maxsus yoki ehtiyotsizkorlik bilan so‘z birikmasi, jumlalar tarkibida

so‘zlardan foydalanish, asosan bir o‘zakli hamda ma’nosi ifoda etilgan vabir xil tovushlarni qaytarish.

16. Eliziya – so‘z qismlaridagi tovushlarni tushirib qoldirish.

5.1. Alaliya, uning sabablari. Motor alaliya

Alaliya – bolaning ona qornida yoki dastlabki rivojlanish bosqichida nutq shakllanishiga qadar bosh miya qobig‘i nutq doirasining organik jarohatlanishi oqibatida uzluksiz rivojlanmay qolishdir.

“Alaliya” atamasi (grekcha a – yo‘q, lotincha lalio – nutq) tarjimasi nutqning yo‘qligi, nutqsizlik holati – nutq buzilishlariga doir adabiyotlarda qadim zamonlardan beri kuzatiladi. Maxsus adabiyotlarda “alaliya” atamasidan tashqari, shu nutq nuqsonini anglatuvchi quyidagi atamalardan foydalanganlar: “Tug‘ma afaziya”, “Ontogenetik afaziya”, “Rivojlanish afaziyasi”, “Disfaziya”, “Nutqiy rivojlanishi sustlashuvi”, “Nutqning konstitutsional orqada qolishi”, “Tilni egallashdagikamchiliklar” va h.k.

Alaliyaning tarqalganligi haqida ilmiy asoslangan ma’lumotlar yo‘q. Ma’lumotlarga ko‘ra, alaliya maktabgacha yoshdagi bolalarning bir foizi, maktab yoshidagi bolalarning 0,6 – 0,2% foizni tashkil etadi. O‘rtacha hisobda, alaliya aholining 0,1 foizida kuzatiladi. Mualliflarning ta’kidlashicha, alaliya o‘g‘il bolalarda qizlarga nisbatan 2 marta ko‘p uchraydi.

ALALIYa SABABLARI

Alaliyani o‘rganishda uzoq vaqt mobaynida uning kelib chiqish sabablarini turlicha ko‘rsatganlar. R. Koen /1888/, A. Guttsmon /1924/, E. Freshels /1931/, M. Zeeman /1962/ va boshqalarning fikricha, alaliya bolaning ona qornida yoki rivojlanish bosqichida shamollash yoki alimentar–trofik moddalar almashinuvining patologik jarayoni natijasida kelib chiqadi.

A. Treytel /1901/ fikricha, alaliya diqqat va xotirani yetarli emasligining natijasidir. A. Libman /1901/ alaliyada nutqning to‘liq emasligini intellektual yetishmovchilik bilan bog‘laydi. A. Iving /1963/ bolalarda nutqning to‘liq rivojlanmaganligi asosida so‘zning motor obrazi yo‘qligini miya buzilishlariga bog‘lab ko‘rsatadi. M. Zeeman /1962/ ta’kidlashicha, nutq bosh miya markazlarining buzilishining natijasida rivojlanmaydi.

R. Luxzinger /1970/, M. Berri /1957/, M.B. Eydinova /1961/, V.A. Kovishkov /1985/ va boshqalar alaliyani kelib chiqishida tug‘ma bosh miya travmalari va chaqaloqlar asfiksiyasining rolini belgiladilar. Tug‘ruq travmalari va asfiksiyalar bir qator hollarda homilalik patologiyasining oqibatidir. Bu surunkali kislorod yetishmovchiligini keltirib chiqaradi va nafas olish markazlari funksiyasining pasayishiga olib keladi. Miya

to‘qimalari, birinchi navbatda filogenetik munosabatga nisbatan yosh,po‘stloqning uchinchi qatlami kislorod yetishmovchiligiga birmuncha sezgir hisoblanadi. Miya po‘stlog‘ining uchinchi qatlami assotsiativ aloqalarning murakkab tizimini boshlab beradi. Bu tizim insonning oliy po‘stloq funksiyalarining shakllanishini, birinchi navbatda nutq va psixikani ta’minlaydi.

Etiologik omillar ichida yetakchi o‘rinda homilaning ensefalit, meningit bilan xastalanishi; rivojlanishi uchun nomaqbul sharoit; homilaning zaharlanishi; homila yoki ilk rivojlanish davrida bosh miya shikastlari; ilk bolalik davrida xastalanishlar natijasida bosh miyaning zararlanishi va boshqalar.

1. Homiladorlik patologiyasi miya moddasining diffuz jarohatlanishiga olib keladi, tug‘riq kalla-miya travmalari va chaqaloqlar asfiksiyasi nisbatan lokal buzilishlarni keltirib chiqaradi. Bosh miya po‘stloqidagi turli sohalarning jarohatlanishi, nutqiy va nutqiy bo‘lmagan funksional tizim rivojlanishidagi buzilishlarni keltirib chiqaradi. Ye.M. Mastyukova (1981) neyroontogenez nuqtayi nazaridan alaliyani xarakterlay turib Shuni ko‘rsatib o‘tadi: har qanday zararli omilning tug‘ruqgacha va tug‘ruqdan so‘ng erta yoshlarda ta’sir ko‘rsatishida, qachonki bosh miya po‘stlog‘i hali shakllanish bosqichida bo‘ladi, lokal nuqsonning mavjudligini aniq belgilash qiyin bo‘ladi, chunki jarohatlanish ko‘pincha tarqalgan xarakterga ega bo‘ladi.

S.S. Korsakova va N.I. Krasnogorskiy kuzatishlari natijasida ma’lumbo‘ldiki, alaliya markaziy asab tizimini toliqishi, gipotrfiyani keltirib chiqaruvchi somatik kasalliklari oqibatidir. Yu.A. Florenskaya fikricha, alaliya potogenezida raxit, ilk bolalikda ovqatlanish va uyquning buzilishi, nafas yo‘llarini tez-tez xastaligi alohida o‘rin tutadi. Bu nuqtayi nazarni barcha mualliflar ham to‘g‘ri deb baholamaydi. Somatik kasalliklar yetakchi hisoblangan asab kasalliklarining patologik ta’sirini kuchaytiradi.

Ayrim mualliflar (R. Koen, 1988; M. Zeeman 1961; R. Luxzinger, A. Saley 1977 va h.k.) alaliya etiologiyasida nasliy omil, oilaviy moyillik holatlarini alohida ajratib ko‘rsatadilar. Biroq alaliyani kelib chiqishida nasliy omillarning ta’siri adabiyotlarda yoritilmagan. Ko‘pchilik hollarda alalik bola anamnezida birgina emas, balki patologik omillarning butun bir majmui kuzatiladi.

MOTOR EKSPRESSIV ALALIYa

Motor alaliya – bu markaziy xarakterdagi organik buzilishlar natijasi hisoblanib, nosog‘lom nevrologik ko‘rinish nutqning rivojlanish borasida jiddiy orqada qolishga olib keladi.

Bu konseptsiya tarafdorlari nutqiy shaklanmaganlikni motor yetishmovchiligi bilan tushuntiradilar (R. Koen, G. Guttsman, R.A. Belova- David, N.N. Trauyutt, V.K. Orfinskaya va boshqalar).

Ko‘pchilik mualliflar alaliyani kinetik yoki kinestetik apraksiya bilan bog‘laydilar hamda uning efferent va afferent shakllarini ajratib ko‘rsatadi.

Afferent alaliyada nutq buzilishlarining mexanizmlari kinestetik apraksiyaga bog‘liq bo‘lsa, efferent alaliyada esa – kinetik apraksiyaga bog‘liq (afaziya analoglariga ko‘ra). Apraksiyani artikulyatsiyaning turli buzilishlariga ko‘ra tushuntirish mumkin /tovushlar talaffuzi, so‘zning tovush – bo‘g‘in tuzilishining buzilishlari/. Biroq alaliyada yetakchi o‘rinda turadigan nutq buzilishlari faqat motor yetishmovchiliklar natijasi emas. Shuningdek, motor yetishmovchilik alaliyali bolalarning faqat yarmidagina kuzatiladi.

Psixologik konseptsiyaga ko‘ra, motor alaliya mexanizmini psixik jarayonlarining /tafakkur, xotira/, Shuningdek nutqiy faoliyatning ayrim bosqichlarining o‘zaro munosabati tashkil etadi.

I.T. Vlasenko, V.V. Yurtaykinning (1981) ta’kidlashicha, bunday bolalarning nutqiy faoliyatini tashkil qiluvchi strukturali tarkibiy qismlar orasida dissotsiatsiya aniqlangan: bir xillarda operatsion imkoniyatlarning saqlanganligi holatida maqsadli ko‘rsatmalarning shakllanmaganligi mavjud; boshqalarda – yetarlicha turg‘un motivatsiyaning mavjudligida faoliyatning operatsion qatorida yetishmovchilik mavjuddir.

Bu muammoga zamonaviy psixolingvistik yondashish til konseptsiyasida aks ettirilgan /Ye.F. Sobotovich, V.A. Kovshikov, B.M. Grinshpun, V.K. Vorobev va h.k.

V.A. Kovshikov, bayon qilishning yuzaga kelishida birmuncha saqlangan ma’no va motor darajasida, tilning bayon qilish operatsiyalarining shakllanmaganligi alaliyaning bu shakli uchun buzilishning markazi bo‘lib hisoblanadi deb taxmin qiladi. Bu alaliyani asosan til buzilishlari sifatida izohlashga asos bo‘ladi. Motor alaliyada ibora va matnlarni tuzish bo‘yicha nutqiy harakatlarning shakllanmaganligi, so‘z birikmasi, so‘z tanlashning shakllanmaganligi bilan uyg‘unlashgan ichki dasturlashning buzilishi ham kuzatiladi.

Ye.F. Sobotovich (1985) fikriga ko‘ra, motor alaliyada asosiy kamchilikni tilning belgi shaklini egallashdagi, ya’ni nutqning yuzaga kelish jarayonida belgilardan foydalanish va ularning mos kelishidagi buzilishlari tashkil etadi. Bolalarda nutqning yuzaga kelishida nutqiy materialni dasturlash, tanlash, tavsiflash operatsiyalari shakllanmaydi. Barcha leksik-grammatik qurilish aspektlarida kamchiliklar kuzatiladi: so‘zni tanlash va uning ketma-ketligi, bayonning tovush tuzilishi va h.k. Bu esa psixofiziologik mexanizmlarning shakllanmaganligi sifatida xarakterlanadi.

Alaliyali bolada til belgilari tizimini egallash imkoniyatining chegaralanganligi seziladi. Bayon qilishni yuzaga keltirish, bezatish operatsiyalari shakllanmagan bo‘ladi, xususan, fonemalarni tanlash bilan bir qatorda ichki bo‘g‘inli va bo‘g‘inlararo dasturlash (ya’ni, artikulyator

dastur) va chuqur-sintaktik va chuqur-semantik darajalarni amalga oshiruvchi operatsiyalar, ya’ni ichki nutq darajasi buziladi.

Ishning neyrofiziologik jihati bosh miyaning substrata buzilishlarini nutqning shakllanmaganligi xarakteri bilan bog‘likligini tahlil qiladi. Ishning psixologik va lingvistik jihati nutqiy va umumiy psixologik funksiyalarning o‘zaro munosabati, ya’ni kamchiliklarning namoyon bo‘lishi tarkibida nutqiy faoliyatning holatini tahlil qiladi.

5.2. Motor alaliyada korreksion ta’sir etish tizimi

Alaliya – tibbiy psixologik pedagogik muammo. Logopediya sohasiga,bola shaxsi va nutq rivojlanishiga yo‘naltirilgan korreksion ta’sir usullari va tamoyillarini aniqlash kiradi.

Sistemali uzoq davom etuvchi logopedik ishlar qator hollarda bolalarning nutqiy muloqoti uchun y e tarli vositalarni beradi, ayrimhollarda esa – elementlar nutqnigina. Nutqiy nuqsonni tabiatiga ko‘ra bumuammo motor va sensor alaliya ko‘rinishiga ko‘ra differensial hal etiladi.Alaliyada nutq shakllanishi har tomonlama yondashuv, nutqni rivojlanishiga yordam beruvchi va bilish faoliyatining yaxshilanishigaimkon beruvchi nutqning barcha funksiyalari rivojlanishiga e’tiborni qaratadi.

Nutq va shaxsiyat ustidan bir butun har tomonlama tizimli ish olib boriladi. Bunda ontogenezda nutqiy funksiyalar rivojlanishi qonuniyatlari hisobga olinadi.

Tizimli logopedik ish nutqiy rivojlanishdagi uzilishlarni to‘ldirishga va maxsus dastur bo‘yicha maktab ta’limiga tayyorlashga yo‘naltiriladi yoki u maktab ta’limiga qo‘shimcha ravishda parallel olib boriladi. Nutqiy rivojlanmaganlikni bartaraf etishni Shunday tashkil qilish kerakki, ish jarayonida maktab vazifalarini o‘zlashtirishga tayyorgarlik yuzaga kelsin. Samarali logopedik ish, agar u psixonevrolog (nevropatolog, psixiatr) tomonidan o‘tkaziladigan faol dori-darmon va fizioterapevtik muolajalar fonida har tomonlama o‘tkazilsagina amalga oshadi.

Ish jarayonida turli metod, usullardan mujassamlashgan holda foydalaniladi. Bolaning nutqiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ishning vazifa va mazmuni aniqlanadi.

Olib boriladigan ishlar nutqiy faoliyat mexanizmlarini shakllantirishga qaratiladi: motiv, aloqa bog‘lash maqsadi, bayonning ichki dasturi, uning leksik-grammatik vositalarini tanlash grammatik tuzilishishakllantiriladi.

Nutqiy tajribani boyitish uchun bilimlardan ongli foydalanish uquvi rivojlantiriladi, nutqiy operatsiyalarni modellashtirishni egallashuquvi orttiriladi.

Mayda qo‘l motorikasi rivojlanishiga e’tibor qaratiladi: chiziq tortishga, bo‘yashga, shtrixlashga o‘rgatiladi, tugunchalar bog‘lashga, mozaykalar

va geometrik materiallardan naqshlar chizish o‘rgatiladi va h.k. Agar bolalar qo‘l barmoqlari harakati rivojlanishidan orqada qolsa, u holda nutq rivojlanishidan ham orqada qolishligi isbotlangan. Qo‘l harakatlarini mashq qildirish jarayonida nutq holati mukammallashadi.

Ishning boshlang‘ich bosqichlarida nutqning psixofiziologik asoslari shakllantiriladi, bolada muloqotga ehtiyoj hissi uyg‘otiladi.

Bolada motivatsion bayon qilishning asosini shakllantirish, nutqiy va psixik faollikni rivojlantirish, taqlid faoliyati va aks ettiruvchi nutq funksiyalarini shakllantirish muhimdir.

Faoliyat motivini tarbiyalash va bayon qilish dasturini tashkil qilish muhim baza yaratadi; alaliyali bolalarda o‘zi shakllana olmaydigan, nutqrivojlanishi uchun vositalar qatori. Bu qatorlarning asosiysi, predikativ tizimni rivojlantirish va grammatik qurilish elementlarini egallash hisoblanadi.

Faqatgina nutqiy buzilishlargina bartaraf etilmay, nutqiy bo‘lmagan kamchiliklar bartaraf etiladi, tahlil, tarkib jarayonlari rivojlantiriladi, nutqiy rivojlanish uchun muhim sanalgan diqqat, idrok, umumlashtirish, taqqoslash jarayonlari ham shakllantiriladi. Bu buyumlarni shakli, rangi kattaligiga ko‘ra farqlashga va nomlashga o‘rgatiladi. Tevarak-atrofga munosabati bo‘yicha predmet holatini ajratish va nomlashga o‘rgatish olib boriladi (tepada, o‘rtada va h.k.). Ko‘ruv idroki vafazoviy solishtirishning shakllanmaganligini bartaraf etishda, vaqt vafazoviy tasavvurlarni shakllantirishda bolaning fazoda faol ko‘chishi bilan, qayta saflanish, yo‘nalishli yurish va h.k. li o‘yinlardan foydalaniladi. Figura detallarini farqlash bo‘yicha ish olib boriladi. Ko‘p miqdordagi elementlari bo‘lgan murakkab figuralar tahlil qilinadi, konstruktorlash qobiliyati va konstruksiyalarni fahmlashrivojlantiriladi. Analiz, sintez operatsiyalari, nutqiy bo‘lmagan materialni umumlashtirish (solishtirish, taqqoslash, o‘xshatish, predmetlarning o‘xshashligi va farqini ajratish, belgilari bo‘yicha taqqoslash – rang, kattalik, shakl), o‘rnatilgan sabab-oqibatning o‘zaromunosabatlari nutq shakllanishi uchun muhim shart-sharoit yaratadi.

Nutqni rivojlantirish uchun ritmika va logaritmika usullaridan foydalanish samarali natija beradi. Musiqa, so‘z va harakatlar turli mashqlarda uyg‘unlashib, harakat va nutq-harakat faoliyatini shakllantiradi, bolalarning ritmik, nutqiy va shaxsiyat rivojlanishidagi uzilishlarni to‘ldirishni ta’minlaydi.

Nutqni rivojlantirish uchun bola uchun qulay darajadagi muloqot amaliyoti muhimdir: mazmunli kontekst bilan birlashmagan (savollarni tushunish, ularga batafsil javob berish) jumlalar bilan, alohida so‘zlar bilan o‘tkaziluvchi operatsiyalar (ko‘rsat, qaytar, nomla) bola uchun emotsional va semantik ahamiyatli bo‘lgan vaziyatlar fonidagi mazmunli kontekst bilan qo‘shilgan iborali material bilan (o‘yinchoqni so‘rash, mashg‘ulot turini tanlash va h.k.), tanish rasmlar bilan o‘tkaziladigan operatsiyalar, dialogik so‘ng monologik nutqdan foydalanib o‘tkaziluvchi

o‘yinlar bilan va h.k. lar. Asta-sekin leksik-grammatik materal hajmi va murakkabligi oshib boradi.

Nutqni to‘g‘rilash ishlari amaliy predmetli faoliyat bilan bog‘liq va unga tayanadi. Bola o‘z harakatlarini tushunish shakllantiriladi /men o‘tiryapman, chopayapman, sakrayapman/. Bola nutqining rivojlanishi imkoniyatlariga ko‘ra, bajarilayotgan ish yuzasidan bog‘langan va to‘g‘ri tushuntirish nutqi /hisobot/ rivojlantirib boriladi.

Logoped bolalarda faol diqqati, tushunishni tarbiyalab borish bilan birgalikda, bolaning jumlani oxirigacha eshitishga, leksik-grammatik shakllarni tushunishga, savol mohiyatini tushunishga /Nima y e moqdamiz? Nima bilan yemoqdamiz va va h.k. o‘rgatib boradi.

Bolalarda leksik-grammatik shakllarni qo‘llash, intonatsiya ustidan ongli kuzatuvchanlik tarbiyalandi, flektiv munosabatlarni tushunish mustahkamlanadi, turli xil birikmalarda so‘zlar aloqasi, so‘z va grammatik strukturalar ketma-ketligi tarbiyalanadi.

Ish jarayoniga turli analizatorlar eshitish, ko‘rish, taktil analizatorni jalb etish muhim. Bola buyum nomini eshitishi, kuzatib ko‘rishi, imo-ishora bilan ko‘rsatib berishi, nomlashi zarur. Buning natijasida bola ongida qo‘shimcha bog‘lanishlar yuzaga keladi, nutqiymaterial mustahkamlanadi.

Ko‘pgina analizatorlar faoliyatiga tayanib, taqqoslash va qarama-qarshi qo‘yishdan foydalaniladi. I.P. Pavlov bularni differensirovkalar shakllanishining asosiy uslublari sifatida tavsiya qilgan. Ishda qo‘shimcha tayanch tahlili va hisoblaridan foydalaniladi, shu jumladan, ramziylik va modellashtirish.

Ko‘pincha ishning o‘yin shaklidan foydalaniladi, chunki u qiziqishni uyg‘otadi, muloqotga ehtiyoj tug‘diradi, nutqiy taqlidni, motorikaning rivojlanishiga yordam beradi, ta’sirning emotsionalligini ta’minlaydi,biroq o‘yinda ham bir qator hollarda bunday bolalarni maxsus o‘rgatishgato‘g‘ri keladi, chunki ularda o‘yin harakatlari shakllanmagan bo‘lishi mumkin.

Mashg‘ulotlarning samaradorligi ko‘rgazmali qurollarning mavjudligi va ulardan to‘g‘ri foydalanishga bog‘liq.

Olib borilayotgan ishning bosqichlaridan qat’iy nazar, ta’sir butun nutq tizimiga qaratiladi: lug‘atini aniqlash va boyitish, frazali va bog‘langan nutqni shakllantirish, tovush talaffuzini korreksiyalash. Shuningdek, har bir bosqichning maxsus vazifalari va o‘ziga xos ish mazmunianiqlanadi.

Birinchi bosqichda olib borilayotgan ishlar quyidagilar sanaladi: nutqiy faollikni tarbiyalash, passiv va faol lug‘atni shakllantirish. Dialog, sodda, katta bo‘lmagan hikoya ustida ish olib boriladi. Nutqiy faoliyatning psixofiziologik asoslari va vaziyatli muloqotning birlamchi ko‘nikmalari shakllantiriladi.

Ikkinchi bosqichda lug‘at va jumla tuzilishini murakkablashtirish asosida frazali nutqi shakllantiriladi.

Gaplardan foydalanish ularni grammatik jihozlash, dialog va hikoya ustida ish olib boriladi.

Uchinchi bosqichda mustaqil nutqni shakllantirish ishlari olib boriladi. Barcha bosqichlarda nutqiy faoliyatning hamma tomonlari shakllantiriladi.

5.3. Sensor alaliya

Sensor alaliyaning asosiy belgisi bosh miyaning chap yarim yuqori doirasining jarohatlanishi bilan bog‘liq, nutq-eshituv analizatori ishining natijasi bo‘lgan nutqni tushunishidagi kamchiliklar hisoblanadi. Bu esa nutq qo‘zg‘atuvchilarni tahlil va tarkibiy buzilishga, predmet va tovushli obraz o‘rtasidagi bog‘liqligining shakllanmasligiga olib keladi. Bola o‘ziga qaratilgan nutqni eshitadi, ammo tushunmaydi.

Jarangli so‘z ta’siri ostida yuzaga keluvchi qo‘zg‘alish, miya to‘qimalarining rivojlanmaganligi sababli boshqa analizatorlarga tarqalmaydi va barcha so‘z bilan bog‘liq murakkab dinamik strukturaga qo‘zg‘almaydi.

Sensor alaliyada birlamchi nutqiy tovush tahlilini amalga oshiruvchi nutq eshituv analizatorining ildizi (GEShel halqasi) faoliyatini og‘ir analitik-sintetik buzilishlari kuzatiladi. Bunday bolalarda fonematik idrok shakllanmaydi, fonemalar differensiallashmaydi va so‘z yaxlit idrok eshitilmaydi, akustik, gnostik jarayonlar rivojlanmaydi va nutqiy tovushlarni idrok etish qobiliyati pasaygan bo‘ladi.

Sensor alaliya motor alaliyaga nisbatan kam o‘rganilgan. Bu holat ma’lum ma’noda sensor alaliyani amaliyotda juda kam o‘rganish bilan bog‘liq. Sensor alaliyani mustaqil nutq buzilishi sifatida ko‘rinishi haqida hozirgi kunda ham ayrim mualliflar aniq bir fikr ayta olmaydilar.

Nutqiy tushunishning yetishmasligi yoki yo‘qligida, eng avvalo, odamning eshitish holati haqida savol tug‘iladi. Bir necha marotaba o‘tkazilgan maxsus tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, ko‘pgina hollarda sensor alaliyali bolalarda tonal (jismoniy) eshituvning sezilarsiz pasayishi mavjud, biroq u nutqiy tushunishning rivojlanishini tormozlashi uchun unchalik jiddiy emas.

N.N. Traugotning ma’lumotlariga ko‘ra, ma’lum bolalar 6 m uzoqlikda (bu normal eshitishda o‘rtacha balandlikda nutqni idrok etishning me’yoriy darajasi) o‘zlariga qaratilgan nutqni tushunadilar, lekin eshitganlarini ma’nosini tushunmaydilar, bu bolalarda aqliy zaiflik belgilari kuzatilmaydi. Tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, sensor alaliyada nutq pasayishining kuzatilishi mumkin, lekin bu nutqiy rivojlanmaganlikda asosiy rol o‘ynamaydi.

Yu.A. Florenskayaning ko‘rsatishicha sensor alaliyada (sensor-akustik sindromida) akustik ta’sirlanmaslikning alohida holati va eshituv funksiyasining toliqishi mavjud. Bu eshituv reaksiyalarining turg‘un emasligiga, eshituv differensatsiyalarining hosil bo‘lishidagi

qiyinchiliklarga, eshituv analizi va sintezining sifatsizligiga olib keladi.

Sensor alaliyada bolalarni eshitish qobiliyatini tekshirish juda murakkabdir.

Maxsus elektroakustik apparatida tekshirilganida, eshituvning turg‘unemasligi aniqlangan: bir xil chastotali va balandlikdagi signallar goh idrok qilinadi, goh qilinmaydi. Sensor alaliyada eshituv diqqati va idrokining o‘ziga xos xususiyatlari, ularning sekinlashgani turg‘un emasligi eshitish holatini to‘g‘ri baholashga to‘sqinlik qiladi. Ixtiyoriy eshituv diqqatida ham kamchiliklar kuzatiladi: bolalar eshitmaydilar, tez charchaydilar, chalg‘iydilar, tovush ohangiga qiziqishni tez yo‘qotadilar va h.k.

Audiometrik tekshiruv, qachonki uni bir necha marotaba o‘tkazilsa va bola vaziyatga ko‘nikib, vazifalarni to‘g‘ri tushuna boshlasagina birmuncha asosli bo‘ladi.

Bolaning eshitish qobiliyati haqida yakuniy xulosalar, faqatgina 8 – 10 tekshirishlardan olingan ma’lumotlar, audiogrammalarni taqqoslash natijasida keltiriladi.

Eshituv analizatori tovush o‘tkazish funksiyasining saqlangan holatida bolalarda fazoda tovushni o‘rnini bilish qobiliyatining yo‘qligi aniqlanadi, eshituv xotirasining buzilishi, tovush ta’sirlovchilariga loqaydlik kuzatiladi. Tushunish, qiziqish va javob olish uchun murojaat qilingan signal (kattalar nutqi) juda zaif bo‘lib chiqadi. Diqqatning uyg‘onmasligi va uning tez toliqishi – yetishmovchilik sur’atidagi o‘ziga xos ko‘rinishlardir.

N.N. Traugott, S.I. Kaydanova (1975) sensor alaliyali bolalarda yuqori chastotali ovozga eshituvning pasayishi va tonal (nutqiy bo‘lmagan) hamda nutqiy eshituv buzilishining o‘ziga xosligini ko‘rsatadilar: bola uchun yetarli balandlikdagi tovush ta’sirlovchilariga shartli aloqalar hosil bo‘lishi bolalarda qiyinlashgan.

Normal rivojlanishida tushunish Shundan boshlanadi: idrok qilinayotgan so‘zlarni farqlash sodir bo‘ladi, ularni tanish amalga oshadi, bunda nerv aloqalari ishlab chiqiladi. Buning sharofati bilan turli tovush birikmalari so‘zda bog‘lanadi. Tovushlar so‘zda ma’lum tartibda talaffuz qilinadi va idrok qilinadi. Jaranglash va mazmun orasida aloqa o‘rnatiladi, aloqalar tizimi ishlanadi. Ko‘ruv, sezgi va boshqa his-tuyg‘ular bilan tovushlar kompleksi assotsiatsiyasi asta-sekin yuzaga keladi va mustahkamlanadi.

Sensor alaliyada predmet (harakat) va uni ta’riflovchi so‘z o‘rtasida bog‘liqlik shakllanmaydi. Bu holatni tadqiqotchilar tutashuvi akupatiya deb nomlaydilar. Sensor alaliyada eshituvning sifatsizligini tadqiqotchilar bosh miya po‘stlog‘i to‘qimalarining jarohatlangan yoki rivojlanmagan o‘choqlarining kattaligi bilan, bola miyasida tor o‘choqli xarakterdagi jarohatning yo‘qligi bilan tushuntiradilar.

Ayrim hollarda sensor alaliyalik bolalar asossiz ravishda kar va zaif eshituvchilar uchun mo‘ljallangan maxsus muassasalarga yuboriladilar. N.N. Traugott (1940) maxsus maktablarda 200 ta kar o‘quvchilarni tekshirib, ularning ichidan 8 ta noto‘g‘ri tasniflangan sensor alaliyalik bolalarni ajratib ko‘rsatadi.

Sensor alaliyada nutqni tushunishdagi buzilishlar, eshitish pasayishi natijasida kelib chiqadigan kamchiliklardan farq qiladi. Kuzatishlarning ko‘rsatishicha, odatda, zaif eshituvchilar idrokida turg‘un va doimiy kamchilik kuzatiladi. Sensor buzilishlar esa idrokning turg‘un bo‘lmagan buzilishlari bilan farqlanadi. Bolalar bir xil balandlikdagi nutqiy signallarni goh eshitadilar, goh eshitmaydilar. Bu bolaning qo‘zg‘aluvchanligi yoki tormozlanganligidan ruhiy faolligi, atrof-muhit ta’siri, tekshirish paytidagi sharoit, signallarni berish usuli va qator boshqa omillar bilan bog‘liq. Miyaning rivojlanmaganligi yoki erta jarohatlanishi yetilmagan miya to‘qimalari ish qobiliyatini pasaytiradi. Bunda oliy nerv jarayonlari normal kecholmaydi. Gohida bolalar atrofdagilar nutqini ertalab yaxshiroq idrok etadi – tungi uyqudan so‘ng miya po‘stlog‘i ish funksiyasi yuqori, kechga borib toliquvchanlikning o‘sishigaqarab nutqni tushunish yomonlashadi. Boshqa hollarda bolalar nutqni kechki payt yaxshi idrok etadilar, ko‘rinishidan, ertalab tormozlanish tungi uyqudan so‘ng hali ham o‘z ta’sirini ko‘rsatayotgan bo‘ladi, kechga borib esa, mashqlarga qarab idrok birmuncha yaxshilanadi, miya to‘qimalari misoli ishga kirishadi.

Murojaat qilingan nutq balandligini ko‘tarish zaif eshituvchi bolalar tushunishini yaxshilaydi va sensor alaliyali bolalarda qayta samaraga erishiladi. 1. Haddan tashqari kuchli ta’sirlovchilar bosh miya po‘stlog‘ida haddan tashqari himoyalovchi tormozlanishni keltirib chiqaradi va bunda to‘qimalarning rivojlanmaganligi funksional blokada holatiga tushadi, tormozlanuvchi jarayon oshadi, to‘qimalar faoliyatdan o‘chadi. Sensor yetishmovchilikka ega bolalar, odatda, birmuncha sekin, tinch nutqni shovqinli, baland nutqga qaraganda yaxshiroq idrok qiladilar. Eshitish apparatlaridan foydalanish zaif eshituvchilar idrokini yaxshilaydi va sensor alaliyada idrokning yaxshilanishiga olib kelmaydi.

Sensor alaliyali bolalar eshituvi haqida bir xil fikrlar bo‘lmasa ham, alohida tadqiqotchilarda shu narsa o‘rnatilgan: chastotaning barcha diapazonlarida eshituvning sezilarsiz pasayishi, eshituv diqqati va idrokining yuqori darajada toliqishi kuzatiladi.

Sensor alaliyada idrok qilish imkoniyati tovush ta’sirlovchilarining kirish tempi, ular orasidagi intervalning borligi, tovushlar sifatiga (idrok uchun ko‘rsatiluvchi) bog‘liqdir. Toza ovozlar, odatda, yomonroq idrok qilinadi.

Sensor alaliyada zaif eshituvchilardan farqli ravishda giperakuziyalar kuzatiladi (giperakuziya – atrofidagilar uchun befarq bo‘lgan tovushlarga sezgirlikning oshishi). Masalan, chakillab tomayotgan suv ovozi, eshik g‘irchillashi va h.k. Zaif eshituvchi bolalar bu signallarni idrok

etmaydilar. Toliqish, ta’sirlanish, psixik buzilish, yuqori nevrozik holatidan tashqari sog‘lom odamlar bunday tovushlarni eshitadilar, biroq ularga beparvo qaraydilar, ularga ta’sirlanmaydilar. Sensor alaliyali bolalar bunday tovushlarni keskin idrok qiladi, ularga salbiy reaksiya ko‘rsatadilar: bezovtaladilar, yig‘laydilar, quloq va bosh og‘rig‘idan shikoyat qiladilar va h.k.lar. Bu bolada eshituvning saqlanganligi ortiqcha guvoh bo‘ladi va odatlanmagan jaranglashlar gohida miya po‘stlog‘ining yetilmagan to‘qimalari uchun haddan tashqari kuchli ta’sirlovchi bo‘lishining ko‘rsatkichidir. Gohida istalgan balandlikdagi notanish tovushlarga sensor alaliyali bolalar butunlay ta’sirlanmaydilar.

Sensor alaliyali bolalar alohida bo‘g‘inlarni, tovush birikmalarini, so‘z va qisqa iboralarni maxsus o‘rgatishsiz spontan takrorlashi mumkin, chunonchi ularni takrorlash turg‘un bo‘lmasa ham. Og‘ir darajadagi eshitishi buzilgan bolalar atrof-muhitdan so‘z va iboralarni mustaqil oddiy ololmaydilar. Sensor alaliyada tovushlarga taqlid qilish doimiy emas va ko‘p holda vaziyatga bog‘liq bo‘ladi. Sensor buzilish bolalarning predmet va uning nomi orasidagi aloqani hosil qilolmasligi, ular tomonidan eshitilgan va talaffuz etilgan so‘zlarning predmetli nisbati shakllanmaganligi bilan xarakterlanadi. Bolaning passiv lug‘ati turg‘un emas va faol lug‘atdan sezilarli orqada qoladi. Ko‘pincha bola istalgan vaziyatda predmetni nomlaydi va faqat tanlangan ma’lum sharoitlarda uning nomini bilib oladi. Eshituvi buzilgan bolalarda maxsus ta’lim natijasida so‘z va predmet o‘rtasidagi aloqa tez o‘rnatiladi va bu aloqaturg‘undir.

Zaif eshituvchi va sensor alaliyali bolalarning ovozi turlichadir. Zaif eshituvchi bolalar ovozi jarangdor emas, ovoz balandligi va ohangi hissiy ma’no kasb etmaydi. Sensor alaliyada esa ovoz me’yorda bo‘lib, tovush va so‘zlarni me’yoriy ohang va modulyatsiyaga ko‘ra bayon etadilar.

Zaif eshituvchi bolalar sensor alaliyali bolalarga nisbatan muloqotga tez kiradilar. Yuqorida keltirilgan va boshqa belgilar bolalardagi nutq buzilishlarni to‘g‘ri tasniflash imkonini beradi, to‘g‘ri tashxis esa korreksion tarbiyaviy ta’sir tizimida samarali metodik vositalarni to‘g‘ritanlash imkonini beradi.

5.4. Sensor alaliyada korreksion ta’sir tizimi

Sensor alaliyada logopedik ta’sir nutq tarkibining ongli tahlilinitarbiyalash, fonematik idrokni rivojlantirishga, nutq tarkibini tushunishga qaratilgan bo‘ladi.

Sensor alaliyali bolalarni o‘qitishda, faoliyatni rivojlantirishga yo‘naltirilgan, tovush va morfologik tahlilni va nutqning mazmun tomonini shakllantirishga yo‘naltirilgan maxsus usullar qo‘llaniladi. Bunda tushunishning, o‘z nutqining, bilish faoliyatining rivojlanmaganligi darajasi, bola shaxsiyatining umumiy xususiyatlari hisobga olinadi.

Bola nutqiy faoliyatining barcha tomonlariga ketma-ket sistemali ta’siri korreksion ishning asosiy tamoyili hisoblanadi.

Ish, faqat shifokor tomonidan, MNS faoliyatini normallashtiruvchi, bosh miya po‘stlog‘i to‘qimalari yetilishini rag‘batlovchi maxsus muolajalar o‘tkazilgandagina samarali bo‘ladi.

Korreksion ishlarni boshlashdan avval bola hayotining sharoiti, uni o‘rab turgan muhit, yaqin odamlar, o‘yinchoqlari bilan tanishish, qiziqish va imkoniyatlari doirasini aniqlash olib boriladigan ish dasturini va muloqotga kiritish yo‘llarini belgilash kerak.

Oilada qo‘llaniluvchi bolaga qaratilgan murojaatlar hajmi va xarakteri aniqlanadi. O‘qituvchi va ota-onalar o‘zgarmaydigan ko‘rinishda mashg‘ulotda, ham bolaning uydagi kundalik – maishiy xarakterga ega aniq ifodalangan (standartlashgan) ko‘rsatma-istaklar ro‘yxatini tuzadilar. Uning nutqsiz xarakterga ega tovushlarga bo‘lgan zehn darajasi, butunlay jimlik va shovqin sharoitlarida aniqlanadi. Dastlab nutqiy muloqot chegaralanadi, bolaning tartibsiz nutqi tormozlanadi.

Ish bolaning nutqiy tartibni tashkil etishdan boshlanadi. Bola uchun dam olish soatlari va kunlari joriy etiladi. Kundalik hayotida ovozli apparatlar olib tashlanadi (televizor, radio va h.k.). Avaylovchi tovushli rejim yaratiladi, nutqiy va nutqsiz signallar kirishi chegaralanadi. Freshels bola atrofida faqat jimjitlik yaratilmay, balki ko‘ruv ochligi vaziyatini ham yaratishni tavsiya qilgan: rasmlarni, o‘yinchoqlarni ko‘rsatmaslik va h.k. Faqat Shunday tinchlantirish asosida ishga kirishish mumkin, bu bolaning tovushlarga zehnliligini oshirishga yordam beradi. Asta-sekin diqqat, idrok holati aniqlanadi, so‘ng ularni rivojlantirish, kengaytirishga qaratilgan ishlar olib boriladi.

Ishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: tevarak-atrofidagitovushlarga, nutqiy tovushlarga nisbatan qiziqish uyg‘otish, ularga taqlid qilishga ehtiyoj, xohish va imkoniyatini rivojlantirish, nutqiy va nutqiy bo‘lmagan tovushlarni farqlash.

Umumpedagogik ish, asosiy faoliyat ko‘rinishlarini olib boruvchi nutqning psixofiziologik asoslarini shakllantirishga, ixtiyoriy diqqatni, ko‘ruv va akustik ko‘rsatmalar hamda differensatsiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan. Ish nutqiy tovushlardan boshlanmaydi, nutqsiz xarakterga ega tovushlar, shovqinlarni farqlashdan boshlanadi. Biroq bu, bola yetarlicha uyushgan va unda elementar diqqatni to‘play olish qobiliyati bo‘lsa, unumli faoliyat imkoniyati tarbiyalangan taqdirdagina mumkin bo‘ladi.

Bolalarning diqqati va ish qobiliyatini rivojlantirish uchun turli qo‘llanmalardan foydalaniladi: kesma rasmlar, tayoqchalar (hisob tayoqchalaridan geometrik shakllarni yasash), predmetlarni rangi, shakli hajmiga ko‘ra tasniflash. Bolaning yetarlicha uyushganligida, diqqatini to‘play olishida, faoliyatning elementar ko‘rinishlari shakllanganida tovushlarni idrok qilish bo‘yicha olib boriladigan ish mumkin hisoblanadi.

Ko‘ruv taqlidchanligi asosidagi faoliyatni rivojlantirishga diqqat qaratiladi, vazifalar murakkabligi asta-sekin o‘sib boradi. Vazifalarni nutqiy sharhlash olib tashlanadi, chunki rivojlanishning bu bosqichida bola o‘ziga qaratilgan nutqni tushunmaydi.

Faoliyatni tarbiyalash va uni nazorat qilish asosida, nutqiy faoliyatni yo‘naltirilgan shakllanish bo‘yicha ish olib boriladi: muloqot ehtiyojini rivojlantirish, uning motivatsion asoslarini rivojlantirish. Bolani nutqda diqqatni jamlashga o‘rgatadilar, fonematik idrokni kengaytiradilar va aniqlaydilar.

Bola diqqati, taqlidchanligi va ish qobiliyati yetarli rivojlanishida, bir qator turli xarakterga ega, uyushmagan tovushlarni farqlashga o‘rgatishgao‘tiladi. Bunda birmuncha qo‘pol differensatsiyalarni tarbiyalash bilan birmuncha yorqin, kuchli ifodalangan jaranglanishlardan boshlanadi: hamyondagi tangalar jarangi, stakandagi qalamlar taqillashi va h.k. Asta- sekin birmuncha past, shiddatsiz, o‘zaro birmuncha yaqin tovushlarni farqlashga o‘tiladi: silliq qog‘oz shovqini, qutidagi gugurt cho‘plarining shitirlashi va h.k. Ya’ni, birmuncha nozik akustik differensatsiyalarni tarbiyalashga asta-sekin o‘tib boriladi.

Ovoz chiqaruvchi o‘yinchoq va asboblar signalidan foydalaniladi. Bolaning o‘yinchoqni qo‘lida ushlab turishi, jaranglashida vibratsiyani sezishi foydalidir. Avval u pedagog u yoki bu tovushni qanday keltirib chiqarayotganini kuzatadi, ularni o‘zi keltirib chiqarishga urinadi. So‘ng logoped imo-ishora bilan bolaga ko‘zini yopishni yoki o‘girilib turishni taklif qiladi (ovoz chiqaruvchi predmetlarni shirma, ekran ortiga joylashtirishi mumkin) va bola faqat jarangi bo‘yicha mos keluvchipredmetlarni-tovushlar manbasini farqlashi lozim.

Ishda chapak chalishdan, oyoqni polga urib tapillatishdan, stolnitaqillatishdan foydalanmaslik kerak, chunki bunday hollarda jaranglash idrok qilinmay, tebranish, suyak o‘tkazuvchanligidan vibratsiya idrok qilinadi.

Asta-sekin tovushlar, shovqinlar qatori murakkablashib boradi va turli xil bo‘ladi. Unga yangi tovushlar, avval uzoq va bir-biriga o‘xshamaydigan, so‘ng nozik akustik ishni talab qiluvchi birmuncha yaqin tovushlar kiritiladi. Bolaning eshituv maydoni shinday kengaytiriladi va yaxshilanadi. Bu ishning muvaffaqiyatiga qarab shovqinli qatorga kuchli nutqiy tovushlar qo‘shiladi (a, r, u, va h.k.), bu predmet yoki hodisa bilan bog‘lanadi. Agar bola tez toliqsa chalg‘uvchan, juda ta’sirchan, notinch bo‘lib qoladi, esnashni boshlaydi, ish o‘zining samarasini yo‘qotadi. Bolaga dam berish yoki faoliyat ko‘rinishini o‘zgartirish lozim. Bunday mashqlar butun ish davomida o‘tkaziladi, biroq har bir mashg‘ulotda akustik yuklamaning qat’iy me’yorini o‘rnatish lozim. Bir mashg‘ulotda bunday mashqlarga bir necha marotaba qaytish maqsadga muvofiqdir, biroq bolaning toliqib qolishiga yo‘l qo‘ymasdan bir marotaba juda chegaralangan miqdorda o‘tkazish lozim. Faol eshituv diqqatining hajmi sekin ko‘payadi.

Bu ish bilan parallel, bolaning faoliyati, ish qobiliyati, xulqini normallashtirishga yo‘naltirilgan tarbiyaviy ta’sir davom ettiriladi: uni to‘g‘ri o‘tirishga, ko‘rishga, nusxa olishga, nutqsiz ko‘rsatmalarga bo‘ysunishga, bajargan ishiga pedagogning reaksiyasini (ma’qulladi yoki ma’qullamadi) hisobga olishga, boshlangan ishni oxiriga yetkazishga va shu kabilarga o‘rgatadilar. Akustik diqqat va idrok, xotirani, predmetli-amaliy faoliyatni, quntlilikning rivojlanishiga qarab yaxshilanadi.

Bola tomonidan o‘zlashtirilayotgan, nutqiy bo‘lmagan tovushlardan ajratilayotgan, farqlanayotgan har bir tovush ma’lum aniq vaziyat, harakat, rasm, predmet bilan bog‘lanib, uning belgisiga aylanadi. Ishning boshlang‘ich bosqichlarida predmet va ovoz o‘rtasida shartli bog‘lanishni shakllantirish maqsadida ekvivalent so‘zlar, tovush majmui ishlab chiqiladi (r-samolyot ovozi, irilayotgan it, mo‘-sigir va h.k.).

Ma’lum miqdordagi tovushlarning differensiatsiyasidan so‘ng, aniq predmet yoki harakat bilan bog‘liq bo‘g‘inlarni farqlashga o‘tiladi. Ikkita unli, unli va undosh tovushlarning birga kelishiga ko‘ra bo‘g‘inlar tanlanadi-ua, au, am, so, ochiq bo‘g‘inlar ma, pa, na, ta va h.k. Bola so‘zlarni farqlashga qaratilgan mashg‘ulotlarda avval bir-birida ma’nosi, aytilishi jarangdorligiga ko‘ra keskin farq qiladigan so‘zlar tanlanadi. Bola idrok etayotgan har bir so‘z harakat, ko‘ruv, taktil ravishda mustahkamlanadi.

Ko‘rish, oynali nazorat, yuzdan o‘qish keng qo‘llaniladi. Bola idrok qiluvchi birinchi so‘zlar o‘zgarmas ohang bilan talaffuz qilinadi. Alohida ohang va unga tayanish bolaga muloqotda mo‘ljal ola bilishga yordam beradi, nutqga ohang berish bolaga qilingan murojaat mazmunini aniqlashda yetakchi tayanch hisoblanadi. Passiv lug‘atni to‘plash ustida rejali ish olib boriladi, bir vaqtning o‘zida o‘z nutqi rivojlantiriladi.

Nomi bo‘yicha bola rasmlarni ko‘rsatadi, harakatlarni bajarishni ko‘rsatib beradi. 1. Harakatlar kompleksi o‘rganiladi. Bola asta-sekin avval pedagogning nutqiy nazorati ostida o‘rgangan tartibi bo‘yicha bajaradi, so‘ng ayrim-ayrim, har yeriga odatlanadi: “qo‘lni ko‘tar, yonga ...”.

1. Hissiy – o‘yin jarayoni davomida tovushlarga qiziqishtarbiyalanadi. Bola bu jarayon davomida tovush tabiatini aniqlash, tovush kelayotgan joyni aniqlash, berkitilgan ovozli o‘yinchoqni topish, tovush signalini kuchi, davomiyligini aniqlashga, ma’lum tovushlarga nisbatanreaksiya ko‘rsatishga o‘rganib boradi.

Bola tushunadigan so‘zlarni jamlashda, bola bir vaqtning o‘zida shu so‘zni eshitishi, ko‘rishi (rasm), predmetni ushlab ko‘rishi va talaffuz etishi alohida o‘rin tutadi. So‘z va predmet o‘rtasidagi bog‘liqlik eshituv va ko‘ruv sezgilarini bir necha marotaba taqqoslab ko‘rilganidagina amalga oshiriladi. Bolalarni ko‘rgan, eshitganlari ustida hayratga solishdan ko‘ra, qiziqishlarini kuchaytirish, hayron qoldirish va h.k. lar muhim sanaladi. Agar bola ular bilan ishlay olish imkoniyatiga ega bo‘lsa, u holda nafaqat predmet nomlari, balki ular haqidagi tasavvurlar ham oson shakllanadi. So‘zni tushunchaga aylantirish uchun so‘z bilan umumlashtiruvchi ahamiyatni

kasb etish uchun oddiy takrorlashdan tashqari imkonicha, ko‘p shartli aloqalarni, ko‘pincha harakatli aloqalarni ishlab chiqish muhimdir.

Predmetli amaliy faoliyat davomida bolalar nutqiy instruksiyaasosida predmet bilan ko‘pgina topshiriqlarni bajarish ko‘nikma,malakasini egallaydilar: sutni ich, sutni piyolaga quy, sutni puflab sovut va h.k. 1. Harakat bilan ifodalangan yuqoridagiga o‘xshash so‘zlar ona tilining grammatik andozalarini egallashga yordam beradi.

Imkoniyatga qarab, bolani erta so‘z birikmalari va iboralarni idrok qilishga o‘rgatadilar. Odatda, dastlabkilari standartlashgan bo‘ladi: so‘zo‘zgarmagan ohang bilan ma’lum tartibda talaffuz etiladi. Bolaga murojaat qilinuvchi ko‘rsatmalar kundalik-maishiy xarakterga egadir. Avval u faqat bir kishini tushunishga odatlanadi, so‘ng bolaning o‘suvchi imkoniyatlariga qarab bu ishga uning atrofidagi kattalar jalb etiladi.

Ibora o‘z-o‘zidan tushunilmaydi, bolaning nerv tizimiga birmuncha umumiy ta’sir etishning bir qismi singari tushuniladi. Iboralarni tushunish avval faqat vaziyatli, ma’lum detallarga bog‘liq bo‘ladi, shu sababli so‘z tartibini o‘zgartiradi. Iboralarni gapirishda ohang tavsiyaetilmaydi.

Bola quyidagilarga o‘xshash nutqiy buyruqlarni tushunishga o‘rgatiladi: “eshikni och”, “ro‘molni ol”, “kitobni olib kel”, “stulga o‘tir” va h.k.Yuqorida keltirilgan nutqiy buyruqlarga o‘xshash buyruqlarni tushunishgao‘rgatish ishlarida bolaga mujassam ko‘ruv-obrazli-harakatli vaziyatni nutqbilan bog‘lagan holda tushunishda imo-ishora, mimikalardan foydalaniladi.Idrok qilish imkoniyati sekin rivojlanadi, tushunish ko‘ruv va taktil- vibratsiya analizatori tomonidan tayyorlanganidan so‘ng mumkin bo‘ladi: fonatsiyada ovoz boylamlarini sezish va h.k.

Asta-sekin eshituv va harakat differensatsiyalari aniqlanadi,bolaning o‘z nutqi va tushunishi tarbiyalanadi. Dastlab akustik noaniqliklar yo‘qoladi, keyinroq o‘z nutqidagi xatolar barham topadi. Fonematik idrok, nozik akustik differensatsiyalar rivojlanishiga qarab, o‘z nutqini shakllantirish mumkin bo‘ladi. Butun ish mobaynida asosiy urg‘u bolada nutqni ongli analiz va sintez qilishni tarbiyalashga beriladi.

N.I. Jinkin (1972) bola bilan birgalikda so‘zlarni qaytarish va yodlasho‘rniga, uni turli fikrlovchi misollarda qo‘llashga, ongli tanlashni amalga oshirishni tavsiya etadi. Predmetli-nutqiy kombinatsiyalardan samarali foydalanilgandan so‘ng, hikoya va qayta hikoya qilish ishlari olib boriladi.

Bolada mantiqiy, grammatik va mavzularga oid so‘zlar guruhini tushunish shakllantiriladi. Masalan, idish-tovoqlar; uy jihozlari; qo‘lni yuvish; sovun, sochiq, suv, yuvmoq, artmoq va h.k. Asta-sekin murakkablashuvchi iboralarni tushunish, detallashgan vazifalar, ko‘rsatmalar, o‘z nutqiy vaatrofdagilar nutqi tarkibini ongli tahlil qilish ustida ish olib boriladi. Bolaning iboralarni oxirigacha eshitishga, mazmuniga kira olishga, impulsiv harakat qilmay, ko‘pincha, birlamchi noto‘g‘ri taassurotlarga qarab harakat qilmaslikka o‘rgatadilar. Bola tomonidan

nutqni tushunish uzoq vaqtgacha vaziyat, bolaning umumiy holati, mashg‘ulotdagi hissiy kayfiyati va turli omillarga bog‘liq bo‘ladi.

Predmetlarni umumlashtirish malakasi egallangach, ularni aniqlashtirish jarayoni kechadi, rang-qizil, oq; mazasi – shirin, nordon va hokazo. Shuningdek, grammatik konstruksiyalarni tushunishni ta’minlovchi aniq akustik differensirovkalar (eshitish-ko‘rsatish) shakllantiriladi. Bolada atrofdagilar nutqiga diqqat, o‘z nutqini nazorat qilish, unga tanqidiy yondashish tarbiyalanib boriladi.

Bola atrof-muhitdagi tovushlarga yanada ko‘proq quloq sola boshlaydi, ularga qiziqadi, taqlid qiladi. Bu ko‘pincha hayotining sokin vaqtlariga to‘g‘ri keladi, masalan, ertalab uyg‘onganida.

Birmuncha yengil hollarda bola jaranglanishi bo‘yicha yaqin, bir fonema bilan farqlanuvchi so‘zlarni differensatsiyalashga, bir xil urg‘uli, bir xil tayanchli so‘z birikmalari bilan, turli miqdordagi bo‘g‘inlari bilan so‘zlarni farqlashga o‘rganadi, so‘zlarda tovush ketma-ketligini aniqlashga o‘rganadi.

So‘z va gaplar bola tomonidan ularni qo‘llash orqali, muloqotda mos keluvchi vaziyatni yaratish jarayonida mustahkamlanadi. Eshitishi va o‘zi takrorlab gapirishida, tovushlar differensatsiyasi va idrokni mukammallashuviga yo‘naltirilgan turli mashqlar qo‘llaniladi.

Eshitilgan hikoya mazmunini, ibora, so‘zni bola to‘g‘ri tushundimi yoki yo‘qmi doimo tekshiriladi. Shu maqsadda turli xil rasmlar, so‘z va gaplarning grafik sxemasi, nutqning tuzilishi va tovush tarkibini mustahkamlash uchun rangli fishkalardan foydalaniladi, ramzlar yordamida so‘zning morfologik ahamiyatini o‘zgarishi, gap tuzilishining o‘zgarishi ko‘rsatib beriladi.

Sensor alaliyali bolalarni savodga o‘rgatish mumkin, lekin ularning o‘qish va yozishlarida xatolar kuzatiladi. Savodga bolalar imkon qadar erta o‘rgatishlari kerak. Savodga o‘rgatish orqali bolalar tushunchalarini kengaytirish, aniqlashga, leksik-grammatik va fonetik taraqqiyotlari rivojlantiriladi.

Sensor alaliyali bolalarni savodga o‘rgatishda tovush-harf yo‘li samarali hisoblanmaydi. Bu yo‘l tovush, bo‘g‘in, so‘z va gap bilan bog‘liqbolaning analitik-sintetik faoliyatiga tayanadi. Savodga o‘rgatishda global o‘qish yo‘li samaralidir. O‘qishni egallab u o‘zining artikulyatsion va akustik imkoniyatlarini kengaytiradi, Shundan so‘nggina idrok qilinuvchi va talaffuz qilinuvchi nutq bilan chuqur analitik-sintetik ish olib borish davom ettiriladi.

Bolalarda ayrim tovushlar yo‘q bo‘lgan hollarda ham bolalarni savodga o‘rgatadilar. Mualliflarning ta’kidlashicha, bu savodga o‘rgatish uchun to‘siqbo‘la olmaydi.

Tovush, bo‘g‘in, so‘zni eshitib bola bo‘g‘in, so‘zli jadval yoki harfni ko‘rsatadi, kesma harflardan bo‘g‘in, so‘z tuzadi. Sekin-asta bolada fonema, grafema va artikulemalar o‘rtasida bog‘liqlik shakllanadi.

Sensor alaliyani butunlay bartaraf etish imkoniyati tadqiqotchilarni ikkilantiradi. Kechishi yetarli aniqlanmagan, u bir qator omillarga bog‘liq: eshituv sezgirligining holati, o‘tkazilgan davolash vaqti va xarakteri, korreksion-tarbiyaviy ta’sir, bolaning yoshi va aqliy rivojlanishi va h.k.

Buzilishning ko‘p turliligi kuzatiladi, xususan, ko‘p hollarda tushunish va shaxsiy nutqning ilgari rivojlanishi kuzatilsa ham, kechishi haqida ishonch bilan gapirish qiyin.

Ishning dastlabki bosqichlarida va birmuncha og‘ir hollarda, bola bilan uzoq sistemali ish olib borish natijasida ishda muvaffaqiyatga erishiladi. Ish ko‘pincha, yakka, ayrim hollarda bolalarga faol nutqiy amaliyotni tashkil qilish kerak bo‘lganda kichik guruhlar tuzib olib boriladi. Maxsuslashtirilgan statsionar sharoitidagi korreksion ishda nuqsonning qisman kompensatsiyalanishi tezroq amalga oshadi. Bunday bolalar bilan ishlash murakkab, turli holatlarda turli natijalar beradi. A.G. Ippolitova fikricha, bolaning butunlay nutqsizligi va tushunmasligining eng og‘ir hollarida, ishning dastlabki 3 – 4 oyida 8 – 10 ta so‘zni tushunishga erishish mumkin, biroq 2 – 4 tagina so‘z faol lug‘atida paydo bo‘ladi. Agar natija kam bo‘lsa, ishlash maqsadga muvofiqmi degan savol tug‘iladi. Biroq M.Ye. Xvattsev ish ahamiyatini ta’kidlay turib Shunday deydi: “Tushunmaydigan va gapirmaydigan bola uchun 1 – 2 ta so‘z, normalrivojlanuvchi bola uchun 1000 ta so‘zdek ko‘pdir”.

Sensor alaliyali bolalar alohida muassasalarida kam, ular bilan kontaktga kirishish qiyin, xulqi o‘ziga xos, intellekti qoida bo‘yicha pasaygan. Shunga bog‘liq ish tempi sekinlashgan, pauzalar uzoq davomli, mashg‘ulotlar muddati bola holatiga bog‘liq ravishda turli xildir – 3 – 5 daqiqadan 20 – 30 daqiqagacha, kuniga 2 – 3 marta, maxsuslashgan statsionar va maxsus bolalar bog‘chasida, keyinchalik ambulator ishda 20 – 30 daqiqa shug‘ullanadi qo‘shimcha har kungi mustahkamlovchi uy ishi bilan birga.

Sensor alaliyali bolalarning ayrimlari og‘ir nutq nuqsonlariga bolalar uchun mo‘ljallangan nutq maktablarida yoki yordamchi maktablarida (logoped bilan shug‘ullaniladi) o‘qitiladilar.

Sensor alaliyani tashxis qilish murakkab bo‘lib, ko‘p hollarda taxminiytashxis qo‘yiladi.

Sensor alaliyali bolalarni yanada o‘rganish va ular bilan korreksion tarbiyaviy ishning yaxlit, bir butun tizimini yaratish – logopediya nazariyasi va amaliyotining dolzarb muammosidir.

Nazorat savollari:

1. Alaliya nutq buzilishiga ta’rif bering.
2. Alaliyani keltirib chiqaruvchi sabablarni ayting.
3. Alaliyaning qanday shakllari bor?
4. Motor alaliyani yoritib bering.
5. Sensor alaliyani yoritib bering.
6. Alaliyaning tasnifini yoritib bering.

7. Alaliyali bolalar nutqini tekshirish bo‘yicha qanday ishlar olib boriladi?

8. Alaliyani o‘rganishning asosiy aspektlari bo‘yicha mualliflar ishlarini aytib bering.

9. Alaliyali bolalar bilan kar bolalarga qiyosiy tavsif bering.

10. Alaliya va dizartriya nutq kamchiligidagi artikulyatsion apparat harakatidagi kamchiliklarni qiyoslang.

11. Motor alaliyani bartaraf etishdagi logopedik ish tizimini yoritib bering.

12. Sensor alaliyani bartaraf etishdagi logopedik ish tizimini yoritib bering.

13. Sensor alaliyali bolalarning nutqiy va psixologo-pedagogik xususiyatlarining o‘ziga xosligini yoriting.

14. Alaliyali bolalarni savodga o‘rgatishda namoyon bo‘ladigan qiyinchiliklarning o‘ziga xosligini yoritib bering.

15. Alaliyali bolalarda nutq faolligini rivojlantirish uchun o‘yin mashqlarini tanlang. Logopedik ishning turli bosqichlarida undan foydalanish imkoniyatlarini ko‘rsating.

16. Maxsus muassasalarga borganda alaliyali bolalar nutqini barcha mashg‘ulotlarda kuzating va tahlil qiling.

6-Mavzu: Afaziya (2 soat)

Reja

6.1. Afaziya. Afferent motor afaziya

6.2. Efferent motor afaziya

6.3. Afaziyada nutqni tiklash metodikasi

Tayanch iboralar:

1. Agrammatizm-(grekcha a-inkor qilish, bo‘laklarga ajratilmaydigan so‘zidan). Tilning grammatik qurilishini o‘zlashtira olmaslik, grammatik formalarning ahamiyatini tushunmaslik, gap tuza olmaslik natijasida yuzaga keladigan nutq buzilishi

2. Agrafiya-(grekcha a-inkor qilish, grapho-yozaman so‘zlaridan) yozuv jarayonining shakllanmaganligi.

3. Akustik agnoziya-nutq tovushlarini ajrata olishi qobiliyatiningyo‘qligi.

4. Aleksiya-(grekcha a inkor etish, 1ego-o‘qiyman so‘zlaridan) o‘qish jarayonining shakllanmaganligi, o‘qish jarayonini butunlay o‘zlashtira olmaslik.

5. Apraksiya -odat bo‘lgan xarakatlarning buzilishiga apraksiya deyiladi. Apraksiyaga uchragan bemor hech qanday hatto eng oddiy xarakatlarni dam o‘zgalarning yordamisiz bajarolmaydi.

6. Afaziya-(grekcha a inkor etish, rhasis-nutq; so‘zlaridan)-bosh miyaning lokal jarohatlanishi natijasida ro‘y beradigan nutqning to‘la yoki qisman yo‘qolishi.

7. Dinamika-o‘sish, o‘zgarish, harakat.

8. Jargonofaziya-(fransuz-jargon jargon grek. phases nutq)-so‘zlar to‘plami, qandaydir tushunarsiz tildagi nutqni tasavvur etish.

9. Imperessiv nutq-(lot. Impressia-taassurot so‘zidan)-impressiv nutq, o‘zgalar nutqini idrok qilish, tushunishga asoslagan nutq turi.

10. Kontekst-nutq yoki asarning tugal fikr anglatuvchi parchasi.

11. Literal parafaziya-parafaziya turi, bunda kerakli tovushlarni (yoki harflar) boshqa tovushlarga (yoki harflarga) almash-tirilishi kuzatiladi.

12. Logoreya-nutqiy faollik ko‘rsatish sifatida bog‘lanmagan nutqiy oqim; sensor buzilishlarda kuzatiladi.

13. Paragrafiya-(para grekcha ggarbo- yozish) yozuv buzilishi. Bunda alohida so‘z yoki harflarni noto‘g‘ri yozish, bir harfni boshqa harflarga almashtirish.

14. Perseveratsiya-(lot. Persevero-qat’iy turaman so‘zidan). Ayni bir so‘z, iboralarni qayta-qayta takrorlash. Perseveratsiya o‘qish, yozishda va ba’zi bir afaziya turlarida ham kuzatiladi.

15. Praksis-behosdan, erkin, ravishda maqsadlarni amalga oshiradigan odatiy xarakatlardir.

16. Ekspressiv nutq-(expressio-ifodalash so‘zidan)-fikrni o‘zgalarga bayon etish. Motor alaliya, motor afaziya, dizartriyada ekspressiv nutq

birinchi navbatda buzilgan bo‘ladi.

17. Exolaliya-(exo-sado, lalia-nutq)-o‘zgalar gapini ongsiz ravishda bir necha marta takrorlash. Exolaliya bosh miyaning organik jarohatlanishi natijasida paydo bo‘lgan bir qancha kasalliklarda kuzatiladi.

6.1. Afaziya. Afferent motor afaziya

Afaziya-nutqning to‘liq yoki qisman yo‘qolishi, u odatda bosh miyaning lokal jaroqatlanishi natijasida yuzaga keladi.

Afaziyani keltirib chiqaruvchi sabablarga quyidagilarni kiritish mumkin: miyada qon aylanishining buzilishi (ishemiya, gemorragiyalar), bosh miya jaroqatlari, o‘smalar qamda bosh miyaning infektsion kasalliklari. qon tomir tizimidagi buzilishlari, kasalliklari sababli afaziya ko‘proq kattalarda yuz beradi. qon tomir tizimidagi bosh miya qon tomirlarining yorilishi natijasida yuz beruvchi anevrizm, tromboemboliya, revmatizm natijasida paydo bo‘ladigan yurak paroklari, miya-qobiq jaroqatlario‘smirlar va yoshlarda qam kuzatiladi.

Afferent motor afaziya

Afferent motor afaziya, markaziy yoki Rolanda egatidan orqada joylashgan, bosh miya po‘stlog‘i postmarkaziy va tepa bo‘limlarining ikkilamchi sohalari zararlanishi natijasida kelib chiqadi. Postmarkaziy va tepa bo‘limlarning ikkilamchi sohasi birlamchi sohalar bilan uzviy bog‘liq. Ular uchun (birlamchi soha) aniq somototopik qurilish xarakterlidir. qarama-qarshi pastki tomondan impulslarni olib keluvchi nerv tolalari, bu sohaning yuqori bo‘limlariga joylashadi, yuqori tomondanimpulslarni olib keluvchi nerv tolalari o‘rta bo‘limda, yuz, lab, til, halqumdan keluvchi impulslar pastki postmarkaziy bo‘limlarga joylashadi. Bunday proeksiya geometrik tamoyil bo‘yicha qurilmay, balki funksional tamoyil bo‘yicha qurilgandir: u yoki bu foal organning, periferik taktil-kinestetik retseptorlarining u yoki bu sohasi qancha ko‘p ahamiyatga ega bo‘lsa, u yoki bu xarakat sigmenti shunchalik ko‘p darajada erkinlikka ega: bo‘g‘im, barmoq panjalari, til, lablar va h.k., shuningdek, po‘tsloqning somotopik proeksiyasida uning vakolatxonasi katta maydonga ega bo‘ladi. Tovush artikulyatsiyasida ishtirok etuvchi organlarningsomotopik proeksiyasi, nutq bo‘yicha dominant chap yarim sharda ma’lum miqdorda ko‘proq ifodalangan.

Ma’lumki, har bir nutqiy tovush bir onlik ulanish yoki uzilish bilan talaffuz qilinadi. Demak, u yoki bu fonemani hosil qilishda simultan, mujassam ishtirok etuvchi ikkilamchi maydonlar, birlamchi proeksion maydonlar bilan bog‘liqdir. Biroq, «m» va «n» tovushlari talaffuzida lab va tilning tutash joyi «b» va «p», «d» va «t» tovushlariga qaraganda kamroq taranglashadi va bu har doim ham hisobga olinmaydi. Jarangsiz «k» va «t» fonemalarini talaffuz qilishda tutash joy birmuncha taranglashadi, ammo bunda ovoz burmalari taranglashmagan holatda bo‘ladi. Fonemalarning bunday nozik differensial kinestetik belgilarini aniqlashdagi

qiyinchiliklar, afferent motor afaziyada qo‘pol agrafiyalar, aleksiyalar, nutqni tushunishning buzilishi kelib chiqishi holatlarida tushuntiriladi.

Ekspressiv nutqning buzilishi. A.R.Luriya (1969, 1975) afferent motor afaziyaning ikki varianti mavjudligini ta’kidlaydi. Birinchisi, artikulyatsion apparatning turli organlari harakatini fazoviy, simultan sintezi buzilishi va kamchilikning yaqqol ifodalanishida vaziyatli nutqning butunlay yo‘qolishi bilan xarakterlanadi. Ikkinchi variant, klinikada «o‘tkazuvchi afaziya» nomini olgan, nutqning boshqa ixtiyoriy ko‘rinishlarida va takrorlash, nomlashning qo‘pol buzilishida vaziyatli, klishesimon[1] nutqning ma’lum darajada saqlanganligi bilan farqlanadi. Afferent motor afaziyaning bu varianti ko‘pincha, artikulyatsiya usullarini farqlab tanlash va so‘z tarkibiga kiruvchi tovush va bo‘g‘in komplekslarini simultan sintezining buzilishi bilan xarakterlanadi.

Afferent motor afaziyaning birinchi variantida artikulyatsion apparatning yaqqol ifodalangan apraksiyasi, spontal nutqning butunlay yo‘qolishiga olib kelishi mumkin. Tovushlarni ixtiyoriy takrorlashga urinishlar lab va tilning tartibsiz xarakatlariga, literal (tovush)almashinuviga olib keladi. Logoped artikulyatsiyasiga bemorning tikilib qarashi yo usulni, yo artikulyatsiya organini topishgagina olib keladi, bu tovushlarning aralashuvini vujudga keltiradi m-p-b, n-d-t-l, i-s, o-u va boshqalar. Bu tovushlar talaffuzida artikulyatsion organlar tutashishi darajasini kinestetik baholashning buzilishi bilan tushuntiriladi.

Birmuncha so‘nggi bosqichlarda bemorlar «tol»so‘zini «dol», «lol» singari talaffuz qiladilar, ya’ni bir fonematik paradigma boshqasi bilan almashtiriladi.

Afferent motor afaziya uchun murakkab bo‘g‘inlar tuzilishini taxlil qilishdagi qiyinchiliklar xarakterlidir. Bemorlar yopiq bo‘g‘inni ikkita ochiq bo‘g‘inga bo‘ladilar, bo‘g‘inda ketma-ket kelgan undoshlarni bo‘ladilar, undosh tovushlarni tushirib qoldiradilar. Shu sababli «maktab» «qulf»,
«stol» so‘zlari «ma-k’-t’-ab», «q’-u-l’-f’» «s’-to-l’» kabi jaranglaydi va h.k.

Nutq talaffuz tomonining tiklanishiga qarab, nutqiy bayon qilishning sintagmatik tomoni saqlanganligi aniqlanadi. Ayrim hollarda, yengil artikulyatsion tovushlar qolishi mumkin, bular ayrim hollarda dizartriyani (artikulyatsion apparat apraksiyasi oqibati sifatidagi psevdodizartriya), boshqa hollarda, ohang o‘zgarishida ifodalanmaydigan, balki so‘zlarni talaffuz qilishdagi sun’iylik va sekinlashganlikda, jaranglilarning so‘nishi va kam uchraydigan literal parafaziyalarda, yumshoq undoshlarning yo‘qolishida ifodalanuvchi yengil xorijiy aksentni eslatadi.

Tushunishning buzilishi. Afferent afaziyada travma yoki insultdan so‘ng ilk bosqichda nutqni tushunishning qo‘pol buzilishi kuzatilishi mumkin. Tushunish jarayonida kinestetik nazorat muhim rol o‘ynaydi.

[1] klishe-qoғozga tushurish uchun ustiga rasm chizilgan metall, tosh yoki yoғoch

Afferent motor afaziyali bemorlarda, nutqni ma’lum miqdorda tushunmaslik davri uzoq davom etmaydi (insultdan so‘ng bir kundan bir necha kungacha), so‘ng ularda vaziyatli so‘zlashuv nutqini tushunish tezda tiklanadi, shuningdek alohida so‘zlar ahamiyatini tushunish, murakkab bo‘lmagan ko‘rsatmalarni bajarish imkoniyati ham tiklanadi.

Bemorlarda tushunishning buzilishi o‘ziga xos xususiyatlari uzoq vaqt kuzatiladi. Ular ikkilamchi fonematik eshituv buzilishida kuzatiladi. Afferent motor afaziyada, o‘rni va artikulyatsion usuli bo‘yicha umumiy belgilarga ega tovushlar bor bo‘lgan so‘zlarni eshitib, tanib olishda qiyinchiliklar tug‘iladi (lab-lab: *b-m-p*, til oldi: *d-l-t-n;* sonor oraliq; n- x-sh, va h.k.).

Fonematik taxlilning bunday qiyinchiliklari, so‘zlashuv nutqida so‘zlarning fonematik farqining ko‘pligi bilan yaxlit kompensatsiyalanadi va ularni tushunishga imkon beradi, ammo bemorlar yozuvida o‘z aksini topadi. So‘zni tushunishning buzilishi shu holda yomonlashadiki, agar bemor uni gapirishga urinib ko‘rsa, ya’ni birlamchi buzilgan kinestetik nazoratni
«uyg‘otib yuborsa» tushunish yomonlashadi.

Afferent motor afaziyada, nutqni eshitib noto‘g‘ri idrok qilishga olibkeluvchi artikulyator buzilishlar bilan bir qatorda, turli xil murakkab fazoviy munosabatlarni yetkazuvchi, tilning leksik vositalarini tushunishdagi qiyinchiliklar ham kuzatiladi.

Tushunishda ma’lum bir qiyinchiliklarni ko‘proq qo‘shimchalari bilan fe’llar keltirib chiqaradi. Bular makon belgisidan tashqari, ko‘p ma’noliligi bilan farq qiladi. Ko‘chma kelishiklarda qo‘llanuvchi shaxsiy olmoshlar ahamiyatini tushunish alohida qiyinchilik tug‘diradi. Bu ularda predmet nisbatining yo‘qligi, turli xil fazoviy yo‘nalganlikning mavjudligi, fonematik o‘zgarishlarning ko‘pligi bilan tushuntiriladi.

Qoidaga binoan, afferent motor afaziyada konstruktiv-fazoviy apraksiya kuzatiladi, ikkinchi variantida esa,-fazoviy dezorientatsiya kuzatiladi.keyingisi, bemorlar tomonidan nutqni yomon tushunish haqidagi tasavvurlarni chuqurlashtiradi: masalan, bemorlar kitob javonidan kitob, albom va boshqa predmetni tanlashda juda qiynaladilar.

Afferent motor afaziyada tushunishning buzilishi murakkablik va ko‘p turlilik xususiyati, kundalik nutqda vaziyatlarning ko‘pligi, aniqligi bilan kompensatsiyalanadi va ularda nutqni tushunishning nisbatan saqlanganlik ko‘rinishini yaratadi.

O‘qish va yozuvning buzilishi. Afferent motor afaziyada o‘qish va yozuv buzilishining darajasi, artikulyatsion apparat apraksiyasi og‘irligigabog‘liq. Butun artikulyatsion apparatning qo‘pol apraksiyasida o‘qish va yozuv birmuncha qo‘pol buziladi. O‘qish va yozuvning tiklanishi uni bartaraf etish bilan bir vaqtda olib boriladi. Ichki o‘qishning tiklanishi yozma nutqning tiklanishidan ilgarilab ketishi mumkin. Diktovka ostida so‘zlarni yozishda, predmetlarni yozma nomlashda, yozma muloqotga urinishda barcha artikulyatsion qiyinchiliklar o‘z aksini ko‘rsatadi, ya’ni ko‘pgina literal paragrafiyalar paydo bo‘ladi. Ular unli va undosh fonemalar aralashuvini (o‘rni va

artikulyatsiyasi bo‘yicha yaqin) aks ettiradi, undoshlar (sonorlar) tushirib qoldiriladi.

Afferent motor afaziyaning ikkinchi variantida bemorlar so‘zda harf tartibini qiyinchilik bilan saqlaydilar, ularni oynali aks ettiradilar (oyna-nayo, davo-voda), unlilarni tushirib qoldiradilar yoki avval barcha undoshlarni yozadilar, so‘ng unlilarni yozadilar, chunki ularda qoidaga ko‘ra, so‘zda shu tovushning borligi haqidagi tasavvurlar saqlangan bo‘ladi, masalan, yo harfini «hayot» so‘zida tashlab ketib, «t» tovushi ustiga bemor ikki nuqta qo‘yadi.

Ayrim hollarda, qo‘pol afferent motor afaziyada, og‘zaki nutqning butunlay yo‘qligi va yozma nutqning ma’lum miqdorda saqlanganligi o‘rtasida dissotsiatsiya kuzatiladi. Bu holda yozma nutq atrofdagilar bilan muloqot vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Yozma nutqning bunday saqlanganligi, asosan apraksiyaning faqat halqum va hiqildoqda mavjudligi bilan tushuntiriladi. (N.I.Jinkin, 1958).

O‘qish va yozuvning tiklanishiga qarab literal paragrafiyalar soni qisqaradi.

Afferent motor afaziyaning ikkinchi varianti, chap yarim sharning tepa bo‘limlari zararlanganida, yashirin chapaqaylikka ega kishilar uchun xarakterlidir.

6.2. Efferent motor afaziya

Bir tekis, maromli harakatlar, bosh miya po‘stlog‘i motor oldi sohalarida amalga oshiriladi.

Qat’iy bo‘ysunish qonuniga muvofiq gapda so‘zlarning, so‘zda bo‘g‘in va tovushlarning sintagmatik zanjiri hosil bo‘ladi: «hovli» yoki «bog‘cha» so‘zida tovushlar tartibi aynan shunday bo‘lishi lozim, boshqacha bo‘lishi mumkin emas; gapda sifat yoki ko‘makchi, fe’l yoki ravishdan oldin turolmaydi va h.k.

Efferent motor afaziya, chap o‘rta miya arteriyasining oldingi shohlari zararlanishi natijasida kelib chiqadi. U odatdagidek, harakat dasturini o‘zlashtirish va amalga oshirishdagi qiyinchiliklarda namoyon bo‘luvchi kinetik apraksiya bilan birga kuzatiladi.(27-rasm)

Ekspressiv nutq buzilishi

Qo‘pol efferent motor afaziyada, bosh miya qon aylanishining buzilishidan so‘ng ilk bosqichda shaxsiy nutq butunlay bo‘lmasligi mumkin.

Afaziyaning bu shaklida artikulyatsion apparat apraksiyasi alohida tovushlarni takrorlashda emas, balki tovush yoki bo‘g‘in seriyalarini takrorlash qobiliyatini yo‘qotishda o‘z aksini ko‘rsatadi. Bemor ularni ko‘p marotaba takrorlaydi, tovush yoki bo‘g‘inlarning ikki seriyasini takrorlash iltimos qilinsa, tovush talaffuzi aktida hech qiynalmay avvalgi tovush yoki bo‘g‘in qatoridagi tovushlarni perservatsiyalaydi. Bu efferent motor

afaziyaning eng murakkab variantidir. Bunda nomlash funksiyasi butunlay yo‘qoladi, birinchi bo‘g‘in aytib yuborilganda esa yo uni avtomatizatsiyalanib tugashi, yo aynan shunday bo‘g‘indan boshlanuvchi boshqa so‘zga o‘tib ketish holati yuzaga keladi. Masalan, predmetli rasmlarni nomlayotgan bemorga «qo» bo‘g‘inini aytib yuborsangiz, «qovun» so‘zi o‘rniga «qovoq», «qog‘oz», «qoshiq» va h.k. larni talaffuz qiladi.

Alohida so‘zlar artikulyatsiyasining inertligi oqibatida, bo‘g‘inni oldindagi so‘zga o‘tkazishga asoslanuvchi kontaminatsiya holati kuzatilishi mumkin: «qoshpoq» (qoshiq, qalpoq).

Efferent motor afaziyaning boshqa variantida, nutq va muloqotning spontan tiklanishida ko‘pincha yaqqol ifodalangan ekspressiv agrammatizm shakllanadi: bemorlar fe’llarni tashlab o‘tadilar, qo‘shimchalarni, ko‘makchilarni, ot fleksiylarini qiyinchilik bilan qo‘llaydilar-«telegraf uslubi» kabi nom olgan agrammatizm namoyon bo‘ladi. Bu ichki nutqning predikativ[1] funksiyasi buzilishi oqibatida yuzaga keladi. Birmuncha xolatlarda fe’llar gap oxiriga o‘tib qoladilar. Masalan, «Ko‘ldagi voqea» syujetli rasmlar seriyasi bo‘yicha hikoyada quyidagicha matn bayon qilingan:

«Bu bola.... bola va mana ko‘l va kema va bola, qanday edi... ...suvga yiqilish va kemani u yerga chaqirish uzoq ... Va bola o‘quvchi botinkasini y e chishi kerak.... chaqiradi haligidek .....yordam beringlar...»

Effekt motor afaziyaning uchinchi variantida unchalik qo‘pol agrammatizmlar kuzatilmaydi, lekin so‘zlarni tanlashda haddan tashqari inertlik namoyon bo‘ladi, bayon qilish jarayonida uzoq pauzalar, perservatsiyalar, verbal parafaziyalar kuzatiladi, so‘zlar cho‘zib talaffuz qilinadi.

Nutqiy jarayonlar kechishining inertligi keltirib chiqargan uzoq pauzalar, tashqi ko‘rinishidan semantik afaziya uchun xarakterli bo‘lgan amnestik qiyinchiliklarni eslatadi, biroq ularning negizida leksik vositalarni tanlashning inertligi yotadi. So‘zlarni tanlash boshqaruvining buzilishi verbal parafaziyalarga olib keladi.

Va nihoyat, efferent motor afaziyaning shunday variantlari ham uchrab turadiki, bunda bir bo‘g‘inni boshqasi bilan ohangdor, ravon qismida almashtirish bilangina nutq buzilishi yuzaga keladi. Bunday bemorlar nutqi grammatik jihatdan to‘g‘ri tuziladi, ammo nutqning ritmik ohang tomonining buzilishi tufayli nafaqat urg‘uli bo‘g‘inlarni ajratish buziladi, balki psixologik predikatning ohangi, ifodaliligi ham buziladi, ya’ni mantiqiy urg‘u nima ustiga tushsa, u ham buziladi. Afferent motor afaziyadan farqli ravishda, efferent motor afaziyada bo‘g‘inlarning tovush tuzilishi soddalashmaydi, buzilmaydi, biroq o‘zining ohangdorligini yo‘qotadi, cho‘ziluvchan, monoton bo‘lib qoladi.

Efferent motor afaziyali bemorlarning og‘zaki nutqi uchun literal parafaziyalar xarakterli emas, ammo ular yozma nutqda ko‘plab uchraydi.

[1] predikativlik-kesimlilik, kesim bo‘lib kelgan (grammatika sohasida), predikat-(falsafa tushunchasi)-muhokama predmeti-sub’ektni aniqlovchi mantiqiy tushuncha.

O‘qish va yozuvning buzilishi. Afferent motor afaziyada yaqqol namoyon bo‘lgan agrafiyalar kuzatiladi: so‘z yoki iborani bir necha marotaba bo‘g‘inlab takrorlaganlaridan so‘nggina yozadilar. Birmuncha og‘ir ko‘rinishlarda so‘zni to‘g‘ri takrorlashda ham, nafaqat uni yozish, balki ajratib qo‘yilgan kesma xarflarda tuzib berish imkoni ham bo‘lmaydi. Hatto juda qisqa so‘z harflarini ham to‘g‘ri qo‘yib berolmaydilar, harflarning to‘g‘ri tartibiqiyinchilik bilan o‘rnatiladi. Ko‘pincha bemorlar kerakli harfni topa olmaydilar. Birmuncha yengil holatlarda bemorlar so‘zni eshitib yozishlari mumkin, bunda ketma-ket kelgan undoshlarda unli yoki undoshlarni tushurib qoldiradilar, harf yoki bo‘g‘inlar o‘rnini o‘zgartiradilar, masalan, «koptok» so‘zi-kptok, kopok kabi yoziladi. Ko‘pincha, avvalgi so‘z bo‘g‘inini qo‘shib yozish, aynan bir bo‘g‘inni bir-ikki takror yozish «kuzatiladi: «mashina»-
«mashishina» «lavlagi»-«lalavlagi» va h. k.

Seriyali rasmlar bo‘yicha mustaqil matn tuzishda (tiklanishning so‘nggi etaplarida), agrammatizmlar namoyon bo‘ladi. Agrammatizmlar gapda so‘zlarni muvofiqlashtirishdagi qiyinchiliklarda o‘z aksini topgan. Fleksiylar kelishiklar singari aralashtiriladi.

Efferent motor afaziyali bemorlarning yozma nutqidagi agrammatizmlar katta qiyinchilik bilan bartaraf etiladi.

Birmuncha qo‘pol hollarda o‘qish topishmoqli xarakterga ega bo‘ladi. Ular uchun u yoki bu yozilgan so‘zni ko‘rsatish qulay.

O‘qish va yozuvning bunday qo‘pol buzilishi, so‘zning tovush-harf tarkibini dasturlash qobiliyatining buzilishiga asoslanadi.

«Telegraf uslubda» o‘qish, diktovka ostida ot va qisqa iboralarni yozish, keyinchalik esa predmet nomlarini mustaqil yozish saqlangan bo‘lishi mumkin, ammo iboralarni mustaqil, yozma, grammatik to‘g‘ri tuzish imkoni bo‘lmaydi. Birmuncha yengil holatlarda, alohida so‘z va qisqa gaplarni o‘qish mumkin bo‘ladi, ammo o‘qilganni, ayniqsa murakkab sintaktik tuzilishga ega gaplarni tushunish qiyinlashadi. Nutqning faqat ritmik-ohang komponenti buzilganda yozma nutq va o‘qish saqlangan holda qoladi.

Tushunishning buzilishi

Efferent motor afaziyada tushunishning buzilishi negizida barcha nutqiy faoliyat ko‘rinishlarining inert kechishi yotadi va ichki nutqning predikativ funksiyasi va «til sezgisi» deb nomlanuvchi buzilishilar namoyon bo‘ladi.

Qo‘pol efferent afaziyada perservatsiyalar oddiy ko‘rsatmalarni bajarishdayoq namoyon bo‘ladi.

Agar talaffuz qilinayotgan so‘zlar orasida katta pauzalar qilinsa, tananing alohida qismlarini ko‘rsatish qulay bo‘ladi. Biroq rasm, tana yoki yuz qismlarini ko‘rsatish bo‘yicha vazifalar tempining biroz bo‘lsa ham tezlashuvida darhol perservatsiyalar kelib chiqadi. Qayta iltimos qilinganda predmetli rasmlarni ko‘rsatish bemorlar uchun katta qiyinchilik tug‘diradi. Nutq-eshituv xotirasi ikkilamchi buziladi, seriyali predmetli rasmlarni ko‘rsatish qiyinlashadi, 10 tadan 3 yoki 4 rasmni ko‘rsatishdaavvalgi vazifalar perservatsiyalanadi.

Efferent motor afaziyada grammatik jihatdan to‘g‘ri va noto‘g‘ri tuzilgan bayonlar eshitish jarayonida farqlanmaydi.

Afaziyaning bu shaklida metafora, maqollarning ko‘chma ma’nosi yomon tushuniladi. Bu bayon qilishning yashirin ma’nosiga qiyinchilik bilan o‘tish natijasidir (A.R.Luriya 1975). Shuningdek, ko‘p ma’noli so‘zlarni tushunishning buzilishi kuzatiladi. Bu so‘zning aniq leksik ahamiyatidan boshqasiga o‘tishdagi qiyinchilikda ham o‘z aksini ko‘rsatadi.

6.3. Afaziyada nutqni tiklash metodikasi

Reabilitatsiya ta’lim tamoyil va metodlari

Reabilitatsion ta’limning nazariy asoslarini ishlab chiqish uning aniq ilmiy tamoyillarini shakllantirish imkonini berdi. Tiklovchi tamoyillari haqidagi masala nihoyatda muhimdir. To‘g‘ri ishlab chiqilgan tamoyillar-samarali reabilitatsiya garovidir. Tamoyillarni shartli ravishda psixofiziologik, psixologik va psixologo-pedagogik kabilarga ajratish mumkin.

A). Psixofiziologik tamoyillar.

1. Deffektni tasniflash tamoyili reabilitatsion ta’limni amalga oshirishga kirishishdan avval batafsil neyropsixologik analiz o‘tkazishni taqozo etadi.

2. Ikkinchi muhim tamoyil-saqlanib qolgan (zararlanmagan) analizator sistemalarni reabilitatsion ta’lim sifatida qo‘llash tamoyili.

3. Uchinchi tamoyil-yangi funksional tizimlarni yaratish tamoyili.

4. To‘rtinchi tamoyil-reabilitatsion ta’limda psixik funksiyalarning, shu jumladan, nutqning turli tashkiliy darajalirga tayanish tamoyili.

5. Beshinchi tamoyil-reabilitatsion ta’limda insonning butun psixik sohasiga, shuningdek saqlanib qolgan psixik jarayonlarga tayanish tamoyili.

6. Nazorat tamoyili P.K. Anoxin, N.A.Bernshteyn va A.R.Luriya tomonidan izohlanib bo‘lib, u doimiy qator aloqaning bo‘lishini bildiradi.

B). Psixologik tamoyillar:

1. Kasal shaxsning hisobga olish tamoyili, reabilitatsion ta’limda kasal insonning individualligini inobatga olish zarurligini anglatadi.

2. Kasalda saqlanib qolgan faoliyat shakllariga tayanish tamoyili, reabilitatsion ta’limda buzilgan nutqiy faoliyatni tiklash uchun saqlanib qolgan boshqa faollar shakllarini ishga solishni anglatadi.

3. Kasalning faoliyatiga tayanish tamoyili, reabilitatsion ta’limidakasal inson faoliyatining har xil turlaridan kompleks foydalanishni anglatadi.

4. Kasal faoliyatini tashkil etish tamoyili reabilitatsion ta’limidakasalning o‘z faoliyatini tashkil etish va boshqarishni anglatadi.

5. Dasturlashtirilgan ta’lim tamoyili reabilitatsion ta’limda ketma-ket bajariladigan va buzilgan psixik funksiyani tiklash imkonini

beradigan operatsiyalarni o‘z ichiga oluvchi dasturning ishlab chiqilishining zarurligini anglatadi.

6. Deffektga tizimli ravishda ta’sir ko‘rsatish tamoyili buzilgan nutqqa boshqa psixik funksiyalarga tayanib turib ta’sir ko‘rsatishnianglatadi.

7. Insonning ijtimoiy tabiatini hisobga olish tamoyili psixik funksiyalarning shakllanishida ijtimoiy omillar muhim o‘rin tutishi hisobga olib, kasalga ta’sir ko‘rsatishda ijtimoiy muhit ta’sirining barcha imkoniyatlaridan o‘rinli foydalanish zarurligini anglatadi.

V). Psixologo-pedagogik tamoyillar.

1. Oddiydan murakkabga borish tamoyili, kasal bilan ishlashdaqo‘llanadigan didaktik material murakkablik darajasiga e’tibor berishzarurligini anglatadi.

2. Material hajmi va xilma-xilligining darajasi tamoyili, kasalbilan ishlashda kichik hajmdagi va xilma-xil bo‘lgan materialdan foydalanishni anglatadi.

3. Verbal materialning murakkabligi tamoyili, kasal bilan ishlashda qo‘llanuvchi materialning fonetik murakkabligi, butun matnlarning, ulardagi so‘zlar, jumlalarning uzunligini, umuman kasal uchun ob’ektiv va sub’ektiv leksikani hisobga olishni anglatadi.

4. Materialning emotsional tomoni tamoyili, qo‘llanayotgan verbal va noverbal materialning kasallarga ijobiy emotsional ta’sir ko‘rsatishini, ularda ijobiy emotsiyalarni uyg‘otishini va stimullashtirilishini asabiy holatdan chiqarishini ta’minlaydigan bo‘lishini taqozo etadi.

Yuqorida tilga olingan reabilitatsion ta’lim tamoyillari uning ilmiy asosi bo‘lib, amaliyotda qo‘llanuvchi afaziyani tuzatish metodlariga bir qator talablarni qo‘yadi. Bu talablar quyidagilardan iborat.

Birinchi talab: afaziya tufayli buzilgan nutqni tiklashga qaratilgan ta’lim metodlarining nutqni buzilish mexanizmiga adekvat bo‘lishi.

Ikkinchi talab: metodlarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki deffektga aylanma tarzda ta’sir ko‘rsatishi.

Uchinchi talab: metodlarning tizimliligi, ya’ni metodlarning bir- biridan izolyatsiyalangan emas balki sistemali bo‘lishi. Metodlar tizimi deffektga xususiy metodlar kabi bir tomonlama ta’sir etish va deffektni qisman tuzatish maqsadini emas, balki deffektga ko‘p tomonlama ta’sirko‘rsatish orqali funksiyani bir butun faoliyat sifatida tiklash maksadini ko‘zlaydi.

Reabilitatsion ishning muvaffaqiyatli kechishi uchun,. shuningdek, ayrim tashkiliy masalalarni, mashg‘ulotlarga qo‘yiladigan talabalarni inobatga olish zarur. Bular quyidagilardan iborat.

1. Vaqtni (mashg‘ulot davomiyligini) hisobga olish. Mashg‘ulot davomiyligi holati va kasallikning kechishiga, shuningdek, kasal shaxsining xususiyatlariga bog‘liq. Kasallikning dastlabki bosqichida

mashg‘ulot vaqti 15-20 minutdan oshmaydi. Kasallik barqaror kechganda mashg‘ulotni bir soatgacha davom ettirish mumkin.

2. Kasalning ish qobiliyati va toliquvchanligini hisobga olish. Mashg‘ulot davomida 1-2 ta 3-5 minutlik pauzalar bo‘lishi kerak. Bunda-faoldan olish (musiqa jo‘rligida qo‘llarni xarakatlantirish qo‘shiq aytish va h.k.) yoki passiv dam olish (musiqa eshitish)ni amalga oshirish mumkin.

3. Kasalning kayfiyatini hisobga olish. Mashg‘ulotlar rejasini operativ o‘zgartira olishni taqozo etadi.

4. Mashg‘ulotning tashkiliy shaklni hisobga olish. Mashg‘ulotlar har xil shakllarda, kasal faoliyatning har xil turlarini o‘z ichiga olgan holda o‘tkazilishi lozim.

5. Mashg‘ulotlar o‘tkazishda qulayliklarni hisobga olish. Mashg‘ulotlarni o‘tkazishda jim-jitlikni ta’minlash, kasal diqqatini chalg‘ituvchi narsalarga yo‘l qo‘ymaslik, xonaning qulay bo‘lishi hisobga olinishi kerak.

Afferent motor afaziyani bartaraf etishda korreksion-pedagogik ishlar

Afferent motor afaziya afaziyaning ogir shakllaridan hisoblanib, 3-5 yillar davomida muntazam olib borilgan logopedik ishlar orqaligina ijobiy natijalarga erishish mumkin.

Afiziyaning bu shaklida nafaqat chuqur artikulyator buzilishlar kuzatilibgina qolmay, balki agrafiya, turli darajadagi og‘irlikda aleksiya, impressiv agramatizmlar ham yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Korreksion-pedagogik mashg‘ulotlarning maqsadi so‘zlashning artikulyatsion kinestetik bazasini tiklash, agrafiyani bartaraf etish, keng ko‘lamdagi og‘zaki va yozma bayon qilishning ko‘nikmalarini vujudga keltirishdir. Korreksion-pedagogik mashg‘ulotlarning asosiy vazifasi - kinestetik gnozis va praksisni bartaraf etishdir.

Logopedik ishning aniq vazifalari va usullarini logoped nutq buzilishining og‘irlik darajasiga qarab aniqlaydi.

Yaqqol ko‘zga tashlanadigan afferent motor afaziyaning bartaraf etishning boshlang‘ich davrida korreksion pedagogik ishlar quyidagi reja bo‘yicha olib borildi:

1. Nutqning talaffuz tomonini tiklash;
2. Nutqning tushunishdagi buzilishini bartaraf etish;
3. O‘qish va yozuvning analitik elementini tiklash.

Kasallikning o‘rta og‘ir darajasida korreksion pedagogik ish artikulyatsion malakalarini mustahkamlash, literal parafaziyani bartaraf etish, ekspressiv nutqni rivojlantirish, murakkab bo‘g‘inli so‘zlarning talaffuzidagi kamchiliklarni bartaraf etish, ekspressiv va impressiv agrammatizm hamda so‘zlarni yozishdagi paragrafiyalarni bartarafetish.

Kasallikning yengil darajasida korreksion-pedagogik ish murakkab bo‘g‘inli so‘zlar talaffuzida artikulyator qiyinchiliklarini, agrammatizm elementlarini bartaraf etish va kasallarni o‘kish yoki ish joylariga qaytarishga tayyorlash.

Afaziyaning bu shaklida korreksion-pedagogik ish usullarini tanlash nutq orqali muloqotning kodlaydigan paradigmatik bo‘limining buzilish darajasiga bog‘liq. Bu darajani neyropsixologik tekshirish orqali aniqlanadi. Masalan, impressiv agrammatizmning chuqur ko‘rinishida namoyon bo‘lishi bosh miya quyi kismida kattagina jarohatlar borligidan dalolat beradi va natijada logoped o‘z ishida bosh miya quyi qismining vazifalariga suyana olmaydi. Agar logoped o‘z ishining buzilgan artikulyator qiyinchiliklarini tiklashda so‘z paydo qilish orqali emas, balki ko‘rish va eshitish nazorati orqali boshlasa maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Kasallarda tiklanishning rezidual-davrida o‘qish va yozish buzilishlari kuzatiladi. Shuning uchun bemorlarga tovushlarni eshitishga o‘rgatish, ma’lum tovushlarni so‘z boshida, o‘rtasida va oxirida aniqlash,eshitish asosida harflar yoki so‘zlarni yozdirish ahamiyat kasb etadi. Bunday ishlarni olib borilmaslik bemorlarda o‘qish va yozishning tiklanishini kechiktiradi.

Logoped bemorlar bilan ishlash jarayonida ularda aniq nutq emboli *«na-na-na», «ti-ti», «ana», «mana»* mavjud bo‘lgandagina ko‘rish va eshitish imitatsiya usullaridan foydalanadi. Bu usullar ko‘pincha xiqildoq va ovoz boylamlarini apraksiyasi, hamda artikulyatsion apparatning total apraksiyasida qo‘llaniladi. Ushbu usullarni qo‘llash jarayonida oyna, zondlar va boshqa logopedik asboblardan foydalanish tavsiya etilmaydi. Chunki bular bemorning erkin harorat darajasini oshirib, ularning artikulyatsion qiyinchiliklarni chuqurlashtiradi. Artikulyatsion apraksiya ko‘p hollarda oral (nutqsiz) apraksiya bilan kuzatiladi, bunda bemorlar puflay, tuflay olmaydilar, lozim bo‘lganda tilini chiqarib ko‘rsataolmaydi, lunjlarini shishira olmaydilar. Bunday hollarda u yoki bu tovushlar ustida ishlashdan avval bemorlarga til, lab, lunj, yumshoq tanglay xarakatini oshiruvchi xarakatlarni bajarish taklif etiladi.

Bemorlar *u, o, i* kabi unli tovushlarni talaffuz qilishga harakat qilganlarida, yoki undosh tovushlarni talaffuz kilishda ovozsiz nafas chiqaradilar, yoki til, lab bilan noaniq bo‘lgan tovushlar chiqaradilar. Logoped bemorlarni ma’nosiz artikulyatsiyalardan ozod qilib o‘ynoqi va imitatsion mashqlarga jalb qilish maqsadida ulardan tish og‘rigandagidek ingrashni, guyoki sovuq qotgan qo‘llarga puflashni va shu kabi o‘yin tarzidagi mashqlarni bajarishni taklif etadi. Bular o‘z o‘rnida bemorlarga qandaydir ma’noga ega bo‘lgan oral va artikulyatsion xarakatlarni bajarishga undaydi.

Artikulyatsion organlarda apraksiya turli darajada bo‘lishi mumkin. Shuning uchun bemorlarda tovushlarni hosil qilish oson talaffuz etiladigan lab yoki til oldi tovushlaridan ish boshlash tavsiya etiladi. Chunki ishning boshlang‘ich davrida literal parafaziya kuchli bo‘ladi. Mashg‘ulot bir-biriga kontrast bo‘lgan *a* va *u* unli tovushlarni nutqqa

qo‘yishdan boshlanadi. So‘ng *m* va *v* tovushlari ustida ish olib boriladi. Jarangli tovushlar jarangsiz tovushlarga qaraganda sustroq hosil bo‘ladi. M va v tovushlar bu holatlarni yumshatishga yordam beradi.

Sof afferent motor afaziya juda kam uchraydi. Bunday bemorlarda bir tovushdan ikkinchi tovushga o‘tishda qiyinchiliklar bo‘ladi. Dastlabki 2-3 mashg‘ulotda *a, u, m* tovushlaridan tashkil topgan bo‘g‘in va so‘zlarni qayta- qayta o‘qish lozim. *Am-am, au-ua, au, ua, am, um* bo‘g‘inlarini «amma» so‘zlarini qayta-qayta o‘qish bir tovushdan ikkinchisiga o‘tish imkoniyatlarini kuchaytiradi. Logoped birinchi mashg‘ulotdayoq bunday mashqlar keyingi ishlarga yordam berishini bemorlarga tushuntirishi lozim.

«V» toshushi bilan bir vaqtning o‘zida *«O»* tovushi hosil qilinadi. Bu tovushlar «A» va «U» tovushlariga qarama-qarshi qo‘yilib, ko‘pincha «u» tovushi bilan aralashib ketadi. Ushbu tovushlarni differensiatsiyasi nafaqat shu tovushlarni eshitib idrok etish bilan chegaralanmasdan balki ko‘ruv orqali ham idrok etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Tovushlarso‘zlar orqali mustahkamlanadi.

4,5-mashg‘ulotlarda jarangsiz til oldi undosh «t» tovush hosil qilinadi. Tovush *«ta-ta», «tut»,* «ti-ti», bo‘g‘in va so‘zlar orqali mustahkamlanadi. So‘zlardan dastlab sodda, oddiy gaplar tuziladi. Bemor so‘zlarni talaffuz qilishda qiynaladilar. Bu vaqtda so‘zlarni bo‘g‘inlab talaffuz etish tavsiya etiladi.

Keyingi tovush «t» tovushga kontrast bo‘lgan «s» tovushi ustida ishlash. «S» tovushi nutqqa qo‘yilgandan so‘ng «sut», «suv», sust» kabi so‘zlar ustida ishlanadi. Bu so‘zlarni talaffuz qilishda bemor artikulyatsion qiyinchiliklarni yengishi lozim.

Keyingi mashg‘ulotlarda bemor nutqiga yangi tovushlar bilan birgalikda shu tovushlar ishtirok etgan so‘zlar va so‘zlar yordamida tuzilgangaplar kiritiladi. Mashg‘ulotlarda imkoni boricha yopiq bo‘g‘inlar, yopiq bo‘g‘inli so‘zlarni talaffuziga e’tibor bermoq lozim.

N,k,y,p,l,e,sh,d tovushlarini nutqqa qo‘yish bilan quyidagi so‘zlarni talaffuzi ustida ishlashni tashkil etish lozim. Bu so‘zlar: *son, sut, sust, non, ko‘k, ko‘l, yo‘l, yilt, pok, ko‘p, lenta, laxm, tosh, mosh, qosh, darz, daraxt, stol, stul, somon, mashina...*

Bemor yuqorida keltirilgan so‘zlar yordamida jumlalar tuzishlari va har bir so‘zni aniq to‘g‘ri talaffuz qilishlari lozim. So‘zlarni talaffuz qilishda qiynalsalar, so‘zlarni bo‘g‘inlab talaffuz qilishlari mumkin.

Ba’zi hollarda logoped *«K»* tovushini hosil qilishda qiyinchiliklargauchraydi. Bu qiyinchiliklar ayniqsa shu tovush bilan boshlanadigan so‘zlardayaqqol seziladi. Bu qiyinchilikning asosiy sababi shundaki, «*K»* tovushini hosil qilishda bu tovushdan oldin «I» tovushi keladigan bo‘g‘inlarni hosil qilmoq lozim. Chunki bu tovushlar talaffuzida hiqildoq tepaga ko‘tariladi va «*I»* dan «*K»* ga o‘tayotganda til orqa qismining tanglayga nisbatan intilishi osonlashadi.

Bemorlar ko‘pincha «*K»* tovushini «*T»* tovushi bilan almashtiradilar. Bemorni bu noqulaylikdan ozod qilish uchun unga «*K»* tovushi hosil

qilinayotganda tilning ildizi yuqori tanglayga yopishishini his etishlari lozim.

A,U,M,T,I,V,S,E,N,K,P,L,E,Sh tovushlarni o‘zlashtirish jarayonida artikulyatsion apparatning apraksiyasi yengiladi.

Logoped tovushlarni hosil qilishda boshqa tartibga rioya qilsa ham bo‘ladi, ammo quyidagi ikki shartning bajarilishi lozimligini unutmaslik kerak:

1. Bir vaqtning o‘zida bir artikulyatsion guruhga mansub tovushlarni hosil qilish mumkin emas.

2. Tovushlar so‘zlarga kiritilayotganda va so‘zlardan gaplar hosil qilinayotganda, bosh kelishikdagi otlardan qochmoq lozim va bu so‘zlar bemorlarning atrofdagi kishilar bilan muloqotda bo‘lishida foydalanadigan kelishiklarda talaffuz qilinishi lozim.

Ko‘rish va eshitish imitatsiyasi uslubini tadbiq qilish ko‘p hollarda uzoqqa cho‘zilmaydi. Artikulyatsion apparat aprapsiyasi yengilib borishi bilan kundalik hayotga oid so‘z va gaplarni talaffuz qilishga o‘rgatiladi.

Shuni aytib o‘tish kerakki, tovush talaffuzini tiklash jarayoni zudlik bilan olib borilsa, duduqlanishga o‘xshagan nutq buzilishi rivojlanishi mumkin. Bunday bemorlar bilan ishlaganda boshlang‘ich mashg‘ulotlardanoq so‘z va bo‘g‘in ohangdorligini ularga his ettirish hamda nutq bilan hamohang nafas olish mashqlarini o‘tkazmoq lozim.

Ba’zi hollarda lab apraksiyasi chuqur sezilgan bemorlarda nisbatan o‘qish va yozish qobiliyati saqlanib qolgan bo‘ladi. Bunday bemorlarda tovush hosil qilinganda ularga avval ichida o‘qitilib, so‘ngra shivirlab va nihoyat ovoz chiqarib o‘qitish lozim. Chunki ovoz hosil qilish jarayonida iloji boricha bemorlarning barcha imkoniyatlarini ishga solmoq lozim. Bu hollarda nutqni tiklash sonor va sirg‘aluvchi tovushlardan tashkil topgan so‘zlarni talaffuz qilish hisobiga amalga oshiriladi. Bemor tomonidan ovozsiz, shivirlab talaffuz qilingan til oldi va til orqa tovushlardan tashkil topgan so‘z va gaplarni talaffuz qilish uni lab tovushlarni talaffuz qilishga tayyorlab boradi.

Amalda bunga quyidagicha erishiladi. Logoped o‘qish va yozish xususiyati saqlanib qolgan bemorga baland ovoz bilan o‘qishdan tashqari ichida o‘qish va shivirlab o‘qish ham mumkinligini uqtiradi. Aksariyat odamlar buni yaxshi biladilar, chunki har qanday odam talaffuzi mushkul bo‘lgan so‘zlarni o‘qiganda yoki yozganda uni ichida qaytaradi. Bemorga til oldi va til orqa undosh tovushlardan tashkil topgan so‘zlarni qayta-qayta takrorlash taklif qilinadi. Bemor bu so‘zlarni ko‘chiradi, ichida o‘qiydi va qaytalab talaffuz qiladi. Logoped shu vaqtda artikulyatsion apparat faoliyati oshishini kuzatib turadi, agar bu faoliyat zo‘rayishi kuzatilmasa, «qattiqroq»,
«balandroq», «qo‘rqmasdan» kabilar bilan uni rag‘batlantirib turadi. Bir vaqtning o‘zida logoped bemor bilan birga shivirlab so‘zlarni qaytarib turadi.

Nuqtaning chiziqli sintagmatik tarafdan saqlanishi munosabati bilan artikulyatsion qiyinchiliklar asosan erkin qaytarishda, aytish va ovoz

chiqarib o‘qishda kuzatilishi mumkin. Bosh miya quyi qismi ostining bo‘laklari keng jarohatlanganda kinestetik aleksiya yuzaga keladi va natijada ichida o‘qish va ko‘chirib yozish xususiyatlari birmuncha buziladi. Bunday hollarda logopedga xarakteri jihatdan ko‘rish va eshitish imitatsiyasi usuliga o‘xshash o‘zga bir usulni qo‘llashga to‘g‘ri keladi. Harflarning ustiga shu tovushlarning artikulyatsiyasini belgilaydigan ishoralar, masalan, a’zolarning portlovchi -*«x»,* sirg‘alish-«q», vibratsiya-
«~», bemor harflar ustiga belgilarga tayanib tovushlarni eshitish, ularni so‘z tarkibidan ajratib olish va o‘qishga o‘rganadi. Afaziyaning bu shaklida tovushlarni o‘zlashtirish tartibi oddiy afferent afaziyasinikidan birmuncha farq qilaadi. Avval portlovchi undosh tovushlar egallanadi. Logoped bemorga tovushlar paydo bo‘lishiga qarab turli davomiylikka ega ekanligini tushuntiradi. Masalan, M, P-portlovchi; S-sirg‘aluvchi; affrikatlar esa murakkab tovushlardir.

Agar bemor so‘zni talaffuz qilayotganda adashsa, logoped undan baland tovushda talaffuz qilishni talab qilmasligi kerak. Bemorni so‘z shivirlab talaffuz qilganda ham to‘g‘ri aytilganiga ishontirmoq lozim. Bu bemorning mashg‘ulotdan diqqinafas bo‘lishini bartaraf etib, mashg‘ulotdan mashg‘ulotga tobora qiziqtirib so‘zlarni erkin qo‘rqmasdan va to‘g‘ri talaffuz qilishni ta’minlaydi. Bemorga ayniqsa bo‘g‘inlarga bo‘lingan so‘zlarni o‘qish va logoped tomonidan o‘qilgan so‘zlarni tinglash katta yordam beradi.

Afferent motor afaziya yengil darajada namoyon bo‘lganda defektlarni yengish uchun rasmlarga qarab bayon yozish, badiiy asarlarning syujetini og‘zaki va yozma bayon qilish, she’r o‘qish, qarama-qarshi tovushli bo‘g‘inlarni o‘qish, ketma-ket kelgan undosh tovushli so‘zlarni o‘qish, bemorning kasbiy lug‘atidagi so‘zlarni o‘qish kabilarda foydalaniladi.

Odatda afferent motor afaziyada bemorlarda ekspressiv nutqni programmalashtiruvchi old nutq bo‘limlarining saqlanishi natijasida mavjud deb hisoblanadi, lekin nutqning artikulyar tomoni burilishi keng bayon qilish imkoniyatini cheklab qo‘ygandek bo‘ladi. Hatto *«toza»,* o‘rta darajadagi afferent motor afaziya hollarida ham so‘zlarni tanlash, fazoviy abstraksiya bilan bog‘liq bo‘lgan kelishiklardan foydalanish qiyinchiliklari tez-tez uchrab turadi.

Logoped dialog nutqini tiklagandan so‘ng monolog nutqni tiklashga o‘tadi. Bundan asosiy maqsad bemorda keng og‘zaki va yozma bayon qilishni rivojlantirishdir. Aferent motor afaziyali bemorlar rasmga qarab gap tuzishni nisbatan tezroq o‘rganib oladilar. Logoped so‘z tarkibini tovush- harf analizi o‘rnatilgach, bemorni rasmga qarab og‘zaki gap tuzishdan yozmasiga o‘tadi. Artikulyatsion apparat apraksiyasi qo‘pol ko‘rinishda bo‘lganda og‘zaki nutq yozma nutqqa oqsoqlanadi. Bunday hollarda yozma nutq og‘zaki nutqning tiklanishiga asos bo‘lib xizmat qiladi.

Og‘zaki va yozma nutqda sifatdoshlardan, fe’llardan, kelishiklardan foydalanishda qiynalish kabi paragrammatizmlar uchraydi. Buning oldini olish uchun bemorda ham nutq paydo bo‘lmagan vaqtdayoq unga fe’llarning,

o‘rindoshlarning, sifatdoshlarning ma’nosi va ulardan qanday qilib foydalanish tushuntiriladi.

Afferent motor afaziyasi bilan xastalangan odatda fantaziyani, yumor hissiyotini saqlab qolgan bo‘ladilar va bular yozishda va so‘ngra og‘zaki bayon qilishda yaqqol sezilib turadi.

O‘qish va yozishni tiklash

Korreksion-pedagogik ishning rezedual darajasida nutqni va yozishni tiklash birinchi mashg‘ulotdayoq artikulyar qiyinchiliklarni yengishdan boshlanadi. Har bir tovush, so‘z va gap bemor tomonidan avval logoped yordamida va u bilan birga, keyin esa mustaqil o‘qiladi. O‘kish va yozishni tiklashda diktant orqali so‘zlar, so‘z birikmalari va kichik gaplarni yozishga juda katta e’tibor beriladi.

Afferent motor afaziyasining qo‘pol shaklida so‘zlarning tovush-harf analizini tiklashda qirqma harflardan foydalaniladi, so‘zlarda tushib qolgan harflarning o‘rnini bemor to‘latadi.

Tiklashning bosh bosqichlarida va undan keyinroq bemorga diktantlar yozdiriladi. Bu diktantlar bemor avvaldan o‘qib o‘zlashtirib olgan so‘zlardan tashkil topadi, chunki artikulyar buzilishlari yaqqol bo‘lgan bemorlar nutqni eslab qolish xotirasida ko‘p tarkibli bo‘g‘inlarni, so‘zlarni eslab qolishi qiyin.

Tushunishni tiklash

Afferent motor afaziyasida tushunish buzilishlarini yengish nutq buzilishlari, o‘qish va yozish buzilishlarining darajasiga bog‘liq. Ekspressiv nutqning qo‘pol buzilishlarida asosiy diqqat ikkilamchi buzilgan fonematik eshitishning tiklanishiga, fazoviy orientatsiyaning tiklanishiga, ko‘makdosh, sifatdosh, shaxsiy o‘rindoshlarning kelishiklarining ahamiyatini aniqlashga, elementar antonim va sinonimlarni anglashga qaratiladi. Ikkilamchi buzilgan fonematik eshitishni tiklash bemor diqqatini artikulyatsiya usuli bo‘yicha bir-biriga yaqin tovushlarga jalb qilish, bu tovushlardan boshlanadigan so‘zlarni eshitish orqali amalga oshiriladi.

Keyingi bosqichlarda o‘qish va yozish tiklana borishi bilan sinonim, omonimlar tashlab ketilgan gaplardagi so‘zlarni o‘rniga qo‘yishdan foydalaniladi.

Bundan keyingi bosqichlarda o‘qish va yozishga asoslanib impressiv agramatizm bartaraf etiladi. Bemor o‘zidan chap va o‘ngda, tepada va pastda joylashgan predmetlarga nisbatan o‘sha predmetning joylashishini ifodalab beradi. Avval bir fazoviy guruh (masalan, gorizontal), keyin boshqa fazoviy guruh (masalan, vertikal)ga tegishli rasmlar izohlab beriladi. Logoped daftarda uch yoki to‘rtta predmetning rasmini chizib, markaziy predmetga nisbatan boshqa predmetlar qanday joylashganini

izohlab borishni taklif qiladi. bemor ularning joylashishiga qarab gap tuzadi. Shaxsiy o‘rindoshlarni anglashning buzilishi guruh mashg‘ulotlarida bartaraf qilinadi.

Hikoya qilish qobiliyatini tiklash

Old nutq bo‘limlari saqlanganligi uchun afferent motor afaziyali bemorlarning ekspressiv nutqi qisman saqlangan bo‘ladi. Shunga qaramay nutqning artikulyatsion tomoni qo‘pol buzilganligi uchun yoyiq talaffuzi chegaralangan bo‘ladi. Afferent motor afaziyada akustiko-gnostik sensor afaziya kabi yoyiq talaffuzning qiyinchiliklari so‘zning bo‘g‘in va tovush tarkibi haqidagi tasavvurlarning noaniqligi bilan bog‘liqdir. Shu munosabat bilan so‘z tarkibining tovush-harf tomonini tiklash va artikulyatsion qiyinchiliklarni bartaraf etish bilan birga bemorda predmetlar, harakat va xususiyatlarni nomlash imkoniyati ham shakllantiriladi. Bunda bemorlarning lug‘at, ayniqsa syujetli rasmlar asosida jumlalar tuzish orqali kengayib boradi. Lekin vaziyatli nutq grammatik va leksik tarkibi tomonidan kambag‘al bo‘ladi.

Bemorlar kasallikning rezidual davrida atrofdagilar ularni mimika va imo-ishoralari, ichki nutqida saqlangan, alohida qiyinchilik bilan talaffuz etadigan so‘zlari (muomalada bemorlar ularni qo‘llashmaydi) orqali tushunishayotganligiga «ko‘nikib» qoladilar.

Situativ-so‘zlashuv nutqini tiklash korreksion-pedagogik ishning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Tovushlar talaffuzini tiklash va ularni aloqaga kerak bo‘ladigan so‘zlarga kiritish asosiy ishlardan biri hisolanadi. Ko‘pincha bemorlar 12- 16 ta hosil bo‘lingan tovushlar yordamida qayta takrorlash orqali aloqa uchunkerak so‘zlarni, noaniq bo‘lsa-da, talaffuz etishga o‘rganadilar-HOZIR, YaXShI, ERTAGA, KEChA, QAChON, NIMAGA, HOHLAYMAN va hokazo.

Dialogik nutqdan tashqari logoped monologik nutqni ham shakllantiradi. Uning asosiy maqsadi-yoyiq og‘zaki va yozma nutqni rivojlantirish. Bemor jumlalarni tuzishni seriyali, syujetli rasmlar asosida o‘rganadi.

So‘z tarkibining tovush-harf analizini shakllantirish bilan birga logoped jumlalarni yozma tuzishga ham o‘rgatadi.

Artikulyatsion apparatning qo‘pol apraksiyasida og‘zaki nutq yozma nutqdan orqada qolishi mumkin. Bunday hollarda yozma nutq og‘zaki nutqqa asos bo‘lishi mumkin.

Efferent motor afaziyani bartaraf etishda korreksion pedagogik ish Motor efferent afaziyada korreksion pedagogik ishning asosiy vazifalari bu so‘zning tovush va bo‘g‘in tuzilishidagi buzilishlarni yengish, tilning sezgirligini tiklash, so‘zlarni to‘g‘ri tanlashga o‘rgatish, agrammatizm, aleksiya, agrafiyani tuzatish hamda og‘zaki va yozma bayon etish tizimini tiklash.

«Oldingi» motor efferent va dinamik afaziyalarda korreksion-pedagogik ish saqlangan paradigmatik tizimga hamda logoped tomonidan tashqaridan kiritilgan nutqiy bayon etish dasturi va tuzumlariga tayaniladi.

Bu dastur va tuzumlar so‘zning bo‘g‘in tuzilishini rejalashtirishdan boshlab,jumla va matnlarni rejalashtirishni, tuzishni tiklash bilan tugatiladi.

Aynan tashqaridan kiritilgan vositalargina motor efferent afazik bemorlarga bir bo‘g‘in yoki so‘zdan boshqalariga o‘tishda, perseveratsiya, exolaliyani yengishda, so‘z, jumlalarga kiruvchi bo‘g‘inlarni tanlashdagi qiyinchiliklarni bartaraf etishga yordam beradi.

Nutqning talaffuz tomonini tuzatish so‘zning ritmik-bo‘g‘inli tizimini, uning kinetik ohangdorligini tiklashdan boshlanadi.

Juda qo‘pol motor efferent afaziya bilan o‘qish va yozishning total buzilishlarida ish tovushlarni bo‘g‘inlarga qo‘shishdan boshlanadi. Bunda bemor nafaqat logoped ketidan bo‘g‘inlarni bir necha marta taqlid qilib takrorlaydi, balki bir yo‘la ularni qirqma alifbedagi harflarni qo‘yib chiqadi. So‘ng o‘zlashtirilgan asosiy bo‘g‘inlardan sodda gaplar tuzadi. Masalan: *lola, kitob, bola, qalam* va hokazolar. So‘zning turli sxemalari tuziladi, so‘zning bo‘g‘in strukturasi vaznli tarzda tanlanadi.

Keyin ma’lum vaznli (ritmik) struktura bo‘yicha so‘zlarni avtomatlashtirish ishlari boshlanadi. Buning uchun bemorga ustun shaklida yozilgan bir xil bo‘g‘inlardan tuzilgan so‘zlarni o‘qish tavsiya etiladi. Asta-sekin so‘zning bo‘g‘in strukturasi murakkablashib boradi. Avval bemor logoped yordamida, so‘ng mustaqil bo‘g‘inlarga ajratilgan so‘zlarni o‘qiydi. So‘zda bo‘g‘in va tovushlar qatorini ajratish maqsadida so‘z tarkibi ko‘rgazmali tasvirlanadi (masalan, ko‘k chiziq bilan butun so‘z, qizil bilan- bo‘g‘inlar hamda yashil bilan-harflar belgilanadi). Avval bemor bu sxemani logoped yordamida, so‘ng mustaqil amalga oshiradi.

So‘zning tovush va bo‘g‘in tuzilishini tiklash bilan birga jumlali nutqni tiklash ishlari ham boshlanadi. Jumlali nutqni tuzatish tilning sezgirligini tiklash, she’r, maqol, matallardagi qofiyani ilg‘ab olishdan boshlanadi.

Ayniqsa, maqol va matallarning fe’lli qofiyalari juda foydalidir:
«Nima eksang, shuni o‘rasan», «Xurmat qilsang, xurmat ko‘rasan» va hokazo. Tashqi nutqni tiklashda asosiy ahamiyat artikulyatsion xarakatchanlikni oshirishga qaratiladi. Harakat ko‘nikmalarini shakllantirish jarayonida alohida impulslar sintezlanadi, bir butunlikka yig‘iladi va «kinetik tuzumni» yoki «kinetik ohangni» tashkil etadi. Shuning uchun bemorga bir butun dinamik nutqiy bog‘lanishlarni olish uchun birgina so‘zni aytish kifoyadir. Masalan, matal va maqollardagi bir-biri avtomatik ravishda almashtiradigan so‘zni olish mumkin. Aynan mana shunday dinamik bog‘lanishlarni ishlab chiqish xarakat ko‘nikmalarini shakllanishiga yordam beradi. Bu esa bir qator mashqlarni avtomatlashtirish natijasida yuzaga keladi.

Bemor bilan ishlaganda bir qancha syujetli va predmetli rasmlar ko‘rsatiladi, hamda ular bilan o‘yinlar o‘tkaziladi. Masalan, rasmda tasvirlangan *«Bola maktabga ketyapti»* jumlasiga logoped oldin *«maktabga»* so‘ziga diqqatni jalb etadi, so‘ng yo‘naltiruvchi savollar yordamida *«ketyapti»* so‘ziga o‘tadi. Hazil savollar yordamida logoped

bemorni savolni eshitishga va unga emotsional javob berishga o‘rgatadi. Masalan, logoped so‘raydi: *Bola maktabga uchib ketyaptimi? Balki bola maktabga mashinada ketayotgandir? Yaxshilab qarangchi, balki bu bolamas, kampirdir?...* Bu savollarga bemorlar emotsional tarzda javob beradilar:
«Yo‘q, bu kampir emas, bola-ku», «u mashinada emas», «u uchmayapti, yuryapti». Logoped predmetli rasmlar ko‘rsatib, bemorga yana hazil tarzida savollar beradi, o‘yin o‘tkazadi. Bunda savollar predmetning nima uchun kerakligi, u bilan nima qilish mumkinligi, masalan yeyish (buning uchun yuvish, qaynatish kerakligi va hokazo), shu predmetning xususiyatlari haqida beriladi.

Efferent motor afaziyada fe’llarni to‘g‘ri tanlashga o‘rgatish uchun faqatgina iboralardan foydalanish yordam bermaydi. Samarali natijaga erishish uchun logoped aniq ifodali pantomimolardan foydalanishi lozim. Masalan, sodda syujetli rasm asosida logoped bemorga jumla tuzishga yordam beradi: *«Mana bu ayol bir bo‘lak gazlama olib, qiziga ko‘ylak...»* (logoped aniq tikish paytidagi qo‘lning xarakatini ko‘rsatib beradi). *«U qaychini olib, gazlamani...* (logoped yana gazlamani qirqish paytidagi qo‘lning xarakatini ko‘rsatib beradi). Xarakatni bunday jonli ko‘rsatib berish usuli bemorga kerakli fe’llarni topishlarini osonlashtiradi.

Keyin logoped bir ko‘rinishdagi jumlani turli so‘zlar bilan tugatish vazifasini beradi. Masalan: *men nonushtaga* (murabbo, non, qaymoq va hokazo) ye*dim.* Men...(shifokorni, yaqin do‘stimni, kenja qizimni) *kutyapman.* Beriladigan vazifalar rasmga tayangan holda o‘tkaziladi (bemor jumla tuzyapti: *«Bola o‘qiyapti, chizyapti, yozyapti, suzyapti, yuguryapti»* va hokazo). Oldin logoped o‘zi rasmlarga jumla tuzadi, keyin gaplarning turli sxemalariga tayangan holda tegishli savollar orqali talaffuz etishga qiziqtiradi. Sxemalar bir qancha bo‘lishi mumkin. Har bir gap bo‘lagiga savol beriladi: *kim? nima qilyapti? nima bilan? qaerda?*- sxema bo‘yicha:
«ega+kesim+to‘ldiruvchi» va hokazo. Keyinchalik bu yoyiq sxema qisqartiriladi. Ya’ni yozib chiqilgan bo‘laklar bo‘sh to‘rtburchak yoki shakllar bilan almashtiriladi.

Bemorlarga bunday sintaktik sxemani berish ularni jumlani qismlarga bo‘lishga va so‘zlardan mazmunli, grammatik butunlikni hosil qilishga o‘rgatadi. Gapda fe’lni aniqlash maqsadida sxemada u rangli qalam bilan belgilanadi. Asta-sekin tashqarida berilayotgan tayanchlar qisqartiriladi, bemorning faolligi oshiriladi: so‘zlardagi bo‘g‘inlarni ajratib turuvchi yordamchi chiziqlar sxemalar bilan almashtiriladi. Fe’llardan iborat bo‘lgan lug‘atni boyitish uchun bir qancha fe’lga bitta egayoki bir qancha otga bitta fe’l topish kerak bo‘ladi. Shu bilan birga logoped bemordan bitta buyum bilan nimalar qilsa bo‘ladi yoki bir buyumning boshqa buyum yoki xarakatlar bilan bog‘liqligini so‘raydi. Masalan: pichoqni tozalaydilar, o‘tkirlaydilar, pichoq bilan kesadilar va hokazo.

Logoped tomonidan rejalashtirilgan birinchi og‘zaki matnlar kun tartibi haqida bayon qilishdan iborat bo‘ladi: *«Men turdim, yuvindim, tishlarimni yuvdim...»* va hokazo. Bu hikoyalar kun davomida o‘zgarishlarga qarab to‘ldiriladi. Avval bemor o‘zi haqida o‘tgan zamonda gapiradi. Keyin

kelasi zamonning turli shakllarini o‘zlashtirgan holda kelajakka reja tuzadi: *«Men o‘qiyman», «Men gapiraman», «Men yaxshi gapiraman»* va hokazo. Mashg‘ulotlar davomida o‘zlashtiriladigan so‘zlar bemorni atrofdagilar bilan muloqotga kirishishga imkon berishi kerak.

O‘qish va yozuvni tiklash

Qo‘pol efferent motor afaziyada o‘qish va yozuv ham butunlay buzilgan bo‘lishi mumkin. Shuning uchun bemorga alohida (individual) rasmli alifbe ishlab chiqiladi. Bunda har bir harfga kerakli rasm yoki bemorga tanish so‘z tanlanadi, masalan: *a-«ayiq», b-«buvi»,*

v-«Vasila» va hokazo. Tanish so‘zlardan foydalangan holda bemor alifbedan bo‘g‘in va so‘z tuzish uchun kerakli harfni topadi. Qirqma alifbe yordamida bo‘g‘inlarni yonma-yon qo‘yib so‘zlar yasash mumkin. Avval so‘zlar bir bo‘g‘inli, keyin ikki, uch va hokazo bo‘g‘inli bo‘ladi.

Ko‘p bemorlarda o‘ng tomonlama gemiparez kuzatiladi. Shuning uchunularni avval chap qo‘l bilan yozma harflarni, keyin so‘z va jumlalarni yozishga o‘rgatiladi.

Keyinchalik qo‘pol efferent motor afazik bemorlarga rasmlar tagida berilgan sodda so‘zlarda tushirilgan unli va undosh harflarni to‘ldirish vazifasi beriladi. Yo‘naltiruvchi savollar, bo‘g‘inlar tahlili yordamida so‘z tarkibidagi tovush-harflar tahlil qilinadi. Bemor qirqma alifbedan so‘z yasaydi va uni daftariga ko‘chiradi.

Tovush-harfli tahlilni o‘zlashtirgandan keyin logoped yengil jumlalardan iborat bo‘lgan eshitish diktantini beradi. Bunda bemor har bir so‘zni tovushlar bo‘yicha o‘zi aytib chiqishi, qiyin so‘zlarni esa qirqma alifbedan terib chiqishi lozim.

Oxirgi bosqichlarda bemorlarga sodda krossvordlarni yechishni, bitta uzun so‘zdan bir nechta qisqa so‘zlar tuzishni, yengillashtirilgan nutqiy o‘yinlar o‘ynashni taklif etish mumkin.

Qo‘pol buzilgan efferent motor afaziyada o‘qitishni tiklash bemorlargaso‘z va jumlalarni global o‘qitishdan boshlanadi. Bunda o‘qilgan so‘zlar tegishli predmet yoki syujetli rasmlar tagiga qo‘yiladi, yoki mazmun jihatidan o‘zaro bog‘liq so‘z tanlanadi. Masalan, bemor biror davlat nomini o‘qiydi va uning poytaxtini topadi (Toshkent-O‘zbekiston, Parij- Fransiya, London-Angliya va hokazo).

O‘qitishni tiklash so‘zning tovush-harfli tarkibini analizini tiklash bilan birgalikda hatto bir oz oldiroqqa olib boriladi. Avval bemor sodda matnlardagi so‘zlarni bo‘g‘inlab o‘qiydi, keyinchalik ular murakkablashtiriladi.

Tushunishni tiklash

Qo‘pol efferent motor afaziyada nutqni tushunishni tiklash eshituv idrokini tarbiyalash, berilgan savoldan asosiy mantiqli so‘zni ajratishga o‘rgatishdan boshlanadi. Masalan, *«uy»* rasmini ko‘rsatib, bemordan *«Bu stolmi?», «Bu qalammi?»* deb so‘raladi. Aynan shunday savollar nutqsiz

bemorlarda nutqiy diqqatni «uyg‘otish» mumkin. Hatto birinchi so‘zlariga ham sabab bo‘ladi: *«Bo‘magan gap!», «Qo‘ysangizchi».*

*E*shitish idrokini tiklash maqsadida logoped bemorga rasmlar ko‘rsatadi va so‘raydi: *Qoshiq qaerda chizilgan? Qoshiqni ko‘rsating* yoki: *Bizga ovqat yeydigan narsani ko‘rsating.* Bu vazifalar bemorning til sezgirligini tiklanishiga sabab bo‘ladi. Keyinroq u yoki bu buyumni boshqa bir predmetning ustiga, tagiga, yoniga qo‘yish vazifasi beriladi. Bunda mantiqiy urg‘u predmet yoki ko‘makchiga tushishi kerak. Intonatsiya yoki mantiqiy urg‘u yordamida logoped boshqa turdagi vazifalarga o‘tadi: qoshiqni qo‘ying, qoshiqni soling, qoshiqni orqasiga o‘girib qo‘ying va hokazo.

«Nutq sezgirligini» tiklashda bemorlarga grammatik jihatdan to‘g‘ri va noto‘g‘ri jumlalarni eshitishga berish muhim ahamiyatga ega. Oldindan logoped bemorga qaysi konstruksiyalar grammatik qonun-qoidalarga muvofiqligini va qaysilari to‘g‘ri kelmasligini, noto‘g‘riligini tushuntiradi. So‘ng bir jumla beriladi va shu jumla yordamida bemor qolgan gaplarni to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligini aniqlaydi. Masalan, *«koptok stul tagida» va «koptok stulga tagida», «koptok stulda tagida».* Bu turdagi mashqlar bemorning impressiv agrammatizm buzilishlarini tiklashga yordamberadi.

Shunday qilib, logoped efferent motor afaziyada ilk bolalik davridan bosqichma-bosqich rivojlanishi lozim bo‘lgan bosh miya po‘stloq funksiyasini tiklab boradi. Bunda bo‘g‘inlardan so‘zlarni tashkil etish, «nutq sezgirligi», gaplardagi elementar so‘zlarni bog‘lash ustida ishlanadi. Efferent motor afaziyada buzilgan barcha funksiyalar tiklanganidan so‘ng logoped tashqaridan kiritgan qiziqtiruvchi, rag‘batlantiruvchi usullarni qo‘llaydilar. So‘zning birinchi tovushini aytish, iboralardan foydalanish, qirqma alifbe, bo‘g‘inlab o‘qish, turli sxemalar va savollar berish.

Nazorat savollari:

1. Afaziya nutq buzilishiga ta’rif bering.
2. Afaziya shakllarini ayting va har biriga qisqacha ta’rifbering.
3. Motor afaziyada logopedik ishlar qaysi yo‘nalishlarni o‘z ichigaoladi?
4. Afferent motor afaziyada olib boriladigan korreksion-pedagogik mashg‘ulotlarning asosiy maqsadini yoriting.
5. Afferent motor afaziyani y e ngil darajasida korreksion-pedagogikishlar nimalarni o‘z ichiga qamrab oladi?
6. Afferent motor afaziyani o‘rta og‘ir va og‘ir darajasida korreksion-pedagogik ish mazmunini yoriting.
7. Afferent motor afaziyada o‘qish va yozishni tiklash ishlarini bayon eting.
8. Motor efferent afaziyada korreksion-pedagogik ishning asosiyvazifalari nimalardan iborat?
9. Motor efferent afaziyada o‘qish va yozishni tiklash ishlari nimalardan iborat?

10. Motor efferent afaziyada tushunishni tiklash ishlari nimalardaniborat?

7-Mavzu: Fonetik – fonematik nutq buzilishi (2 soat)Reja

7.1. Bolalarda fonetik-fonematik nutq rivojlanmaganligini bartarafetish
7.2. Korreksion ishning birinchi, ikkinchi, uchinchi davrlarida olib boriladigan logopedik ishlar mazmuni

Tayanch iboralar:
fonetik-fonematik nutq, korreksiya, kompensatsiya, nutqiy faoliyat.

7.1. Bolalarda fonetik-fonematik nutq rivojlanmaganligini bartaraf etish

Nutqning fonetik-fonematik tomondan rivojlanmaganligi - bu tovushlarni talaffuz etish va idrok qilish jarayonidagi kamchiliklar natijasida bolalarda ona tilidagi tovushlarni talaffuz qilish tizimishakllanishining buzilishidir.

Bunday nutq kamchiligida nutqning idrok va talaffuz qilish nuqsonlariga asoslangan fonetik-fonematik tomonining buzilishi birinchi o‘rinda turadi. Shu bilan birga ba’zi bolalarda leksika-grammatik taraqqiyotida yaqqol ifodalanmagan orqada qolish hollari ham kuzatilishi mumkin. Bu toifadagi bolalarga xos xususiyat artikulyatsion yoki akustik belgilariga ko‘ra farq qiladigan tovushlarning shakllanish jarayonining tugallanmagan bo‘lishidir. Bu holda bola nutqida differensiatsiyalanmagan tovushlar bo‘lishi tovushlarni almashtirish, nutqda ularni qo‘llamaslik, ko‘plab tovushlarni buzib talaffuz qilish, shuningdek tovushlarni eshitishga ko‘ra Etarli farqlamaslik kuzatiladi.

Maktabgacha tarbiya muassasalarida nutq kamchiliklariga ega bo‘lgan bolalarni tarbiyalash bolalar bog‘chasi tarbiya dasturiga muvofiq tashkil qilinadi Fonetik- fonematik nutq kamchiligiga ega bo‘lgan bolalar ommaviy turdagi maktabgacha tarbiya muassasalarning maktabga tayyorlov guruhlariga mo‘ljallangan bilim, ko‘nikma va malakalar hajmini o‘zlashtirishlari kerak.

Fonetik-fonematik jihatdan nutq rivojlanmagan bolalar guruhlariga olib kelingan bolalar 10 oy ichida umumta’lim maktabida muvaffaqiyatli bilim olish uchun zarur bo‘lgan asosiy topshiriqlar, ko‘nikma va malakalar xajmini o‘zlashtirib olishlari lozim.

Nutq faoliyatining ayrim tomonlarini rivojlantirishga qo‘yiladigan talablarni aniqlash maqsadida quyidagi maxsus ishlar amalga oshiriladi:

– talaffuz malakalarini shakllantirish;
– fonematik idrokni rivojlantirish;
– tovush analiz va sintezi ko‘nikmalarini rivojlantirish.

Tuzatuvchi ta’limning maqsadi: bolalarda umumiy va nutq kamchiliklarini tuzatish hamda bolalarning nutqiy faoliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan maxsus logopedik metod va usullarni qo‘llash yo‘li bilan bolaning yoshiga muvofiq lug‘at boyligi va mustaqil nutqbilan birga to‘g‘ri, aniq, ravon nutqni tarbiyalash.

Tuzatilgan nutqiy material ustida quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

– bolalarda so‘zning morfologik tarkibiga va so‘zlarning o‘zgarishgae’tiborni jalb etish hamda so‘zlarning gapda bog‘lanishini rivojlantirish;

– bolalarda oddiyyoyiq va qo‘shma gaplarni to‘g‘ri tuzish, mustaqil nutqda turli konstruksiyadagi gaplarni qo‘llash ko‘nikmalarini tarbiyalash;

– mustaqil nutqni rivojlantirish:

– lug‘atini boyitish:

– talaffuzini to‘g‘rilash asosida savodga o‘rgatish:

– ixtiyoriy diqqat va xotirani rivojlantirish.

Quyida biz fonetik-fonematik nutq rivojlanmaganligini bartarafetish bo‘yicha M. Ayupova (1992) tomonidan tavsiya etilgan logopedik ish tizimi bilan tanishamiz.

Fonetik- fonematik nutq rivojlanmaganligini bartaraf etish bo‘yicha olib boriladigan korreksion ish tizimi shartli ravishda 3 davrga bo‘linadi. Ularning har birining mazmuni va hajmi jihatidan farq qilgan holda bir-biriga bog‘liq hamdir. Korreksion logopedik ishning oldingi davri keyingi davrdagi ish mazmunini o‘zlashtirib olishga bolalarni tayyorlaydi.

7.2. Korreksion ishning birinchi, ikkinchi, uchinchi davrlaridaolib boriladigan logopedik ishlar mazmuni

Korreksion ishning birinchi davrida olib boriladigan logopedik ishlar mazmuni

Fonetik – fonematik nutq rivojlanmaganligini bartaraf etishda olibboriladigan korreksion ishning birinchi davrini tayyorlov davri deb ham nomlash mumkin. Bu davrda olib boriladigan ishlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi: artikulyatsion apparat xarakatchanligini rivojlantirish ; to‘g‘ri talaffuz qilinadigan tovushlarni aniqlash; tovushlarni nutqqa qo‘yish; eshituv idrokini rivojlantirish, tovushlar differensiatsiyasi ustida ishlash so‘z va bo‘g‘in ichidan tovushni ajratish.

Nutqning tovush tomoni shakllanishida faqatgina artikulyator motorikaning efferent zvenosining shakllanganligi emas, balki nutqiysezgilar- kinesteziyalar ham muxim ahamiyat kasb etadi. N.I Jinkin qaytish reaksiyasining bo‘lmasligi nutqiy organlar xarakati mashqlari uchun tajriba to‘planishini to‘xtadi deb ta’kidlagan. Qaytish reaksiyalarining (kinesteziya) kuchayishi nutqning o‘zlashtirishni tezlashtiradi vaEngillashtiradi.

Harakat – kinestetik aloqalarni rivojlantirish uchun tovush talaffuzi vaqtida artikulyator organlar holatini aniqlovchi maxsus mashqlar bajartiriladi. Mashqlarni bajarish jarayonida bolalarningdiqqati doimo kinestetik sezgilarga qaratiladi.

Artikulyator harakatlarning kinestetik asosini shakllantirish turli xil mashqlarni bajarish jarayonida amalga oshiriladi, lablar holatini aniqlash, til uchi tor va kengligini ajratish va .x.k.

Artikulyatsion apparat xarakatchanligini shakllantirish bo‘yicha logopedik ishlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. Artikulyator motorikani rivojlantirishga harakatlar hajmini ko‘paytirishga yo‘naltirilgan, artikulyatsion apparat organlari harakatchanligini, kuchini, aniq harakatini, artikulyator organni kerakli holatda ushlab tura olish ko‘nikmalarini rivojlantirishga oid statik mashqlar.
2. Bir vaqtda va ketma – ket bajarilayotgan harakatlar jarayonida dinamik koordinatsiyani rivojlantiruvchi mashqlar

Artikulyator harakatlar statikasini rivojlantirish, harakatlarni takrorlash va qayta tiklash jarayonida amalga oshiriladi.

Artikulyator harakatlarni rivojlantirish o‘yin («Shirin murabbo», futbol») shaklida olib borilib, motorika buzilishining xarakteri va darajasini hisobga olgan holda o‘tkaziladi. Artikulyator motorikani rivojlantiruvchi mashqlar bir vaqtning o‘zida harakatning kinetik va kinestetik asosida ta’sir qilishni e’tiborga olgan bo‘lib, shu jumladan harakatlarning statik va dinamik koordinatsiyasiga, harakatlarning turli darajalarini shakllantirish va murakkablashtirishga ham qaratilgandir.

Artikulyator motorikaning rivojlanishi tovush talaffuzidagi kamchiliklarni korreksiyalash uchun ahamiyatlidir. Bu ishning asosiy vazifasi artikulyatsion organlar sezgisini va harakatchanligini yaxshilash; til va lablarning ixtiyoriy harakatlarini mukamallashtirishdan iborat.

Motorikani rivojlantirish artikulyatsion gimnastika ko‘rinishda o‘tkaziladi. Uning maqsadi artikulyator harakatlarning har bir elementini qayta ishlashdan iborat bo‘ladi.

Nutq apparat motorikasini rivojlantirish va to‘g‘ri artikulyatsiyani tarbiyalash ishlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

– statik va dinamik mashqlar;

– artikulyator apparat xarakatchanlik kuchini, harakatlar aniqligini rivojlantirish;

– nutq apparat muskullaridagi taranglikni yo‘qotish.

– harakatlarning normal tempini tarbiyalash.

Birinchi davrning asosiy vazifalardan yana biri tovushlarni nutqqa qo‘yish, bolalarda buzilgan artikulyatsion tuzumlarni korreksiyalashdir.

Tovushlarni nutqqa qo‘yish individual mashg‘ulot davomida, har bir bolaga 10 – 15 minut ajratilgan holda olib boriladi. Har bir aniq holatdatovushlarni nutqga qo‘yish usullari tanlanadi. Ularni tanlashda bola

shaxsiga, talaffuzdagi kamchilik xususiyatlariga, nutq xususiyatlariga e'tibor berilishi lozim.

Tovushni nutqqa qo'yish bo'yicha olib boriladigan ishni rejalashtirilar ekan, logopedik ishni va tovushni nutqga qo'yish qoidalarini ketma- ketligini hisobga olish zarur. Asosiy diqqat e'tibor tovush artikulyatsiyasini ongli ravishda mustahkamlashga qaratilib, bolalar til, lablar, tishlar qay holatda turganligini ko'rsatib va aytib bera olishlari kerak. Bolalar diqqati ko'proq tovushlar artikulyatsiyasiga qaratiladi. Korreksiyalash usullari artikulyatsion apparat tuzilishi va funksiyasini hisobga olgan holda tanlanadi.

Tovushlarni nutqqa qo'yishda taqlid, mexanik va aralash usulidan foydalaniladi.

P, B, D, T, V, F, K, G tovushlarini nutqqa qo'yishda tushuntirish, taqlid usulidan, s, z, sh, j, ch, r tovushlarini nutqqa qo'yishda taqlid va mexanik usullardan foydalanish tavsiya etiladi. Nutqning fonetik -fonematik rivojlanmaganligini korreksiyalash analitik- sintetik mashqlarni murakkablashtiruvchi tizim orqali logopediyada qabul qilingan usullarni qo'llash bilan olib boriladi. Bunda bolalarni nutq organlari artikulyatsiyasiga ongli yondoshishga, o'z talaffuzini nazorat qilishga, nutqqa qo'yilgan tovushlarnigina emas, balki nutqdagi barcha tovushlarni aniq va to'g'ri talaffuz etishga, tovushlarni hosil bo'lish o'rni va jarangdorligiga ko'ra tasniflab berishga o'rgatish lozim. Bunday tayyorgarlik ishlaridan so'ng bolalarda tovush analizi operatsiyasini shakllantirishga, ya'ni bo'g'in va so'zlarda tovushlarni ajrata bilishga o'rgatiladi.

Korreksion ishning II davrida olib boriladigan logopedik ishlar mazmuni

Korreksion ta'limning II davrida tovushlarni nutqqa qo'yish davom ettiriladi, nutqqa qo'yilgan tovushlarni nutqda mustahkamlash; eshitish idrokini rivojlantirish; tovush analizi va sintezini shakllantirish: a) so'zda tovush o'rnini topish (so'z boshida, o'rtasida, oxirida); b) so'zlarda tovushlar soni va ketma-ketligini aniqlash; nutqning leksik grammatik tomonini boyitish va rivojlantirish bo'yicha logopedik ish olib boriladi.

Ushbu davrda ham tovushlarni nutqqa qo'yish ishlari davom ettirildi. Tovushlarni nutqda mustahkamlashga bolalar tovushlarni to'g'ri va aniq talaffuz qila olganlaridan so'ng o'tiladi.

Tovushlarni nutqda mustaxkamlash uchun turli xil ish turlaridan foydalaniladi: kerakli tovush ishtirok etgan bo'g'inlar, bo'g'in birikmalari, so'z, jumlalarni logoped ketidan qaytarish; rasmlar bo'yicha so'zlarni mustaqil talaffuz etish; berilgan tovushga so'z o'ylab topish; o'qilgan matnni qayta hikoya qilib berish, kerakli tovushni o'z ichiga olgan topishmoq, tez aytish, maqol, kichik-kichik matn va she'rlarni aytib berish.

Tovushlar differensiatsiyasi ustida ish olib borish II davrning asosiy vazifalaridandir. Logopedik ish ko‘rish, eshitish, taktil vibratsion va kinestetik nazoratga tayangan holda olib boriladi.

Fonematik idrokni rivojlantirish bolalar bilan olib boriladigankorreksion ishning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Fonematik idrokni rivojlantirish ishlari tovush analizini shakllantirish bilan o‘zaro bog‘liq holda olib boriladi.

Fonematik idrokni rivojlantirish ishlarida quyidagi mashqlardanfoydalaniladi:

– nutqiy bo‘lmagan tovushlarni ajratish;

– tovushlar qatoridan ma’lum tovushlarni ajratish (akustik va artikulyatsion belgilari o‘zaro yaqin bo‘ladi);

– so‘z tarkibidan ma’lum tovushni ajratish (tovush tarkibi jihatidanyaqin va uzoq bo‘lgan tovushlar);

– berilgan tovushga so‘z o‘ylab topish;

– bitta tovush bilan farq qiluvchi bo‘g‘inlar qatorini qaytarish;

– berilgan ma’lum tovushga rasm tanlash;

– nutqta to‘g‘ri talaffuz qilinadigan so‘zlardan o‘zlashtirilgan tovushlarni mustaxkamlash;

– so‘z tarkibidagi alohida tovushlarni eshita bilish.

Bu va yana boshqa vazifalar, mashg‘ulotlar davomida maqsadga ko‘ra takrorlanadi. Ta’limiy mashg‘ulotlarni o‘yin ko‘rinishida o‘tkazish tavsiya etiladi. Har bir o‘yin boshqa vazifalarni ya’ni: so‘zlar , gaplar va mustaqil nutqda tovushlarni to‘g‘ri talaffuzini mustahkamlashni ko‘zlagan holda o‘tkaziladi.

O‘yinlar nutqda tovushlarni mustahkamlash va aniqlash, fonematik idrokni rivojlantirishga xizmat qiladi. Mashg‘ulot davomida “ Topchi nimani ovozi”, “ Ovoz qayerdan kelyapti”, “ So‘zdagi tovushni top”, “ Kim ko‘proq so‘z topadi”, “ Rasmlarni eslab qol” kabi o‘yinlardan foydalanish tavsiya etiladi.

Aniq kinestetik va eshitish sezgilariga tayangan holda olib borilgan tovush analizi va sinteziga oid mashqlar o‘z navbatida nutq tovushlarini o‘zlashtirishga, o‘z talaffuzi ustida mustaqil nazorat ko‘nikmalarini tarbiyalashga, disgrafiya va disleksiyani oldini olishga yordam beradi.

Korreksion ishning III davrida olib boriladigan logopedik ishlar mazmuni

Korreksion ta’limning uchinchi davrini asosiy vazifalari quyidagilar:

– nutqqa qo‘yilgan barcha tovushlarni mustahkamlash;

– tovush analizi malakalarini mustahkamlash;

– nutqning leksik grammatik tomonini takomillashtirish.

Korreksion ta’limning so‘nggi davrining maqsadi nutqiy muloqotsharoitida fonematik idrok va to‘g‘ri tovush talaffuzi ko‘nikmalarini

mustahkamlashdir. Bu ishda mustaqil nutqda faqatgina tovushlarni to‘g‘ri talaffuzini shakllantiribgina qolmay, balki bolalarning lug‘atini boyitish, nutqining grammatik tuzilishini takomillashtirish, nutqning tempi va melodikintatsion tomonini rivojlantirish, takomillashtirishga oid mashg‘ulotlar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Korreksion ta’limning uchinchi davrida bolalarda tovush analizi malakalarini shakllantirishga oid korreksion ishlar davom ettiriladi. Bunda ish harakatning quyidagi algoritmidan foydalaniladi: so‘zdagi tovushlarni baland ovozda takrorlab, to‘g‘ri talaffuz qilish; so‘zdagi har bir tovushni eshitish va uni qo‘shni tovushdan ajrata bilish; so‘zdagi tovushlarni navbat bilan aytish, fiksatsiya yo‘li bilan so‘zlardagi tovushlarning soni va ketma- ketligini aniqlash.

So‘zning tovush tarkibiga oid analiz ishlari har bir bolaga individual yondoshilgan holda olib boriladi.

Logopedik mashg‘ulotlarda alohida operatsiyalarni bajarish bilan birga nutqiy materialning analiz va sintezi bilan bog‘liq hamma aqliy ish harakatlar tizimi qayta ishlanadi.

Bolalarda bajarilgan ish harakatlar algoritmining asta sekin shakllantirib va mustahkamlab borib, avval logoped rahbarligida so‘ngra bolaning o‘zini so‘z, bo‘g‘in, tovushning analiz- sintez qila olishini mustaqil nazorat qilishga va o‘z ishini baholashga o‘rgatiladi.

Korreksion ta’limning muhim vazifalaridan biri oppozitsion va to‘g‘ri talaffuziga erishilgan tovushlar differensiatsiyasiga oid mashg‘ulotlar hisoblanadi. Ushbu mashg‘ulotlarda artikulyatsion va akustik belgilari jihatidan o‘xshash tovushlar differensiatsiyasiga oid turli usullar qo‘llaniladi. Mashg‘ulotlarda bolalar diqqati, xotira, tafakkur operatsiyalari (analiz, sintez, solishtirish, umumlashtirish), nazorat va o‘z- o‘zini nazorat qilish, mustaqillikni rivojlantiruvchi ishlar olib boriladi.

Tarbiyachi bilan olib boriladigan mashg‘ulotlarda bolalarning atrofdagi predmetlar va hodisalar haqidagi tasavvurlar hosil qilish va ularni bir tizimga solish, tabiiy va ijtimoiy hodisalar bilan tanishtirish bilan bir vaqtda bolalarning lug‘at boyligi kengaytiriladi, so‘zlashuv va xikoya nutqi rivojlantiriladi.

Shunday qilib, bolalar nutqi turli yo‘llar bilan rivojlantirib boriladi, lekin bir maqsadni- ta’lim va tarbiya berish jarayonida bolalarning nutqiy taraqqiyotidan kamchiliklarni yo‘qotish va uni maktabda ko‘nikma va malakalar olishga tayyorlashni ko‘zda tutadi.

Ishni tashkil etish

Maxsus guruhlarda logopedning xujjatlari.

Logopedik ish jarayonining to‘g‘ri tashkil etilganligi maqsadi nutq kamchiliklarini to‘g‘rilashdan iborat bo‘lgan tuzatish ishining sifati bilan belgilanadi.

Ishni to‘g‘ri tashkil etishda quyidagilar ko‘zda tutiladi: bolalarni o‘z vaqtida tekshirish, mashg‘ulotlar jadvalini to‘g‘ri tuzish, har bir bola bilan

olib boriladigan individual ishni umumiy rejaga muvofiq rajalashtirish, frontal mashg‘ulotlarni olib borishda ularni zarur jihozlar, ko‘rgazmali qurollar bilan jihozlanishi va guruh tarbiyachisibilan logopedning birgalikdagi ishlari.

Logopedik tekshirish

Guruhga qabul qilingan bolalar mukammal logopedik tekshiruvdan o‘tkaziladi.

Bolalarni tekshirish uchun logoped o‘quv yilning ikkita birinchi xaftalarini ajratadi. Keyinchalik tekshiruv natijalari mashg‘ulotlar vaqtida bolani kuzatish natijalari bilan to‘ldirilishi mumkin. Shu bilan bir vaqtda talaffuzni tuzatish ustida ish boshlanadi hamda rejaga muvofiqfrontal mashg‘ulotlar olib boriladi, bu haqda quyida bayon etiladi.

Tekshirish maxsus “Nutq kartasi”da ko‘rsatilgan reja asosida o‘tkaziladi.

Nutq kartasi

Bolaning guruhga kelgan vaqti .....

Ismi,familiyasi.....

.....

Yoshi .....

Uy adresi .....

Qaysi bog‘cha tomonidan yuborilgan (№,vaqti,adresi) .....

.....

Ota-ona shikoyati

.....

.....

Nutq shakllanishi xaqidagi

ma’lumot.....

Umumiy motorikasining holati.....

Eshitishi.....

Bolaning umumiy rivojlanishi.....

Diqqati, ish qobiliyati .....

.....

.....

Nutqning umumiy tomonlari (sur’ati, ovozi, artikulyatsiyasi, nafasolishi)

.....

.....

Artikulyatsion apparatining holati (tuzilishi, harakatlanishi)

.....

.....

Tovushlar talaffuzi va farqlanishi.....

Nutqning tovush sostavli analizi va sintezi .....

.....

Murakkab bo‘g‘in sostavli so‘zlarning talaffuzi .....

.....

Nutqning grammatik qurilishi .....
.....
.....
Lug‘ati .....

Logopedik tekshiruvni tugatib, individual ish rejasini tuzgandanso‘ng logoped tarbiyachiga har bir bolaning nutqi shakllanishidagi asosiy kamchiliklarni aytib va ko‘rsatib beradi (nutq kartasiga muvofiq), ayniqsanutqi shakllanishida og‘ir kamchiliklarga ega bo‘lgan bolalar bilan o‘tiladigan tuzatuvchi ta’lim mazmuni ustida to‘liq to‘xtalib o‘tadi. Logoped ta’limning turli davrlarida alohida bolalar nutqiga talablar belgilaydi.Shu bilan birga har bir tarbiyachi bolalarning tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni eshitishi, nutq buzilishlarini aniq tasavvur qilishi,tovushlarning nutqqa qo‘yishning asosiy usullarini egallagan bo‘lishi,bolalarning nutqini kuzatish hamda mashg‘ulot va mashg‘ulotlardan tashqarivaqtlarda ularning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holdatuzatish uchun qaysi bolada qanday tovushlarni nutqga qo‘yish, mustaxkamlash yoki differensiatsiyalash zarurligini bilishi kerak.

Nazorat savollari:

1. Fonetik-fonematik nutq rivojlanmaganligiga ta’rif bering.
2. Fonetik fonematik nutq kamchiliklariga ega bo‘lgan bolalar nutqiga tavsif bering.
3. Fonetik-fonematik nutq kamchiligiga ega bo‘lgan maktabgacha yoshdagi bolalar bilan olib boriladigan logopedik tuzatish ishlari mazmunini ochibbering
«Maxsus bolalar bog‘chasiga borganda bolalar nutqini kuzating.
4. Maxsus bolalar bog‘chasiga borganda logopedning hujjatlari bilan yaqindan tanishing.
5. Fonetik- fonematik nutq kamchiligiga ega bo‘lgan bolalar nutqini tekshirish uchun didaktik materiallar tayyorlang. Nutq kartasi bilan yaqindan tanishing.
6. Ota-onalar bilan o‘tkaziladigan seminar rejasini tuzing.
7. Maxsus bog‘chada logoped mashg‘ulotini kuzating va tahlil qiling.

8- Mavzu: Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar (2 soat)

Reja

8.1. Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi sabablari

8.2. Nutqning to‘liq rivojlanmaganligini bartaraf etishda korreksion-pedagogik ish tizimi

8.3.O‘qitishning ikkinchi bosqichi – dastlabki so‘z shakllari

8.4.O‘qitishning uchinchi bosqichi – ikki tarkibli gap

8.5. O‘qitishning to‘rtinchi bosqichi – bir nechta so‘zlardan iborat gaplar

Tayanch iboralar:

1. Amorf – (grekcha amorhos) – turlanmaydigan so‘zlar
2. Affekt – (lat.affectus – holat) – his-hayajonning kuchli qo‘zg‘alishi, emotsional holat.
3. Affektiv nutq – his-hayajonli nutq.
4. Dizontogenez – organizm individual rivojlanishining buzilishi.Bu atama ko‘pincha ona qornidagi davr (embrional davr) yoki go‘daklik davridagi buzilishlarni ifodalashda qo‘llaniladi.
5. Ensefalopatiya – bosh miya to‘qimasida distrofik o‘zgarishlar yuzaga kelishi bilan o‘tadigan kasalliklar.

8.1. Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi sabablari

Pedagogik fan sifatida logopediyada «nutqning to‘liq rivojlanmaganligi» tushunchasi, eshitish va intellekti normada bo‘lgan bolalarda barcha nutq kamponentlarining shakllanishi buzilishi bilan xarakterlanuvchi nutq kamchiligiga nisbatan qo‘llaniladi.

«Nutqning to‘liq rivojlanmaganligida nutqning kechroq paydo bo‘lishi, lug‘atning kambag‘alligi, agrammatizm, talaffuz kamchiliklari ..... kuzatiladi.»

Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi tushunchasi bola nutqi rivojlanishining aniq holatidan kelib chiqqan holda, o‘zining etilogiyasi bo‘yicha nutq rivojlanmaganligining turli xil ko‘rinishlariga yagona pedagogik yondashuv imkoniyati haqidagi ilg‘or nuqtai nazarga asoslanadi.

Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi termini nutq rivojlanishi buzilishiga g‘oyat chuqur yondashuvni ifodalaydi va uni tahlil qilish pedagog zimmasidadir. Bunday yondoshuv mutaxassisdan katta umumbiologik va tibbiy malakani talab qiluvchi, nuqson tuzilishini patogenetik jihatdan tahlil qilishni talab qilmaydi.

Biroq pedagog-logoped uchun kim bilan ishlashi, to‘liq rivojlanmaganlik qay yo‘sinda paydo bo‘lgani, nutq rivojlanishi tempiga qo‘shilib keluvchi nevrologik buzilishlar, genetik belgilar, psixik faoliyat va bola shaxsining xususiyatlari, dori-darmonli davolanishning bor yoki yo‘qligi va boshqa omillarning qanday ta’sir etishi ma’lum ahamiyatga ega.

Bular pedagogning shifokor bilan birgalikdagi ishi jarayonidagina aniqlanishi va tahlil qilinishi mumkin.

Nutq ma’lum bir biologik shart-sharoitlar mavjudligida va eng avvalo markaziy nerv tuzilishning normal rivojlanishi va ishlashida yuzaga keladi. Biroq nutq muhim ijtimoiy funksiya hisoblanadi. Shu sababli uning rivojlanishi uchun biologik shart-sharoitlarning o‘zigina Etarli emas, u bolaning kattalar bilan muloqotga kirishishi jarayonida yuzaga keladi. Bunda bolaning hissiy jihatdan yaqin kishisi bilan (onasi) muloqoti Etakchi ahamiyatga egadir. Muloqot extiyoji bolaning atrofdagi odamlar bilan aloqaga kirishishi jarayonida shakllanadi. U bola hayotining dastlabki ikki oyida, uning birlamchi organik talablari va yangi tassurotlarga extiyoji negizida yuzaga keladi. Muloqot vositalari ichida ekspressiv-mimika, predmetli-harakat va nutqiy vositalar ajratiladi.

Bola hayotining birinchi yilini nutqgacha bo‘lgan davr deb nomlaymiz. Bunda kattalar bilan muloqot ekspressiv-mimika va predmetli-harakat vositalari yordamida amalga oshiriladi. Aynan shu davrda bolada jismoniy ob’ekt tovushlariga qaraganda inson ovozi tovushlarini turg‘un, tanlab ta’sirlanishi shakllanadi. M.I. Lisina bu holatni jajji odamchaning muhim ehtiyojlarini ifodalashi – muloqotdagi ehtiyojlari sifatidabaholaydi.

Bola nutqining yuzaga kelishi va rivojlanishida muloqotning hal qiluvchi rolini gospitalizm tekshiruvlari isbotlaydi. Rag‘batlantiruvchi insoniy muhit (oila, bolalar guruhi va h.k.) dan bolani ajratib qo‘yish deprivatsion vaziyat sifatida o‘rganiladi. Bu vaziyat bolaning psixik rivojlanishiga sekinlashtiruvchi omil sifatida ta’sir qiladi. Agar bu vaziyat uzoq davom etsa psixik deprivatsiya holati yuzaga keladi.

Nutq rivojlanishiga, ayniqsa hissiy deprivatsiya yomon ta’sir ko‘rsatadi. Bunda bola tug‘ilganidan boshlab uning affektiv ehtiyojlari (suyish, erkalash, yaxshi ko‘rish) qondirilmaydi. Bunday vaziyat ko‘pincha ota- onalari spirtli ichimliklar ichuvchi, onasi yo‘q oilalarda, bola tug‘ilishi bilan tarbiyaga sust qaraladigan bolalar uyida tarbiyalanishi oqibatidavujudga keladi.

L.S. Vigotskiy tomonidan bolaning psixik va rivojlanishida ta’limva tarbiyaning Etakchi roli haqidagi fikr ilgari surilgan. Ayni vaqtda neyrofiziologik tadqiqotlar tufayli bu fikr rivojlandi va tasdiqlandi.Bola miyasiga qanchalik ko‘p doimiy va xilma-xil axborotlar oqimi kelsa,markaziy nerv tizimining funksional va anatomik jihatdan Etilishishunchalik tez sodir bo‘ladi. Alohida funksional tizimlar rivojlanishinitezlashtirish imkoniyati muammosi hali to‘liq o‘rganilmagan. Biroq,kelayotgan axborot oqimi bolaning yoshi, jismoniy va psixik holatiga mosravishda bo‘lishini hisobga olish lozim, chunki har qanday ortiqcha yuklashlar markaziy nerv tizimi holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi sabablari.Bolaning ona qornida rivojlanishi, tug‘ruq (tug‘ruq travmasi, asfiksiya) va hayotining dastlabki

yillarida ta’sir ko‘rsatuvchi turli xil zararli omillar nutqning to‘liq rivojlanmaganligiga olib kelishi mumkin

Nutqiy kamchilik tuzilishi va kompensatsiya jarayonlari ko‘p hollarda miya zararlanishi qachon ro‘y berganligi bilan aniqlanadi. Bir butun miya rivojlanishi anomaliyasining xarakteri ma’lum miqdorda jarohatlanish muddatiga bog‘liqligi hozirgi kunda isbotlangan. Turli xil zararli omillar (infeksiya, intoksikatsiya va boshqalar) ta’siri ostida bosh miyaning birmuncha og‘ir zararlanishi, odatda erta embriogenez davrida yuzaga keladi. Taxminlarga ko‘ra, homiladorlikning 3-4 oylarida bosh miyaning zararlanishi (nerv to‘qimalarining eng ko‘p ajralish davri), bosh miya tuzilishining birmuncha kengroq o‘zgarishlarini yuzaga keltiradi. U yoki bu zararli omilning ta’siri davrida nerv tizimining qaysi bo‘limlari birmuncha jadal rivojlanishiga bog‘liq ravishda rivojlanmaganlik ko‘proq harakat, senor, nutqiy yoki intellektual funksiyalarga taalluqli bo‘ladi. Homiladorlikning kechishi davomidagi doimiy noqulay shart-sharoitlar tufayli, birmuncha yaqqol ifodalangan alohida miya tuzilmalari bilan birga bir butun yaxlit miya rivojlanmaganligi ham kuzatiladi. Bu murakkab nuqsonlarning yuzaga kelishiga (masalan, oligofreniyaning motor alaliya bilan uyg‘unlashuvi) asos bo‘lib xizmat qiladi.

Miya rivojlanmaganligi yoki zararlanishini keltirib chiqaruvchi sabablar ichida homiladorlik davrida onaning infeksiyalari yoki intoksikatsiyalari, toksikozlar, tug‘ruq travmasi, asfiksiya, rezus-omil bo‘yicha ona va homila qonining mos kelmasligi, markaziy nerv tizimi kasalliklari (neyroinfeksiyalar) va bola hayotining dastlabki yillarida bosh miya travmalari birmuncha ko‘p uchraydi.

Homiladorlik davrida alkogol va nikotinni iste’mol qilish ham bolaning jismoniy va nerv psixik rivojlanishida kamchiliklarga olib keladi. Bu kamchiliklarning ko‘p uchraydigan ko‘rinishlaridan biri nutqning to‘liq rivojlanmaganligi hisoblanadi. Alkogolli sindromda bolalar kam vaznli tug‘iladilar, jismoniy va psixik rivojlanishdan orqada qoladilar. Bundan tashqari turg‘un bo‘y va vazn Etishmovchiligi, ko‘krak qafasi deformatsiyasi, mikrotsefal yoki (kamroq) gidrotsefal kalla suyagi, kalta bo‘yin, yuqori va pastki jag‘ rivojlanmaganligi, baland chuqur, tor tanglay, tor va kalta ko‘z yoriqlari va boshqa bir qator belgilar kuzatiladi. Bu belgilar turli xil ko‘ruv, eshituv va hokazo nuqsonlar bilan uyg‘unlashib kelishi mumkin. Bunday bolalarda nutqning to‘liq rivojlanmaganligi harakat qo‘zg‘aluvchanligi, affektiv qo‘zg‘aluvchanlik va haddan tashqari past aqliy ish qobiliyati sindromlari bilan uyg‘unlashadi. Bunday bolalarni erta aniqlash, ularni ichkilikboz ota – onalaridan ajratish tibbiy, tarbiyaviy va logopedik ishni to‘g‘ri tashkil qilish bolalardagi nutqiy va intellektual rivojlanmaganlikni oldini olishda muhim ahamiyatga egadir.

Bola miyasining nutq zonalariga zararli omilning nutq shakllanib bo‘lganidan so‘ng ta’sir ko‘rsatishi hollarida afaziya yuzaga kelishi mumkin.

Nutq buzilishlari, shu jumladan nutq to‘liq rivojlanmaganligining yuzaga kelishida nasliy omillar alohida o‘rin tutadi. Bunday hollarda

nutqiy nuqson hatto ahamiyatsiz tuyulgan zararli omillar ta’siri ostida ham yuzaga kelishi mumkin.

Berilgan ma’lumotlarga asoslanib, nutq to‘liq rivojlanmaganligini keltirib chiqaruvchi etologik omillarning murakkabligi va ko‘p shaklliligi haqida umumiy xulosaga kelish mumkin.

Nutq to‘liq rivojlanmaganligi etiologiyasi va patogenezi turli- tumandir, ammo klinik nuqtai nazardan qaraganda markaziy nerv sistemasining erta organik zararlanishi bilan bog‘liq nutq to‘liq rivojlanmaganligi guruhi birmuncha muhim ahamiyatga ega.

Jarohatlanish vaqtiga bog‘liq ravishda homiladorlik patologiyasi, tug‘ruq travmasi bilan (miyaning intranatal jarohatlanishi) bog‘liq markaziy nerv tizimi buzilishlari va bola tug‘ilganidan so‘ng infeksiyalar va travmalar ta’siri natijasida yuzaga keluvchi postnatal zararlanishlarga ajratiladi.

Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi etiologiyasida perinatal ensefalopatiya-homiladorlik davri singari tug‘ruq davrida ham zararli omillarning birgalikdagi ta’siri natijasida yuzaga keluvchi miyazararlanishi, alohida o‘rin tutadi.

Agar perinatal ensefalopatiyaning sababi miyaning bachadon gipoksiyasi va tug‘ruq asfiksiyasi hisobiga kislorod bilan tuyinmaganligi bo‘lsa, u gipoksik ensefalopatiya deb; agar mexanik tug‘ma shikastlanish bo‘lsa – travmatik ensefalopatiya deb; agar ikkala omil birgalikda kelsa – gipoksis-travmatik ensefalopatiya deb ataladi. Agarda miyaning shikastlanishi ona va bola qoni rezus –omili yoki guruhi to‘g‘ri kelmaganligi hisobiga markaziy nerv tizimining toksik zararlanishi tufayli bo‘lsa – bu bilirubin ensefalopatiya deb ataladi. Nutq to‘liq rivojlanmaganligi, odatda miyaning rezidual – organik zararlanishi oqibati hisoblanadi. Uni nerv-psixik kasalliklarda uchraydigan (epilepsiya, shizafreniya va boshqalar) nutq rivojlanishi buzilishlaridan farqlash lozim.

Markaziy nerv tizimining rezidual-organik jarohatlanishida ikki asosiy turdagi buzilishlar ajratiladi: dizontogenetik-ma’lum strukturalar va fiziologik tizimning rivojlanmaganligi yoki ular shakllanishining muddatidan orqada qolishi oqibati sifatidagi buzilish: bunday buzilishlarga nutqning to‘liq rivojlanmaganligi misol bo‘la oladi; ensefalopatik-markaziy nerv tizimi u yoki bu tuzilishining zararlanishi oqibati sifatidagi buzilish, bu buzilishlarga nutqiy va harakat kamchiliklari, shuningdek boshqa kamchiliklar, masalan, dizartriya, bolalar tserebral falaji, gidrotsefaliya va boshqalar misol bo‘la oladi.

Nutq to‘liq rivojlanmaganligining klinik ko‘rinishlari. Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarni maxsus tekshirish bu kamchilikning turli xil klinik ko‘rinishlari mavjudligini ko‘rsatdi. Ularni shartli ravishda uch asosiy guruhga bo‘lish mumkin.

Birinchi guruhdagi bolalarda faqatgina nutqning to‘liq rivojlanmaganligi belgilarini ko‘rish mumkin. Ularda nerv-psixik

faoliyat buzilishlari kuzatilmaydi. Bu nutq to‘liq rivojlanmaganligining murakkab bo‘lmagan shakli hisoblanadi. Bu bolalarda markaziy nerv tizimining o‘choqli zararlanishi uchramaydi. Ularning anamnezida homiladorlikning kechishi yoki tug‘ruq paytida yaqqol – ifodalangan kamchiliklarning ko‘rsatilmaganligini ko‘rish mumkin. Onalar bilan to‘liq suhbat o‘tkazilganda tekishriluvchilarning faqat uchdan biridagina homiladorlikning ikkinchi yarmida Engil taksikozlar yoki tug‘ruq paytida qisqa muddatli asfiksiya bo‘lib o‘tganligi aniqlangan. Bunday bolalar somatik jihatdan zaif, turli kasalliklarga moyil bo‘ladilar.

Bu guruhdagi bolalarda parez va paralichlarning yo‘qligi, yaqqol ifodalangan po‘stloq osti va miyacha buzilishlarining uchramasligi, ularda nutq-harakat analizatorining birlamchi (yadroli) zonalari saqlanib qolganligiga guvohlik beradi. Bunday mayda nevrologik faoliyat buzilishlarida asosan mushaklar tonusida, mayda qo‘l barmoqlarining differensial xarakatlari shakllanishida, kinestetik va dinamik praksis shakllanishida buzilishlar uchraydi. Bu asosan nutq to‘liq rivojlanmaganligining dizontogenetik turiga oiddir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda yaqqol ifodalangan nerv-psixik buzilishlarning uchramasligiga qaramay, bu guruh bolalari uzoq muddatli korreksion-logopedik ishga, keyinchalik esa maxsus o‘qitish yo‘nalishiga muhtoj bo‘ladilar. Tajribalarning ko‘rsatishicha, yaqqol ifodalanmagan nutq kamchiligiga ega bolalarni ommaviy maktabga o‘qishga yuborish, ularda ikkilamchi nevrotik va nevrozga oid kamchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Ikkinchi guruhdagi bolalarda nutqning to‘liq rivojlanmaganligi bir qator nevrologik va psixo-patologik sindromlar bilan birga kechadi. Bu tserebral-organik genezdagi nutq to‘liq rivojlanmaganligining murakkab turidir. Bunda dizontogenetik-ensefalopatik buzilishlarning simptomo kompleksi o‘rin olgan.

Ikkinchi guruh bolalarini nevrologik jihatdan puxta tekshirish jarayonida yaqqol ifodalanuvchi nevrologik simptomatika aniqlanadi. Bu simptomatika markaziy nerv tizimi shakllanishining kechikishi haqidaginaguvohlik bermay, balki alohida miya tuzilmalarining Engil zararlanishi haqida ham guvohlik beradi. Quyidagilar ikkinchi guruh bolalarining nevrologik sindromlari ichida birmuncha ko‘p uchraydi:

1. Gipertenzion-gidrotsefal sindrom-kalla suyagi ichki bosimining oshishi sindromi. Bunda bosh o‘lchamining kattalashuvi, peshona do‘ngalagining bo‘rtib turishi, chakka sohalarida vena qon tomirlarining kengayishi kuzatiladi. Bu sindrom eng avvalo aqliy ish qobiliyatining buzilishida ixtiyoriy faoliyat va bolalar xulq-atvorida, shuningdek, faoliyatning istalgan turidan tez toliqish va zerikishda, yuqori darajadagi qo‘zg‘oluvchanlikda, ta’sirlanuvchanlikda, harakatchanlikda namoyon bo‘ladi. Ayrim hollarda, telbanamolik va beg‘amlik ko‘rinishlari bilan ko‘tarinki- eyforik kayfiyat kuzatiladi. Bunday bolalar issiq, dim havoga chidamsiz bo‘lib, bosh og‘riqlari va bosh aylanishlaridan shikoyat qiladilar.

2. Tserebrastenik sindrom-yuqori darajadagi nerv-psixik toliqish, hissiy turg‘unsizlik, faol diqqat, xotira funksiyalarining buzilishi ko‘rinishlarida namoyon bo‘ladi. Ayrim hollarda bu sindrom giper qo‘zg‘aluvchanlik-umumiy hissiy va harakat notinchligi belgilari- ko‘rinishlari bilan: boshqa hollarda-tormozlanganlik, lanjlik, passivlikning ustunligi bilan uyg‘unlashib keladi.

3. Xarakat buzilishi sindromlari mushaklar tonusining o‘zgarishi, Engil geli va monoparezlar, yaqqol ifodalanmagan muvozanat va harakatlar koordinatsiyasi buzilishlari, qo‘l barmoqlari differensirlashgan motorikasining Etarli emasligi, umumiy va oral praksisning shakllanmaganligi bilan xarakterlanadi. Bunday bolalarda ko‘pincha Engil dizartriya ko‘rinishlariga asos bo‘luvchi Engil parezlar, alohida til mushaklarining majburiy xarakatlari ko‘rinishidagi artikulyatsion motorika buzilishlari kuzatiladi.

Klinik va psiholgo-pedagogik tekishirishlar, bu guruh bolalarida bilish faoliyatining xarakterli kamchiliklari mavjudligini ko‘rsatdi. Bunday bolalarninig oliy psixik faoliyatlarini tekshirish jarayoni, ularda alohida gnozis, praksis ko‘rinishlarining O‘choqli Etishmovchili mavjudligini ko‘rsatdi. Bu neyropsihologik va elektro ensefalografik tarqiqotlarda tasdiqlangan. Xususan, geometrik shakllardan nusxa olishdagi, rasm chizishdagi o‘ziga xos qiyinchiliklar, ko‘ruv-fazoviy gnozisning shakllanmaganligini ko‘rsatadi.

Bu guruhdagi ko‘pgina bolalar umumiy motor kamchiligi bilan farq qiladilar, ular bir harakat turidan ikkinchisiga qiyinchilik bilan o‘tadilar. U yoki bu harakatli vazifalarni avtomatik tarzda bajara olmaydilar va hattoki oddiy ritmlarni ham amalga oshirolmaydilar.Umumiy va oral praksisning buzilishi, bunday bolalr uchun xarakterlidir.

Ko‘rsatilgan buzilishlar odatda fonematik idrok buzilishi bilan uyg‘unlashadi.

Bunday bolalarda hissiy-irodaviy sohaning shakllanmaganligi aqliy ish qobiliyatining pastligi, hissiy labillik, gohida harakat qo‘zg‘aluvchanligi, yuqori affektiv qo‘zg‘alish, ko‘pincha telbanamo qiliqlar va eyforiya turi bo‘yicha ko‘tarinki kayfiyat ustunligi holati bilan birgalikdanamoyon bo‘ladi.

Ularning ayrimlari uchun aksincha, yuqori darajadagi tormozlanganlik, ishonchsizlik, sustlik, mustaqil emaslik xarakterlidir. Bu bolalr odatda lanj, tashshabbussiz, kam harakat bo‘ladilar. Ularning faoliyati samarasiz xarakterga egadir.

Bu guruh bolalari uchun miqdor munosabatlarini tushunish, son va natural son qatorlari haqidagi tasavvurlarini kengaytirish birmuncha murakkabdir. Bunday bolalarning matematikani o‘zlashtirishlarida yaqqol ifodalangan va turg‘un qiyinchiliklar kuzatiladi.

Uchinchi guruh bolalarida klinik jihatdan motor alaliya kabi belgilanuvchi, birmuncha o‘ziga xos va turg‘un nutq rivojlanmaganligi kuzatiladi. Bir qator xorijiy mualliflar terminologiyasi bo‘yicha nutq

patologiyasining bu shakli «rivojlanish afaziyasi» yoki «tug‘ma afaziya» singari nomlanadi. Bu termin kattalardagi motor afaziyaga anologik holda vujudga kelgan. «Kattalardagi motor afaziya singari, bolalardagi nutq patologiyasining bunday shaklida ham bosh miya po‘stloq nutqiy zonalarining zararlanishi (yoki rivojlanmaganligi) kuzatiladi va bunda birinchi navbatda broka zonasi zararlanadi» – bu taxminga asoslanib mulliflar yuqoridagi terminni kiritganlar. Kattalardagi afaziyadan farqli ravishda (shakllangan nutqning yo‘qolishi), alaliyada bosh miya nutq zonalarining erta zararlanishi (nutqqacha bo‘lgan davrda) natijasida nutq rivojlanmay qoladi. Adabiyotlarda motor alaliyada miyaning o‘chog‘li jarohatlari muammosi keng muhokama qilingan.

Motor alaliyada murakkab dizontogenetik-ensefalopatik buzilishlarkuzatiladi. Quyidagilar motor alamiyaning xarakterli belgilari hisoblanadi: barcha nutq komnonentlarining shakllanishi- fonematik, leksik, sintaktik, morfologik, nutq faoliyatining barcha ko‘rinishlari va barcha og‘zaki va yozma nutq shakllari rivojlanmagan bo‘ladi.

So‘nggi tadqiqotlarning ko‘rsatishicha motor alaliyali bolalarda odatda artikulyator imkoniyatlar Etarli bo‘ladi: nutqiy bo‘lmagan artikulyatsiyani bajara oladilar, bundan tashqari ko‘pgina tovushlarni, hattoki alohida va bo‘g‘inlarda to‘g‘ri talaffuz qilish holatidadirlar. Biroq motor alaliyali bolalarning farqli xususiyatlaridan biri shuki, ular bu imkoniyatlarini so‘zlarni talaffuz qilishda amalga oshirolmaydilar. Shu sababli motor alaliya uchun so‘zlarning bo‘g‘in tuzilishi shakllanmaganligi, hatto yaxshi tanish bo‘lgan so‘zlarni faollashtirishdagi qiyinchiliklar xarakterli belgilardan biri hisoblanadi. Etarlicha boy passiv lug‘atga ega holda, bolalar predmetlarni, rasmlarni nomlashga, alohida so‘zlarni logoped ortidan takrorlashga (ayniqsa murakkab bo‘g‘inli so‘zlarni) qiynaladilar. So‘zlarning bo‘g‘in tarkibi asosan tovush va bo‘g‘inlarni tushirib qoldirish, o‘rnini almashtirish, boshqa bo‘g‘inlar yoki tovushlar bilan almashtirish hisobiga buziladi. Kattalar afaziyasini eslatuvchi holat yuzaga keladi. Literal (harfli), verbal (so‘zli) parafaziyalar (almashtirishlar)kuzatiladi. Bu almashtirishlarning xarakterli belgisi, ular turli xil turg‘un emasdir.

Motor alaliyali bolalar uchun haddan tashqari past nutqiy faollikxosdir. Bunda bola intellekti qanchalik yuqori darajada bo‘lsa va o‘z nutqiga tanqidiy qarash kuchli bo‘lsa, u holda atrofdagilar bilan mimika va imo- ishora yordamida muloqat qilishning ikkilamchi kompensator shakli yaqqolroq ifodalangan bo‘ladi.

Nutqning to‘liq rivojlanmaganligini R.E. Levina (1961) uch daraja bilan belgilaydi: nutqiy aloqa vositalarining umuman yo‘q bo‘lishidan to fonetik-fonematik va leksik-grammatik jihatdan rivojlanmaganlik elementlariga ega bo‘lgan mukammal nutq buzilishigacha.

Nutq to‘liq rivijlanmaganligining 1 darajasi nutqning bo‘lmasligi bilan xarakterlanadi. Bunday bolalar nutqsiz bolalardir. 4-6 yoshdagi bunday bolalarning lug‘at boyligi kambag‘al, noaniq bo‘ladi. Nutqiy tovushga

taqlid qilish, tovushlar kompleksi bilan chegaralangan bo‘ladi. Narsa va hodisalarni farq qilmagan holda ifodalash, so‘zlarning ko‘p ma’noga ega bo‘lishi xarakterli xususiyat hisoblanadi: «tu-tu»-mashina, parovoz, samalyot, qayiq; «taq»-yiqildi, tushurib yubordi, sindirdi, buzdi. Bu bolalarning passiv lug‘ati aktiv lug‘atiga nisbatan ancha boyroq lekin nutqni tushunish pasaygan bo‘ladi, ular ko‘p so‘zlarning ma’nosini tushunmaydilar. Tovushlar talaffuzida turg‘unlik bo‘lmaydi, tovushlar bir- biri bilan almashtiriladi, fonematik o‘quv buzilgan bo‘ladi. Nutq to‘liq rivojlanmaganligining bu darajasiga ega bo‘lgan bolalar uchun tovushlar analizi bo‘yicha berilgan topshiriqlar tushunarsiz bo‘ladi.

Nutq to‘liq rivojlanmaganligining 2 darajasi-dastlabki keng qo‘llanadigan odatdagi nutqning bo‘lishi bilan xarakterlanadi. Bolalar oddiy jumlalardan foydalana biladilar, ma’lum lug‘at boyligiga ega bo‘ladilar. Ular narsalar, xodisalar, alohida belgilar nomini ajrata oladilar. Lekin bunday bolalarda nutqing qo‘pol darajada rivojlanmaganligi yaqqol ifodalangan bo‘ladi. Ular ikki-uch so‘zdan iborat gaplardan foydalanadilar. Lug‘at boyligi shu yoshga mos keladigan normadan kam bo‘ladi. Umumlashtiruvchi so‘zlarni (mebel,kiyim, sabzavotlar, mevalar va boshqalar) bilmaslik kuzatiladi. Harakat, belgisini bildiruvchi so‘zlardan foydalanishda qiyinchiliklar kuzatiladi, predmet nomini va boshqa belgilarini bilmaydilar. Kelishik formalarini chalkashtiradilar, fe’l sonini ot soniga moslashtira olmaydilar.

Nutqning fonetik tomoni shu yoshga mos keluvchi normadan orqada qoladi. Shunday kamchilikka ega bo‘lgan bolalar bo‘g‘inlar o‘rnini almashtiradilar, undoshlar ketma-ket kelganda tovushni qisqartiradilar.

Nutq to‘liq rivojlanmaganligining 3 darajasi- nutqda leksik- grammatik va fonetik-fonematik jihatdan rivojlanmaganlik elementlari kuzatiladi. Bolalar nutqqa ega bo‘lgan holda kishilar bilan aloqa bog‘lay oladilar, lekin buni ota-ona (tarbiyachi) ishtirokida, ularning muayyan tushuntirishlari yordamida bajaradilar. Bunday bolalar uchun erkin holda aloqada bo‘lish juda qiyin. Tovushlarni talaffuz qilishda ularni bir-biridan ajrata olmaslik, tovushlar guruhini artikulatsiya jihatidan osonroq bo‘lgan tovushlarga almashtirish ba’zi hollarda tovushlarni buzib talaffuz qilish bu bolalar uchun xarakterlidir. Lug‘at ham normadan orqada qolgan bo‘ladi, lug‘at boyligi analizida leksik holatlarning o‘ziga xosligi ko‘rinadi. Tekshirishda gaplarni, gaplarda so‘zlarni oxirigacha gapirmaslik kabi turg‘un grammatik xatolar kuzatiladi. Ko‘pchilik hollarda ular qo‘shimcha qo‘shilish bilan so‘z ma’nosining o‘zgarishini tushunib yetmaydilar.

8.2. Nutqning to‘liq rivojlanmaganligini bartaraf etishda korreksion-pedagogik ish tizimi

O‘qitishning birinchi bosqichi bir so‘zdan va morf-o‘zak so‘zdan iborat gaplar

Logopedik ta’sir ko‘rsatishning asosiy vazifasi-istalgan tovushning nomayon bo‘lishi shaklida bolalarning taqlidiy nutqni faoliyatini hosil qilish, nutqni tushunish hajmini kengaytirishdan iborat.

Bu bosqich gapirmaydigan bolalar bilan olib boriluvchi logopedik ish uchun mo‘ljallangan. Bunday bolalarning faol nutqi alohida so‘zlardan iborat: bolaga yaqin tanish kishilarni nomlash,tovush taqlidi, so‘z qismlaridan iborat («da» yoki «dada», «bo» yoki «bobo», «bi-bi»-mashina va xokazolar).

Gapirmaydigan bolalarda, qoidaga ko‘ra kattalar so‘ziga taqlid qilish extiyoji xali bo‘lmaydi. Agar nutqiy taqlid faoliyati mavjud bo‘lsa, u holdabu jarayon ikki-uch noto‘g‘ri artikulyatsiyalanuvchi tovushlardan tuzilgan bo‘g‘in kamplekslari orqali amalga oshiriladi: undosh+unli yoki aksincha unli+undosh.

Gapirmaydigan bolalarning faol lug‘atida ayrim hollarda 5-10 ta, ba’zida esa 25-27 ta so‘z birliklari bo‘ladi. Nutq rivojlanishi mobaynida bola tomonidan faqat shunday alohida so‘zlardan foydalanish davri so‘z-gap yoki bir so‘zdan iborat gap davri deb nomlanadi.

Bir so‘zdan iborat gaplar nutqning normal shakllanishi jarayonidagi singari nutq rivojlanishi buzilishining barcha shakllarida ham bolalar nutqi rivojlanishining boshlang‘ich nuqtasi hisoblanadi.

Bir so‘zdan va amorf so‘zlardan iborat gaplar davrida nutqni tushunish darajasi turlicha bo‘lishi mumkin: bolaning o‘ziga qaratilgan oddiy iltimoslarni qiyinchilik bilan tushunuvchi eng past darajadan so‘zlarning alohida grammatik shakllari ahamiyatini tushunishgacha, masalan, otlarning birlik va ko‘plik shakllarini farqlashga qiynaladilar. Ayrim gapirmaydigan bolalar sodda ko‘makchili konstruksiyalar ma’nosini tushunadilar. Bunga ikki predmetning fazoviy munosabatini misol qilib ko‘rsatish mumkin: quti ichida, quti ustida, quti ostida quti yonida.

Ba’zi bir bolalar yetarlicha passiv lug‘atga ega bo‘ladilar, ular ota- onasi, logoped va boshqalar iltimosiga ko‘ra og‘zaki ifodalangan, yetarlicha murakkab va turli xil topshiriqlarni bajarish qobiliyatiga egadirlar. Bunday bolalar xaqida ota-onalari odatda shunday deydilar: «Hamma narsani tushunadilar, biroq gapirmaydilar». Ayrim bolalarda nutqni tushunish juda chegaralangan bo‘ladi.

Bolalarning nutqni yaxshi tushunishi va yetarli darajada passiv lug‘atga ega ekanligi haqida tasavvur tug‘ilganda ham qo‘shimcha tekshiruvlar orqali shu yoshdagi sog‘lom bolalarga nisbatan nutqni tushunishning chegaralanganligini aniqlashga erishiladi.

Agar gapirmaydigan bolalarning nutqni tushunishi darajasi past bo‘lsa, u holda logopedik ishni birinchi navbatda nutqni tushunishni kengaytirishdan boshlash lozim. Logopediya amaliyotidan ma’lumki, nutqni yetarlicha yaxshi tushunish tufayligina bola gapira boshlashi mumkin. Agar nutqni tushunish darajasi birmuncha yuqori bo‘lsa, istalmagan tovush nutq ko‘rinishlarini hosil qilish vazifasi birinchi o‘ringa chiqadi.

Gapirmaydigan bolalar bilan olib boriluvchi logopedik ishga umumiy tavsiyalar. Mashg‘ulotlarni imkon qadar kichik guruhlarda (3 kishidan oshmagan) o‘tkazish lozim. yetakchi mashg‘ulot shakli o‘yindir. Mashg‘ulotlar ayniqsa ishning dastlabki bosqichlarida noverbol topshiriqlar bilan ta’minlangan bo‘lishi zarur. Logopedik ta’sirida aynan bir so‘z materialini ko‘p marotaba takrorlash va gapirmaydigan bola bilan bevosita hissiy aloqa o‘rnatish zaruriy sharoit hisoblanadi.

Bu bosqichda bola nutqining har qanday ko‘rinishni rag‘batlantirish muhim. Bolani biron narsa aytishga yoki takrorlashga majburlash kerak emas. Ayt, takrorla kabi so‘zlardan foydalanmaslik kerak, chunki bolada bu iltimoslarga negativ ta’sirlanish yuzaga keladi.

Bu so‘zlarni mos keluvchi savollarga yoki so‘zlarga almashtirish foydalidir (o‘ylab ko‘rchi, top-chi). Yoki bir tomonlama dialog ham foydadan holi emas, bunda katta odam ham savol beradi, ham o‘zi javob beradi. Bola tomonidan xozirgina talaffuz etilgan tovush taqlidini bir-ikki takrorlash ham yaxshi natija beradi. Masalan; bola bilan o‘yinchoqni javon oldiga borib, hayratomuz so‘raladi: «Qarachi, bu yerda kim paydo bo‘ldi? Uloqcha?!» Uloqchani tomosha qila turib, bir necha marotaba uloqcha ovozini imitatsiya qilish lozim: «Me-me-me». Uloqchaning burni, qulog‘i, dumchasini bolaga ko‘rsata turib, logoped qiziqsinib so‘raydi. «Uloqcha qanday yig‘lashini sen bilasanmi?» Boladan istalgan tovush reaksiyasini olish zarur.

Biroq, amorf – o‘zak so‘zlarni (bola tomonidan yaratiluvchi) masalan, kuchuk so‘zi o‘rniga – «chu» yoki sichqon so‘zi o‘rniga – «chi» so‘zlarini bolalar ortidan takrorlash mumkin emas. Bolalar faqat to‘g‘ri talaffuz qilinuvchi so‘z va gaplarni eshitishlari lozim.

Nutqni tushunishni rivojlantirish

Logopedik ta’sirning asosiy vazifasi passiv lug‘at boyligini to‘ldirishdan iborat. Bolalarga o‘yinchoqlari, tana a’zolari, kiyim- kechaklari, jonivorlar, alohida predmet va hodisalar nomlari va shu kabilarning nomlarini eslab qolish taklif etiladi.

Passiv fe’l lug‘ati bolaning o‘zi tomonidan amalga oshiriluvchi xatti-harakatlar nomidan iborat bo‘lishi lozim (o‘tiribdi, yuribdi, kiyinyapti va hokazo). Bundan tashqari o‘ziga yaqin kishilar bajarayotgan xatti-harakat nomlarini ham bilishi lozim, ammo bu lug‘at faqat bolaning bevosita bir necha marotaba o‘zi kuzatgan xatti-harakatlar nomi bilangina chegaralanishi mumkin. Shuni esda tutish lozimki, nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarda passiv fe’l lug‘ati passiv predmet lug‘atidan birmuncha kam bo‘lishi mumkin. Shu sababli agar bolalar predmet nomlarini bilsa, u holda imkon qadar tezroq ularni harakat nomlarini tushunishga, shuningdek sodir etilayotgan harakatlar yuzasidan berilayotgan savollarni tushunishga o‘rgatish zarur: qayerda? qayoqqa? nima? nimga? qayerdan? kim uchun?

Nutqni tushunishni rivojlantirishning dastlabki bosqichlarida bolalardan alohida so‘zlarni tushunishning aniqligi talab qilinmaydi, shu sababli qayerga-qayerdan, och-yop va hokazo singari so‘zlarni farqlash vazifasi birinchi o‘ringa qo‘yilmaydi. Qayerda? kimga? va shu kabi savollarni tushunishga o‘rgatish jarayonida bolalar dastlab bu so‘zlarning turlicha tovush ifodasiga tayanmaydilar, balki savolning keng nutqiy matniga tayanadilar. Buning uchun logoped savolida bolalarga yaxshi tanish bo‘lgan «yordam beruvchi» so‘z bo‘lishi kerak. Shundan so‘nggina bolalar bu savollarni yaxshi tushunishga o‘rganadilar. Sekin-asta savollardan barcha
«yordam beruvchi» so‘zlar olib tashlanadi. Shu sababli logoped dastlab jaranglanishi bo‘yicha o‘xshash so‘roq so‘zlar bilan birga turli xil predmet va harakatlar nomini qo‘llaydi, masalan: qayerdan olding? (kitob) ammo qayerga qo‘yding?, kimga berding? Xuddi shunday qo‘g‘irchoqni kiyintirish (kiyinmagan bo‘lsa), eshikni yopish (ochiq bo‘lsa) iltimos qilinadi, ammo bola oldiga ikki harakatdan birini tanlab bajarish masalasi qo‘yilmaydi, masalan: qoshiqni ol-qoshiq bilan ol. Logopedik ishning keyingi bosqichlarida so‘roq so‘zlari bir xil fe’llarda qo‘llaniladi: qayerga kelding?qayerdan kelding? va hokazo.

O‘ziga qaratilgan nutqni (normal eshitish va birlamchi saqlangan intellektda) yomon tushunuvchi gapirmaydigan bolalar bilan olib boriluvchi logopedik ish vaziyatni ko‘p marotaba takrorlab gapirishdan boshlanadi.

Katta odam vaziyatdan foydalanib bola olgan predmetlarni, bajargan harakatini, bolaning his qilgan hissiyotlarini (sovuq, issiq va h.k.) nomlaydi.

Katta odam 2-4 so‘zdan iborat qisqa gaplar bilan orasida pauzalar qilib, aynan bir so‘z birikmasini 2-3 marotaba takrorlaydi. Nomlanuvchi predmetlarning turlicha o‘zaro munosabatini aks ettiruvchi so‘zlar har xil grammatik shakllarda bir necha marotaba takrorlanadi. Barcha so‘zlar bo‘g‘inlarga bo‘linmay tabiiy ohangda gapiriladi, ammo cho‘zib talaffuz qilinuvchi unlilar o‘z holicha gapiriladi. Logopedning butun nutqi bolaga qaratilgan savollar bilan boyitilgan bo‘lishi lozim. Bolada faol lug‘atida mavjud nutqiy vositalar yordamida kattalar bilan muloqot qilish extiyojini tug‘dirish zarur.

Bolaning ushlagan, silagan, ko‘rgan predmetlari nomini eshitgan, o‘zi bajargan harakatlari nomini ko‘p marotaba eshitganidan so‘ng, boladan tanish predmetni olib kelish yoki shu predmet bilan bog‘liq biron bir harakatni bajarishni iltimos qilish mumkin. Agar bola bu iltimoslarni tushunmasa logopedning o‘zi predmetni oladi va uning nomini yana bir marotaba takrorlaydi.

Gapirmaydigan bolalar bilan ishlashda, bunday bolalarning passiv lug‘atini chalg‘ituvchi so‘zlar bilan to‘ldirish tavsiya etilmaydi.

Mashg‘ulotni o‘tkazishda o‘yinchoqlar, kiyim-kechak, oziq-ovqat va shu kabilar ko‘rgazmali material bo‘lib xizmat qiladi.

Nutqiy taqlidni faollashtirish

Nutqsiz bolalar bilan olib boriluvchi logopedik ishda kattalar so‘ziga taqlid qilish ehtiyojini tug‘dirish mas’uliyatli vazifa hisoblanadi. Taqlidiy nutqiy reaksiyalar har qanday tovush komplekslarida ifodalanishi mumkin. Shu sababli logoped shunday bir sharoitni yaratishi zarurki, bunda bolada aynan bir tovush birikmasini talaffuz qilish (takrorlash) istagi paydo bo‘lishi lozim. Chunonchi, logoped iltimosiga ko‘ra bola hayvonlar va qushlar ovoziga taqlid qiladi: «mo‘-mo‘», «ku-ku», «chi-chi» va hokazo.

Nutq rivojlanishining bu davrida bolalar o‘yinchoqlarni, tanish predmetlarni, harakatlarni, o‘z istaklari va munosabatlarini o‘zlariga qulay tovush shaklida nomlashlari mumkin.

Bu davrdan «sakrab o‘tib ketishga» urinish noto‘g‘ri bo‘lardi. Biroq bolalarning avtonom nutqini kengaytirish shart emas. Dastlabki imkoniyatdayoq so‘z kombinatsiyalariga o‘tish muhim. Bunda bolada hech bo‘lmaganda so‘zlarning ayrim qismlarini taqlid bo‘yicha amalga oshirish zarur.

Bolalar nutqini faollashtirish yoki nutqiy taqlidni hosil qilish bolaning amaliy faoliyati o‘yin, ko‘rgazmali vaziyat bilan uzviy bog‘liq bo‘lishi lozim. Bunga turli xil, ammo zaruriy shart sharoitlarda erishiladi: bola bilan hissiy aloqaga kirishishda, nutqni tushunishning ma’lum darajasida, diqqat turg‘unligida, taqlid motivatsiyasining mavjudligida ko‘p narsa o‘yinlarning qanchalik qiziqarli tashkil qilinishiga, gapirmaydigan bolalarning ijobiy hissiyotlariga qanchalik chuqur ta’sir etishga, logopedning qay darajada ijodkorligiga bog‘liqdir.

Taqlidiy nutqiy faoliyatni faollishtirishda kerakli natijaga erishish uchun taqlidni rivojlantirishni umuman olganda «Men kabi bajar» dan boshlash kerak. Bolalarni predmet bilan bajariluvchi harakatlarga, qo‘l, oyoq, bosh harakatlariga taqlid qilishga o‘rgatish lozim. Logoped o‘zi va bolalarning xatti-harakatlarini so‘zlar bilan, agar iloji bo‘lsa she’riy shaklda to‘ldirib turadi.

Qo‘l panjalari harakatlariga taqlid qilishni rivojlantirishga ayniqsa jiddiy yondashish tavsiya etiladi(mayda qo‘l motorikasi rivojlantirilmaydi, balki qo‘l harakatlariga taqlid rivojlantiriladi).

Logopedik ishning yakuni

Og‘zaki nutqni shakllantirish bosqichida olib boriladigan logopedik ish yakunida bolalar passiv lug‘atlarida predmet va xarakatlarni ularning so‘z belgisi bilan taqqoslashga o‘rganishlari lozim. Bolalarning passiv lug‘ati quyidagilardan iborat bo‘ladi:

1. Bola doimiy ko‘ruvchi predmet nomlari.
2. O‘zi yoki tanish kishilari bajargan xatti-harakatlar nomlari.
3. Ayrim holatlar nomlari (issiq, sovuq, iliq)

Bolalarda kattalar so‘ziga taqlid qilish ehtiyojini paydo qilish zarur.So‘z taqlidi faoliyati kattalar tomonidan hech qanday tuzatish kiritilmay, istalgan nutq-tovushlarda ifodalanib namoyon bo‘ladi.

8.3. O‘qitishning ikkinchi bosqichi – dastlabki so‘z shakllari

Logopedik ta’sir ko‘rsatishning asosiy vazifalari:

1. Bolalarni quyidagi turdagi ikki so‘zli gaplarni to‘g‘ri tuzishga o‘rgatish: murojaat + buyruq (buyruq maylidagi fe’l bilan ifodalangan), buyruq+predmet nomi (tushum kelishigidagi ot)
2. Ayrim kundalik so‘z birikmalarini yodlatish.
3. So‘zning urg‘uli bo‘g‘inini talaffuz qilish.
4. O‘zgalar nutqini tushunish hajmini kengaytirish.

Bu bosqich bayon qilishda (gapda) ikki-uchta, ba’zan to‘rtta amorf so‘zlarni hech bir grammatik bog‘lovchilarsiz bog‘lash imkoniyati mavjud bolalar bilan logopeik ish olib borishga mo‘ljallangan. Bolalarning amorf so‘zlari bir-ikki, kamdan-kam uch bo‘g‘indan, shuningdek so‘z tovush taqlididan iborat bo‘ladi.

So‘z boyligi miqdori va amorf gaplar hajmi tarli xil bo‘lishi mumkin, ammo ushbu davrning xarakterli belgisi – so‘z o‘zgartirish qobiliyatining butunlay yo‘qligidan iborat. Bolalar o‘z nutqlarida atrofdagilar nutqidan o‘zlashtirilgan, «asoslangan» shakldagi so‘zlarni qo‘llaydilar. Masalan, barcha kelishik shakllari o‘rnida bosh kelishik, birlikdagi shakl qo‘llaniladi. Birmuncha nutqi rivojlangan bolalarda gohida aynan bir so‘zning ikki shaklini uchratamiz. Masalan: mashinani «dit» deb nomlaydi, ammo nimada ketyapmiz? Savoliga «ditta» deb javob beradi. Bu davrda nutq holati sintaktik konstruksiyalarining butunlay yo‘qligi bilan xarakterlanadi. Darak gaplarni tuzishda harakat nomlari yo butunlay bo‘lmaydi yoki infinitiv-imperativ shakllarda va uning fragmentlari bilan ifodalanadi yoki «tugallanmagan» aniqlik fe’lida aks ettiriladi. Bola nutqida so‘zlar – harakat nomlari qanchalik ko‘p bo‘lsa, uning rivojlanishi darajasi shunchalik yuqori bo‘ladi.

Ayrim hollarda, so‘z o‘zgartirishning to‘la shakllanmaganligi holatida ham grmmatik jihatdan to‘g‘ri tuzilgan so‘z birikmalari uchrashi mumkin.

Ayrim bolalar ko‘proq bir so‘zdan yoki ikki so‘zdan iborat gaplardan foydalanishni davom ettiradilar, boshqalari esa to‘rt va undan ortiq so‘zli gaplar hajmini va lug‘at boyligini kengaytiradilar. Eslatib o‘tamizki,normada 3 va undan ortiq so‘zlardan tuzilgan gaplar grammatik jihatdan to‘ldirilmay qolishi mumkin emas

Agar nutqning normal rivojlanishi uchun ohangni juda erta va nihoyatda aniq amalga oshirish xarakterli xususiyat hisoblansa (bu holatda so‘zdagi urg‘u o‘rnini juda erta o‘zlashtirish mumkin), u holda rivojlanmagan bolalar nutqi bo‘g‘in eliziyasi deb nomlanuvchi, so‘zlardagi bo‘g‘inlar miqdorini qisqartirish bilan to‘lib toshadi.

Nutq tuzilishi ritmikligini idrok qila olmaslik bolani so‘zning ritmik-ohang tomonini qiyinchilik bilan o‘zlashtirishiga olib keladi. Buning natijasida so‘z uzoq vaqtga qadar o‘zining bo‘g‘inma-bo‘g‘in ifodasini topa olmaydi.

Keyinchalik ayrim bolalar she’rlarni qiyinchilik bilan yodlaydilar, chunki ular she’riy shaklning ritm va qofiyasini payqay olmaydilar.

Ko‘pdan buyon ma’lumki, o‘rganilayotgan nutqiy rivojlanish darajasidagi bolalarning turli bo‘g‘in tuzilmasiga ega so‘zlarni talaffuz qilish qobiliyati, so‘zlarni gapga birlashtirish imkoniyati bilan uzviy bog‘likdir. Ikki, so‘ngra uch so‘zni jumla (hatto amorf-o‘zak so‘zlardan iborat) paydo bo‘lgani zahoti, taqlid bo‘yicha avval ikki, so‘ng uch bo‘g‘inli so‘zlarni talaffuz qilish imkoniyati yuzaga keladi, masalan: Mashina so‘zi-
«mosina», «osina», «posina».

Qoidagi ko‘ra, qo‘llanuvchi so‘zlarning fonetik tarkibi erta nutq ontogenezidagi tovushlar bilan chegaralangan buladi, ammo nutq rivojlanishining bu bosqichida normaga qaraganda ularning to‘plamikambag‘alroqdir.

So‘z o‘zgartirishni qo‘llay olmaydigan bolalar bilan olib boriladigan logopediya ishining asosiy shartlaridan biri nutqning mazmun tomonini rivojlantirishga yordam beruvchi tadbirlar o‘tkazishdir. Ekspressiv nutqqa bolaga tushunari va uning imperessiv nutqida mavjud bo‘lgan narsalaro‘tkaziladi.

Nutqni tushunishni rivojlantirish

Nutq rivojlanishining bu darajasida nutqni tushunish ko‘pincha noaniqligi bilan xarakterlanadi.

Bolalarning predmet miqdorini (ko‘p-kam-bitta), kattalikni (katta- kichik), ta’mni (shirin-sho‘r), shuningdek predmetlarning fazoviy joylashuvini (agar bu predmetlar bola uchun odatdagi joylarida tursa) farqlashga o‘rganishi maqsadga muvofiqdir. Agar bola qunt bilan rang yoki kattalikni ularning so‘zli belgisi bilan taqqoslay olmasa u holda rang nomlarini eslab qolish bo‘yicha ishni birmuncha keyingi muddatlarga qoldirib predmetlarni rangi yoki kattaligi bo‘yicha solishtirish bilan chegaralanish kerak.

Bolalarni, ayrim ot va fe’llarning birlik va ko‘plikdagi grammatik shakllarini farqlashga o‘rgatishga alohida e’tiborni qaratish lozim. Biroq, bunday vazifalar faqatgina ularda predmet miqdori haqidagi tasavvurlarishakllangandagina mumkin ekanligini bilish lozim; bitta-ko‘p.

Dastlabki so‘z shakllarini shakllantirish

Kattalar so‘ziga taqlid qilish extiyoji paydo bo‘lganidan so‘ng, bolalardan urg‘uli bo‘g‘inni talaffuz qilishga, so‘ngra bir-ikki-uch bo‘g‘inli so‘zlarning ohang-ritmik sur’atiga erishishga urinish zarur (bola so‘zning

tovush tarkibini taxminan talaffuz qilishi mumkin). Bolalarning bir gapda ikki so‘zni birlashtirish o‘quvini egallashi nutq rivojlanishida muhim yutuq hisoblanadi, masalan «koptokni ber».

Bolalar o‘z istaklarini imo-ishoralar, amorf so‘zlar yoki buyruq fe’lidagi bosh kelishikda, o‘zgarmaydigan otlarda ifodalashga o‘rganishlari lozim. Ba’zi bolalar tavsiya qilingan fe’llarning bo‘g‘in tuzilishini darhol egallab ololmasliklarini yodda tutish lozim. Shu sababli dastlab faqat urg‘uli bo‘g‘inni talaffuz qilish lozim, ammo keyinchalik minimum darajada ikki bo‘g‘in talaffuz qilinadi.

Nutq rivojlanishining bu bosqichida tovush talaffuzini to‘g‘rilash tavsiya etilmaydi. Logoped bolalarning talaffuz imkoniyatlariga e’tiborsiz qarashi mumkin.

Biroq, nutq shakllanishining ma’lum bir bosqichlarida biz qaysi tovushlarga ahamiyat bermasligimizga befarq emasmiz. M,p (b) ,m(g) undoshlari hosil bo‘lish joyiga ko‘ra boshqa undoshlar bilan aralashmaganligi maqsadga muvofiqdir (biroq shart emas) masalan «k» tovushi bilan barcha undosh tovushlar yumshoq va qattiqqa, jarangli va jarangsizga farqlanmay qolishi mumkin.

Barcha til-tanglay oldi undoshlari (sh, j, ch, щ) bitta umumiy frikativ tovush, masalan, yumshoq «s» bilan aralashishi mumkin. Sirg‘aluvchi va shovqinlilarni qo‘pol ravishda aralashtirish ham ruxsat etiladi. Sonorlarning yo‘qligi qonuniyat hisoblanadi. Ammo nutqni tiklashning shu bosqichida yoq «y» tovushining mavjudligiga alohida e’tiborni qaratish lozim. Bu tovushni oy, ay, ey diftonglariga taqlid qilish asosida osongina keltirib chiqarish mumkin.

Agar nutqning tovush buzilishlari murakkab va bola xech bo‘lmaganda tovushlarning taxminiy artikulyatsiyasini ham egallay olmagan bo‘lsa, u holda logopedik ish so‘zlarni ritmik-oxangli talaffuz qilish bazasidan boshlash lozim. Bolalar oxang musiqiy surati saqlangan muhim so‘zlarning ayrim zaxirasi bilan qisqa frazali nutqni egallaganidan so‘ng tovush talaffuzi korreksiyasi bo‘yicha ish boshlanadi. Uch yoshli bolalar bilan bu ishni «chug‘urlash so‘zlari» materiali ustida boshlash maqsadga muvofiqdir. Quyidagi logopedik usullardan foydalanish tavsiya etiladi: predmetlar yoki predmetli rasmlarni nomlash; predmetni olish, berish, uzatish va xokazolarni iltimos qilish; predmet yoki uning tasviri haqida logoped boshlagan jumlalarni tugallash; harakatlarni buyruq shaklida nomlash. Bolalar tomonidan o‘zlashtirilgan so‘zlarni ko‘p marotaba gapirish muhim shart-sharoit hisoblanadi.

Logopedik ish yakuni

Og‘zaki nutqni shakllantirsh bo‘yicha ikkinchi bosqichdagi logopedik ishda bolalar tushum kelishikli ot+birlikdagi buyruq-mayli fe’li turidagi ikki so‘zdan iborat gaplarni sintaktik va grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzishga; ayrim so‘zlarning bosh va tushum kelishigida ajratib

qo‘llashni; alohida fe’llar infinitivi + modallik ravishlarini qo‘llay turib, o‘z istaklarini ifoda etishni o‘rganishlari lozim.

Bolalar yodlagan so‘zlarda urg‘u o‘rnini o‘zlashtirishlari, ikki, iloji bo‘lsa uch bo‘g‘inli so‘zlarning ritmik ohang tuzilishini amalga oshira olishlari lozim. Tovush talaffuzi ustida ishlash jarayonida quyidagi undosh tovushlar bilan chegaralanish mumkin: p (b), m, t (d), n, k (g) x va i tovushi. Agar tovush talaffuzi qo‘pol buzilganicha qolaversa, u holda so‘zning ritmik-ohang tuzilmasi bilan chegaralanish mumkin. Nutqni tushunishda bolalar predmetlarni ularning funksiyasi bilan taqqoslashi, asosiy belgilari bo‘yicha tanish predmetlarni ko‘rsatishi, logoped tomonidan syujetli rasmlar detallariga qo‘yilgan ko‘chirma kelishikli savollarga ko‘rsata olish yoki qulay so‘z shaklida javob bera olishlari lozim.

8.4. O‘qitishning uchinchi bosqichi – ikki tarkibli gap

Logopedik ta’sirning asosiy vazifalari:

1. Kuyidagi turdagi gaplarni grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzishga bolalarni o‘rgatish: bosh kelishikdagi ot+muvofiqlashtirilgan 3 shaxs hozirgi zamon fe’li.
2. Urg‘uli va urg‘usiz unlilarni to‘g‘ri talaffuz qilish bilan birga z bo‘g‘inli so‘zlarning ritmik – bo‘g‘in tuzilmasini amalga oshirish.
3. Nutqni tushunishda so‘zlarning grammatik shakllarini farqlash bo‘yicha olib borilgan ishni davom ettirish .

Bu bosqich gap hajmi 2-3 so‘zga ko‘paygan bolalar bilan ishlash uchun mo‘ljallangan. Bu bosqichda faol lug‘at yangi kundalik – so‘zlashuv so‘zlari bilan to‘ldiriladi, ammo bu so‘zlar ko‘pincha aniq tushunchali nisbatga ega bo‘lmaydi va noaniq ma’noda qo‘llaniladi. Xususan, bolalar predmet nomlarini harakat nomlari bilan va aksincha adashtiradilar. Ayrim predmet nomlari o‘xshash vaziyat bo‘yicha boshqalari bilan almashtiriladi: palto – ko‘ylak, qalpoq – telpak va xokazo. Aynan bir so‘z bilan doimiy o‘xshash belgilarga ega va aksincha bo‘lgan turli xil predmetlar nomlanadi. Aynan bir predmetni turli xil vaziyatlarda bola turlicha nomlashi mumkin. Aqliy rivojlanish darajasi qanchalik past bo‘lsa, so‘zlarning asosiy ma’nosini qo‘pol aralashtirish shunchalik baland bo‘ladi.

Nutq rivojlanishining bu davrida o‘tgan davrlar xususiyatlari ham kuzatiladi: so‘zlar polisomiyasi, so‘zlarning o‘zaro grammatik bog‘liqligining yo‘qligi, uch bo‘g‘inli so‘zlarda bo‘g‘inlar eliziyasi, tovush talaffuzining shakllanmaganligi.

Aniqlik maylidagi fe’llarda 3-shaxs fleksiylarini to‘g‘ri qo‘llash hollarini onda-sonda uchrashi bu bosqichning boshqa bosqichlardan farq qiluvchi yangi sifati hisoblanadi.

Ayniqsa, logopedning nima qilyapti? Savoliga o‘xshash, xozirgi zamon 3-shaxsdagi fe’llarni qullash uquvining paydo bo‘lishini ijobiy hodisa deb tan olish mumkin.

Nutqiy rivojlanishning bu bosqichida bolalar aynan bir leksik negizli turli xil fleksiylarni qo‘llashni boshlaydilar. Ko‘pincha so‘z qo‘shimchalari ona tili normalariga mos kelmaydi. Morfemalar bo‘yicha ajratilgan nutqiy materialdan bolaning foydalanish holati uning kerakligicha rivojlanganligi haqida guvohlik beradi. Biroq, bolalar tomonidan qo‘llanuvchi ko‘pgina gaplarda hali ham so‘zlar grammatik jihatdan bog‘lanmay qoladi. Ko‘pgina harakat nomlarini bolalar fe’l bilan almashtiradilar: olish, olyapti; yemoq, yeyapti; turmoq, turyapti;

Paydo bo‘lgan harakat nomlari ko‘pincha infinitiv shaklda buyruq maylida qo‘llaniladi.

Bu davrning xarakterli belgisi – bolalar tomonidan harakat nomlarining butunlay tushirib qoldirilishi hisoblanadi va ularning spontan nutqlarida quyidagicha gap konstruksiyalari ustunlik qiladi:

1. Fe’l tushirib qoldirilgan gaplar, masalan:

A) Sub’ekt + harakat ob’ektiB)

Sub’ekt + harakat joyi

2. Hozirgi zamon fe’li o‘rniga infinitiv qullanladigan gaplar.

Fe’llarning imperativ – infinitiv shaklini yoki ularning asosini noqonuniy qo‘llash rivojlanmagan nutqda uzoq muddat saqlanadi. Harakatga chorlovchi so‘z shakllari yoki ta’qiqlarni bolalar ko‘pincha o‘ziga qaratilgan nutq kabi eshitadi, so‘ngra uni hech qanday o‘zgartirishlarsiz o‘zining shaxsiy bayonlarida qo‘llaydilar.

To‘g‘ri tuzilgan grammatik stereotiplarning paydo bo‘lishi bilan agrammatik konstruksiyalar «siqib chiqarilmaydi» va yangi o‘zlashtirilgan so‘zlardan gaplar tuzish eski namuna bo‘yicha davom etaveradi.

Bolalar tomonidan qo‘llanuvchi so‘zlar tovush munosabatiga ko‘ra shakllanmaganligicha qoladi: til uchini yuqoriga ko‘tarishni talab qiluvchi nutq tovushlari bo‘lmaydi, undosh tovushlar ketma-ketligi yo‘q bo‘ladi, ko‘p bolalar tovush o‘rnini o‘rnata olmaydilar. Bundan tashqari tovushlar artikulyatsion usuliga ko‘ra aralashtiriladi. Biroq, ko‘pgina bolalar urg‘uliva urg‘usiz bo‘g‘inlarni to‘g‘ri ajratish bilan birga uch bo‘g‘inli so‘zlar tuzilishini amalga oshira oladilar. To‘rt bo‘g‘inli so‘zlarda bolalar bo‘g‘inlarni tushirib qoldiradilar. Tovush talaffuzi qanchalik yaxshi shakllansa, bir qator unlilarning boshqa qator unlilar bilan aralashib ketishi (hosil bo‘lishi o‘rniga ko‘ra) holati kamayadi. So‘zlararo grammatik aloqaning yo‘qligi, so‘zlarning ritmik-bo‘g‘in tuzilishining buzilishi va tovushlarning aralashib ketishi va qo‘pol buzilishi bunday bolalar nutqini haddan tashqari avtonomlashtiradi. Bu nutq ularga to‘liq muloqot vazifasi bo‘lib xizmat qilolmaydi.

Shu bilan birga aynan bir so‘zning morfologik ajratilgan shakllarining dastlabki belgilari bolalar nutqida paydo bo‘lsa, buni «nutqiy tanglik» sifatida xarekterlash mumkin. (uxlash, uxla, uxladi, uxladilar) Shu daqiqadan boshlab nutqiy rivojlanish dinamikasi turli bolalarda turlicha bo‘lishi mumkin: ba’zilar frazali nutqni tez

o‘zlashtiradilar, boshqalarda bu uzoqka cho‘ziladi va logopedik ishda bunie’tiborga olish kerak.

Nutqni tushunishni rivojlantirish

Tavsiya qilinuvchi vazifalar bolalarni so‘zlarning ayrim grammatik shakllarini farqlashga, shuningdek jaranglashi bo‘yicha yaqin yoki predmetli vaziyat bilan o‘xshash so‘zlarni farqlashga o‘rgatishga qaratiladi. Dastlab bolalar tushunishda logoped savolining nutqiy kontekstidan mo‘ljal oladilar. Bolalar qiyinchiliksiz barcha topshiriqlarni tushunishni va bajarishni o‘rganib olganlaridan so‘ng, logoped sekin-asta barcha yordam beruvchi so‘zlarni olib tashlashi mumkin va bolaga so‘zning alohida qismlaridagi turlicha jaranglanishga tayanib mo‘ljal olish imkoniyatini beradi. Agar bolalarda so‘zlarning grammatik shakllarini farqlash qobiliyati aniqlansa, bunday ketma-ketlikning zarurati bo‘lmaydi.

Ikki bo‘g‘inli sodda gaplarni shakllantirish

Nutqning to‘liq rivojlanmaganligida, nutq rivojlanishining dastlabki bosqichlarida bolalarni predmet va uning harakati o‘rtasidagi grammatik aloqani o‘rnatishga o‘rgatish birinchi darajali ahamiyatga ega. Shu sababli bolalarni ikki so‘zdan iborat gaplar tuzishga o‘rgatish zarur. Bu gaplarda ot-ega bosh kelishik, birlikda, fe’l – kesim esa 3 shaxs, birlikda, hozirgi zamon buyruq maylida qo‘llanilishi lozim.

Dastlab 2 shaxs birlikda, buyruq maylidagi fel’llarini takrorlash tavsiya qilinadi.

Boshlang‘ich davrida shunday fe’llar beriladiki, bunda aniqlik mayli, 3 shaxs birlikdagi shakllarning hosil bo‘lishida negiz o‘zgarmaydi yoki o‘zgarishlar sezilarsiz va bola uchun qulay bo‘ladi. Fe’llarini bunday tanlashda «d» tovushni «o‘stirish» sodir bo‘ladi: ber-berdi, ol-oldi, ko‘r- ko‘rdi.

Ishlanayotgan gapdan oldindan harakat ob’ekti olib tashlanadi, chunki bolaning asosiy diqqatini fe’lga qaratish lozim. Bunga sabab bola fe’llarni goh tushirib qoldiradi, goh egaga moslashtira olmaydi.

Ega va kesimli gaplarning bunday chegaralangan hajmi sun’iy ko‘rinadi, chunki so‘zlashuv nutqida bunday konstruksiyalar kam uchraydi. Bundan tashqari, ko‘pgina bolalar uch va undan ortiq so‘zdan iborat gaplardan foydalanishlari mumkin. Shunday bo‘lsa ham, diqqat avval ega va kesimning grammatik bog‘liqligiga qaratilishi, so‘ngra esa gaplar hajmini kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

Sodda, keng tarqalmagan gaplarni shakllantirish bo‘yicha ishni so‘zlarning bo‘g‘in tarkibini shakllantirish va tovush talaffuzini shakllantirish bo‘yicha olib boriladigan ish elementlari bilan birga olib borish mumkin. Ayrim bolalarda tovush talaffuzining shakllanmaganligi yaqqol ko‘rinadi. Tovush talaffuzini to‘g‘rilash bo‘yicha olib boriluvchi muddatidan ilgarigi logopedik ish ba’zi bolalarda nutqiy negativizmni

keltirib chiqaradi, chunki nutq rivojlanishining bu darajasida ular aniq artikulyatsion tuzilmalarni egallash holatida bo‘lmaydilar. Iloji bo‘lsa so‘zlarda bo‘g‘inlarning ohang-ritmik sur’ati saqlanishi kerak. Agar so‘zning uch bo‘g‘inli tarkibi bolagi murakkablik qilsa, ikki bo‘g‘inlilar bilan chegaralanish mumkin. Bu bosqichda tovush talaffuzida turli xilkamchiliklar kuzatiladi.

So‘zlarning bo‘g‘in tarkibini shakllantirish

Ona tilini o‘zlashtirishning turli bosqichlarida so‘zlarning bo‘g‘in tarkibi ustida olib boriluvchi ish turlari murakkablashib, o‘zgaradi. Dastlab logoped boladan so‘z qismi singari bo‘g‘inga xech qanday ongli munosabatni talab qilmaydi. Bolalar so‘zlarni anglamagan holda bo‘g‘inga bo‘ladilar va bo‘lish jarayoni so‘zlarni aniq bo‘g‘inlab gapirishga asoslanib amalga oshiriladi. Bunda gapirish takt ostida qo‘lni stolga ritmik harakatli urib turish bilan bog‘lanadi. Bu holda bo‘g‘inlar miqdori bir vaqtning o‘zida harakatlari bilan ritmik tarzda uyg‘unlashadi. Bundan tashqari bolaga alohida qog‘oz bo‘laklari ko‘rinishdagi bo‘g‘inning ko‘ruv tayanchi beriladi. Logoped bolaga so‘zlarning uzun yoki qisqa bo‘lishini tushuntiradi. So‘z qancha uzun bo‘lsa, bo‘g‘in ham ko‘p bo‘lishini – qog‘oz bo‘laklarini ketma-ket bir chiziqda terib ko‘rsatadi. Har bir bo‘g‘in (qog‘oz) orasini ochib, nechta bo‘g‘in bo‘lsa shuncha «chapak chalib» yoki takt berib bo‘g‘inlarni aniqlashtiradi.

So‘ngra logoped bola diqqatini qisqa so‘zlarga qaratadi: gul (bir qog‘oz bo‘lagiga bir chapak) bog‘ non.

Keyinroq logoped bolaga so‘zning xar bir bo‘g‘iniga qanchadan chapak chalganiga qarab, bu so‘zning uzun yoki qisqaligini aytib berishni taklif qiladi. Taqqoslash uchun bir bo‘g‘inli va uch-to‘rt bo‘ginli so‘zlar beriladi.

Logoped bolaga so‘zni bo‘g‘inlab talaffuz qilish bilan bir vaqtning o‘zida xar bir bo‘g‘inga qo‘l harakatlari bilan takt berib turishni o‘rgatadi.

Tovush talaffuzini shakllantirish

Tovush talaffuzi ustida olib boriladigan ish so‘zning bo‘g‘in tarkibi ustidagi ish bilan uzviy bog‘liq. Nutq rivojlanishining past darajasiga ega bolalar uchun nutqning alohida tovushlarini ajratish va ularni alohida ma’no birligi sifatida anglash murakkabdir. «Ona tilidagi tovushlar va ularning uyg‘unlashuvini o‘zlashtirish, so‘zlarni o‘zlashtirish vositasi orqali amalga oshiriladi: faqat tovushlarning barqaror kompleksi singariso‘zlar o‘zlashtiriladi.

Nutq rivojlanishning bu darajasida bolaga so‘zlardan alohida tovushlarni ajratish, so‘zning tovush tarkibini og‘zaki tahlil qilish taklif qilinadi. Bunday faoliyat boladan so‘zning tovush tomoniga ongli munosabatda bo‘lishni talab qiladi. Kichik yoshli bolalarga bu jarayon

murakkablik qiladi. Nutq tiklanishining bu bosqichida jarangli undoshlarning jarangsizlanishi, yumshoq undosh tovushlarning mos keluvchi qattiq tovushlarga aralashtirilishi yoki almashtirilishi ehtimoldan holi emas.

Bo‘g‘inli mashqlar extiyotkorlik bilan beriladi, chunki 3-4 yoshli bolalar uchun bo‘g‘in xech nimani bildirmaydi. Har qalay bo‘g‘inli mashqlarsiz ham bo‘lmaydi, shuning uchun ularni o‘yin shaklida o‘tkazish lozim.

Logopedik ish yakuni

Uchinchi bosqich oxirlariga kelib bolalar ega va hozirgi zamon, aniqlik mayli, 3 shaxs birlik va ko‘plikdagi kesimni moslashtirishni o‘rganishlari lozim. Bunday kundalik so‘zlashuv fe’llarining zaxirasi ko‘p bo‘lmaydi, ammo ulardan ayrimlarini bolalar bir necha shakllarda to‘g‘ri qo‘llashlari lozim: infinitivda, hozirgi zamon, 3-shaxs, birlik va ko‘plikdagi buyruq vaaniqlik maylida.

Suzlarning bo‘g‘in tarkibi ustidagi ish bolalarning ikki-uch bo‘g‘inli so‘zlarning ritmik-bo‘g‘inli sur’atini o‘zlashtirishlari bilan yakunlanadi. Nutqni tushunish so‘zlarning ayrim grammatik shakllarini, murakkab bo‘lmagan hikoyalarni, qisqa ertaklarni o‘z ichiga oladi.

8.5. O‘qitishning to‘rtinchi bosqichi – bir nechta so‘zlardan iborat gaplar

Logopedik ta’sir ko‘rsatishning asosiy vazifalari:

1. 3-5 so‘zdan iborat gaplarni grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzishgao‘rgatish.
2. Ayrim ot va fe’llarni dastlabki mustaqil ravishda so‘zo‘zgartirishga o‘rgatish.
3. Mustaqil nutqning oddiy ko‘nikmalarini shakllantirish.

Bu bosqich 3-4 so‘zdan iborat gaplar tuza oluvchi bolalar bilan ishlashga mo‘ljallangan. Bolalar nutqida ega (shaxs yoki predmet nomi) kesimi (fe’li) mos kelgan gaplar kuzatiladi.

Bolalarning faol lug‘ati predmet belgilarini bildiruvchi so‘zlar, ravishlar bilan to‘lib boradi, ammo endi paydo bo‘lgan sifatlar agrammatik qo‘llaniladi. So‘zlar ma’nosining noaniqligi xarakterli holdir: xarakat nomlari predmet nomlari bilan almashtiriladi, ayrim harakat nomlari o‘xshash vaziyat bo‘yicha boshqalari bilan almashtiriladi (yozyapti-chizyapti) ko‘pincha «qilyapti» fe’li ko‘pgina harakatlar nomi o‘rniga qo‘llanadi:

«qizcha qor qilyapti» (qizcha qor o‘ynayapti) «bola gul qilyapti» (bola gulekyapti). Biroq o‘tgan bosqichlarda gapdagi so‘zlar o‘zaro bog‘langan bo‘lsa, bu bosqichda gapdagi roliga bog‘liq ravishda so‘z shaklini o‘zgartirish qobiliyatipaydo bo‘ladi. Shunga ko‘ra ot va fe’llarda fleksiylar paydo bo‘ladi. Bu

fleksiylar ayrim hollarda til normalariga mos keladi. Ammo ko‘p hollarda fleksiylardan noto‘g‘ri foydalaniladi.

Ko‘pincha ot shakli dastlabki holatida qoladi, masalan «qaErga kelding» savoliga bola «bog‘cha» deb javob beradi.

Bolalarning aniqlik maylidagi fe’llarni harakat sub’ekti bilan moslashtira olishlariga qaramay, ular nutqida aniqlik mayli o‘rniga infinitiv va buyruq mayli yoki bu shakllarning asosi qo‘llanilgan gaplar ko‘p kuzatiladi. Ko‘pincha, ega va 3 shaxs ko‘plikdagi kesimni moslashda qiyinchilik tug‘iladi.

Nutq rivojlanishning bu darajasini o‘ziga xos qonuniyatlarini egallashning boshlanishi sifatida xarakterlash mumkin. Kuzatishlarning ko‘rsatishicha nutq rivojlanmaganligining og‘ir darajasida bolalar gapning sintaktik tarkibini o‘zlashtira olmaydilar.

Engilroq nutq kamchiligida kelishik qo‘shimchalarini aralashtirish kuzatiladi.

Eslatib o‘tamizki, nutqning normal rivojlanishida besh yoshga kelib turlash qoidalari tamomila o‘zlashtirilib olinadi va son jihatdan ustunlik qiluvchi qo‘shimchalar ilgariroq o‘zlashtiriladi va ko‘pincha kam qo‘llanuvchi qo‘shimchalar o‘rnida ham paydo bo‘ladi. Masalan, otlar uchun bolalar nutqidagi «hukmron» qo‘shimchalar quyidagilardir: – ni (tushumkelishigi), – da (o‘rin payt kelishigi) – dan (chiqish kelishigi), – ning (qaratqich kelishigi)

Shuni ham eslatib o‘tamizki, bola «hukmron» shakllarning o‘zini ham bir vaqtning o‘zida o‘zlashtirmaydi: masalan, ko‘plikdagi qaratqich kelishiga juda qiyinchilik bilan o‘zlashtiriladi.

Rivojlanishning bu bosqichida bolalar ayrim ko‘makchilardan noto‘g‘ri bo‘lsada foydalana boshlaydilar: «koptokda o‘ynash» (koptok bilan o‘ynash), «chelak oldidan» (chelak ichidan).

Murakkablashgan nutq shakllarida va murakkablashgan nutqiy materiallarda, masalan biron narsani aytib berish yoki xikoya qilishga urinish jarayonida agrammatizmlar miqdori ortadi.

Nutq rivojlanishining bu davrida, ayrim bolalarda gap tuzish uquvining rivojlanishga nisbatan so‘zning bo‘g‘in tarkibini o‘zlashtirish kechikadi. Bunday hollarda bolalar nutqida grammatik jihatdan fleksiylar to‘g‘ri qo‘llangan so‘zli gaplar va so‘z birikmalari paydo bo‘ladi, ammo so‘zlarning bo‘g‘in tarkibi buziladi.

Lekin buning aksi ham bo‘lishi mumkin. Bunda bola so‘zning bo‘g‘in tarkibini oson o‘zlashtiradi, gapning grammatik tuzishni rivojlanishi esa kechikadi.

Nutq rivojlanmaganligida nutqning tovush tomonini o‘zlashtirish sekin va o‘ziga xos kechadi. Bolalar hosil bo‘lgan tovushlarni hosil bo‘lish o‘rni va artikulyatsiya usuliga ko‘ra o‘zaro almashtiradilar. Bolalarda tovush talaffuzi kamchiliklari turlicha namoyon bo‘ladi va tovush talaffuzi korreksiyasida buni hisobga olish lozim. Ba’zi bolalarda ona tilidagi tovushlarni o‘zlashtirish jarayoni normal bolalarga nisbatan olganda

sekinlashgandek tuyuladi. Boshqa bolalarda fonemalarni o‘zlashtirish, sog‘lom bolalar o‘zlashtirishining ketma-ketligiga mutlaqo mos kelmaydi.

Bir tovushni boshqasi bilan almashtirish bu davrning xarakterlixususiyatidir. Ko‘pchilik bolalar barcha undoshlarni jarangsizlantiradilar.

«y» tovushning yo‘qligi, tovush talaffuzining keng tarqalgan buzilishlari ichiga kiradi.

Nutqni tushunishni rivojlantirish

Ikkinchi va uchinchi o‘qitish bosqichlarida tavsiya qilingan, nutqni tushunishni rivojlantirish bo‘yicha vazifalar takrorlanadi. Bolalarning ot va fe’llarning grammatik iakllarini, otlarning kelishik qo‘shimchalarini, predmetlarning ayrim belgilarini tushunishga e’tibor qaratiladi.

Bir nechta so‘zdan iborat gaplarni shakllantirish

To‘rtinchi bosqichdagi logopedik ish, bolalarning 3-5 so‘zdan iborat gaplar tuzishni o‘rganishlariga qaratilgan. Bunda bolalar fonetik jihatdan to‘g‘ri, «xukmron» qo‘shimchalar yordamida so‘zlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifoda etishga o‘rganishlari zarur. Kelishikli ko‘makchilardan tuzilgan konstruksiyalarda bolalar barcha ko‘makchilarni tushirib qoldirishlari mumkin (talaffuz qilmaydilar). Savollar yordamida logoped gapdagi so‘zlar tartibini to‘g‘rilaydi, so‘ngra gap tuzishda bolaning fe’lni tushurib qoldirmasligini va uni otga mos holda son va shaxsda kerakli shaklda qo‘llashini kuzatib turadi.

To‘rtinchi bosqichdan boshlab bolalarga so‘z o‘zgartirish qoidalarini o‘rgatish boshlanadi va bu logopedik ishning keyingi bosqichlarida ham davom etadi.

Ot va fe’llarning grammatik shakllarini shakllantirish faqatgina ma’lum so‘z shakllarini qayta ishlash orqali amalga oshirilmaydi, balki qo‘shimcha ravishda aynan bir so‘zning turli shakllarini taqqoslash ustida ham ish olib boriladi.

Aynan bir so‘z turli so‘z birikmalarida qanchalik ko‘p shaklga kirsa, bolalar tomonidan grammatik mezonlarni va ona tilidagi bir butun grammatik tizimli o‘zlashtirish samaraliroq kechadi. Biroq bunday taqqoslash uchun ma’lum lug‘at boyligi va grammatik taqqoslashnng ma’lum ketma-ketligi bo‘lishi zarur.

Nutq ontogenezidan kelib chiqib, ma’lum so‘zlar zaxirasi to‘plangandan so‘nggina so‘z qoidalarini jadal ravishda o‘zlashtirishni boshlash tavsiya etiladi: predmet nomlari 100-150 so‘zdan kam bo‘lmasligi va xarakat nomlari 40-50 so‘z atrofida bo‘lishi zarur. Bolalar diqqati so‘zning oxiriga qaratiladi. So‘z o‘zgartirish bo‘yicha ishni shunday suzlarda o‘tkazish maqsadga muvofiq: Bunday so‘zlar o‘zining oxang-ritmik sur’tini saqlab qolishi, ya’ni o‘zgargan so‘zda bo‘g‘in miqdori saqlanib qolishi lozim. Bundan

tashqari dastlab faqat so‘z o‘zgartirishning produktiv shakllari qo‘llaniladi.

Agar topshiriq bajarishning birinchi bosqichlarida bolalarning bir so‘zdan iborat javoblariga ruxsat etilsa, keyingi bosqichlarda boladan butun gapni (sintaktik stereotipdagi) uning to‘g‘ri grammatik tuzilishibilan gapirib berishi talab qilinadi. Shuni esda tutish lozimki, nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar uchun fe’lga bog‘liq so‘zni grammatik to‘g‘ri tuzish murakkablik qiladi.

Bolalar nomoyish kilingan harakatlar, syujetli rasmlar, savollarga batafsil javoblar bo‘yicha gaplarni qancha ko‘p tuzsalar sodda gaplarning grammatik tuzilishini tezroq o‘zlashtiradilar. Shu sababli mashg‘ulotlarda har qanday predmetli vaziyatlardan foydalanish tavsiya qilinadi. Chunki bu vaziyatlarda Kim? Nima? Nima kilyapti? Nima bilan? Qayerda? Qayerga? va hokazo savollar berish mumkin.

Mashg‘ulotlarda ko‘makchi, sifat, ravish va olmoshlar ustida ishlanmaydi, chunonchi nutqning bu qismlari bolalarning faol nutqida o‘z o‘rniga ega bo‘lishi extimoldan holi emas. Ko‘makchili konstruksiyalarda boladan faqat so‘z oxirini (fleksiyni) to‘g‘ri tuzish talab qilinadi, ko‘makchilarning o‘zi esa bunday bolalarda tushirib qoldirilishi yoki noto‘g‘ri qo‘llanilishi mumkin.

Butun logopedik ish jarayonida tovush talaffuziga ham e’tiborni qaratish lozim. Ona tili fonetikasini shakllantirish tovush o‘zlashtirishning ketma-ketlikdagi tabiiy-fiziologik jarayoni singari tashkil qilinishi zarur. Shu sababli birinchi navbatda lab-labli p, b, m, yumshoq til oldi t, d, n, sonor l tovushlarga e’tibor qaratiladi. Sirg‘aluvchi, shovqinli, affrikat tovushlar o‘rnini mos keluvchi biron tovush vaqtinchalik egallab turishi mumkin. Eng so‘nggida «r» tovushi ustida ishlanadi.

Bu bosqichda artikulyatsiyani tayyorlash maqsadida bir qator artikulyatsion mashqlarni o‘tkazish tavsiya qilinadi.

Grammatik so‘z shakllarini taqqoslash

Yuqorida ta’kidlaganimizdek faol lug‘atda Etarli miqdorda predmet nomlari (otlar 100-150 dan ortiq) va harakat nomlari (fe’llar 40-50 dan ortiq) mavjud bo‘lsa, turli xil shakllarini taqqoslashga kirishish mumkin. Logoped butun nutqiy materialni xar bir bolaning imkoniyatini hisobga olgan holda tanlaydi. Olib borilgan ish yakunida bolalar birlik va *ko‘plik* qo‘shimchalarini qo‘llash orqali otlarni o‘zgartirishni bilishlari lozim,shuningdek quyidagi fe’l shakllari zaxirasiga ega bo‘lishlari lozim:

1. 2 shaxs birlikdagi buyruq mayli.
2. Hozirgi zamon xabar mayli (1-2-3 shaxs birlikda; 3-1 shaxsko‘plikda)
3. O‘tgan zamon, 3 shaxs birlik va ko‘plikda (Bu bosqichda bajarilgan harakatlar zamon bo‘yicha taqqoslanmaydi)

Fe’llarni tanlashda asoslarni navbatma-navbat o‘zgartirishni hisobga olish lozim. Bunday o‘zgartirishlar turg‘un o‘zlashtirilmasa, faqat o‘zlashtirish uchun qulay shakllar olinadi.

So‘zning bo‘g‘in tarkibi va tovush talaffuzini shakllantirish

So‘zning bo‘g‘in tarkibi ustidagi ishni murakkablashtira turib, logoped ishlanayotgan so‘zlar qatoriga ketma-ket kelgan undoshli so‘zlar kiritiladi.

So‘zlarni bo‘g‘inga bo‘lishda morfemalarning to‘qnashuvi sodir bo‘lishi shartligini tushuntirish tavsiya qilinadi, masalan: ko-ptok (kop-tok), bo- lg‘a (bol-g‘a)

Artikulyatsion mashqlar ketma-ketli undosh tovushlarni gapirish mashqlari bilan almashtiriladi, ammo bu mashqlarga bola to‘g‘ri talaffuz qiluvchi tovushlar kiritiladi. Ketma-ketli undosh tovushlar ishlanganidan so‘ng so‘zlarga kiritiladi va albatti bo‘g‘inlab to‘g‘ri talaffuz qildiriladi.

Yodlash uchun ikki qatorli she’rlar

Qoidaga ko‘ra, nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar she’rlarni, ayniqsa, to‘rt va undan ortiq qatorli she’rlarni eslab qololmaydilar. Shu sababli ishni ikki qatorli she’rlarni yodlashdan boshlash kerak.

Ikki qatorli she’rlarni yodlash predmetli yoki sodda syujetli rasmlarga majburiy tayangan holda o‘tkaziladi. Logoped matnni, she’rga mos rasmlarni o‘zi tanlaydi. She’rni yodlashda uning mazmuni bolaga tushunarli bo‘layotganiga ishonch hosil qilish lozim, buning uchun rasmlarga mos savollar beriladi. Masalan, syujetli rasm bo‘yicha «Shov-shuv etadi ariq, Karim ekadi tariq» she’rida quyidagicha savollar berish mumkin: «Karim nima ekdi? Kim tariq ekadi?»

Kichik xikoyalar

Agar bolalar savollarga javob berishni, nomoyish qilingan harakatlarva sodda syujetli rasmlar bo‘yicha gaplar tuzishni, ikki qatorli she’rlardan bir nechtasini yodlashni o‘rgansalar, ularga hikoya elementlarini o‘rgatishni boshlash tavsiya qilinadi. Buning natijasida bolalar kichik hikoya mazmunini bir nechta gaplar bilan Etkazishga o‘rganishlari lozim. Biroq, lug‘at boyligining kambag‘alligi va nutq grammatik tizimining shakllanmaganligi tufayli bog‘langan nutq mustaqil vazifaga ajratilmaydi.

Tavsiya etilgan kichik hikoyalar, shuningdek ularga qaratilgan mashqlar bolaga minimum darajadagi nutq vositalarini o‘zlashtirishlariga yordamberadi.

Logoped kichik hikoyani 2-3 marotaba o‘qiydi (yoki gapirib beradi) gohida hikoyada ishtirok etuvchi shaxs yoki predmetlarni rasmlarda namoyish qiladi. Sung logoped matnga oid savollar va mashqlar beradi. Topshiriqlar har bir bolaning nutqiy imkoniyatlariga mos holda tanlanadi. Pedagogning ixtiyoriga ko‘ra barcha matnlar qayta o‘zgartirilishi mumkin.

Logopedning ish yakuni

To‘rtinchi bosqichda ko‘zda tutilgan logopedik ish, bolalar tomonidan elementar so‘zlashuv-maishiy nutqni egallashga yo‘naltirilgan. Bolalar nutqi kommunikativ funksiyaga ega bo‘lishi lozim.

Bolalar birlik va ko‘plikdagi barcha kelishiklar doirasida otlarni turlashni, alohida yaxshi tanish fe’llarni son va shaxs bo‘yicha o‘zgartirishni bilishlari zarur. Uch bo‘g‘inli va ayrim to‘rt bo‘g‘inli so‘zlarning bo‘g‘in tarkibi o‘zlashtirilishi lozim. Tovush munosabati bo‘yicha sirg‘aluvchi, shovqinli, affrikat, sonor tovushlar shakllanmagan holda qolishi mumkin.

Nazorat savollari:

1. Nutqning turli rivojlanmaganligiga ta’rif bering.
2. 1- darajali nutqning to‘liq rivojlanmaganligiga ega bo‘lgan bolalarning o‘ziga xos xususiyatlarini ayting va ular nutqiga tavsif bering.
3. 2- va 3- darajali NTRga ega bo‘lgan bolalar nutqini taqqoslang va ularga tavsif bering.
4. NTRning klinik ko‘rinishlarini aytib bering.
5. Kichik maktabgacha yoshdagi NTR va nutqiy rivojlanish tempining sekinlashuvini differensial tashxis qilib bering.
6. Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi va oligofreniyani differensial tashxis qiling.
7. Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi va ruxiy rivojlanishning sustlashuvini differensial tashxis qiling.
8. NTR bartaraf etishda korreksion pedagogik ish tizimini bosqichlar bo‘yicha yoritib bering.
9. NTR bolalar nutqini tekshirish uchun didaktik materiallar tayyorlang. Nutq kartasi bilan yaqindan tanishing.
10. Maxsus bolalar nutq bog‘chasiga borganda nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar nutqini kuzating.
11. Maxsus bolalar nutq bog‘chasida logoped mashg‘ulotini kuzating va tahlil qiling.

9- Mavzu: Yozma nutqdagi kamchiliklar (2 soat)

Reja

9.1. Disleksiya, uning tasnifi

9.2. Disgrafiya yozuv jarayonining psixofiziologik qurilishi

9.3.O‘qish va yozuvida kamchiligi bo‘lgan bolalarni tekshirish

9.4. Yozma nutq kamchiliklarini bartaraf etishda olib boriladiganlogopedik ishlar metodikasi

Tayanch iboralar:

1. Agramatizm – (grekcha a-inkor qilish, bo‘laklarga ajratilmaydigan so‘zidan) – tilning grammatik qurilishini o‘zlashtira olmaslik, grammatik formalarning ahamiyatini tushunmaslik, gap tuza olmaslik natijasida yuzaga keladigan nutq buzilishi.
2. Agrafiya (grekcha a-inkor qilish, dranvo-yozmamon so‘zlaridan) yozuv jarayonining shakllanmaganligi.
3. Leksiya (grekcha a-inkor etish, led o‘qiyman so‘zlaridan) o‘qishjarayonining shakllanmaganligi.
4. Disgrafiya (grekcha dis-buzilish ma’nosini bildiruvchi yuklama) yozuv jarayonining buzilishi.
5. Disleksiya grekcha dis-buzilish ma’nosini bildiruvchi yuklama, o‘qish jarayonining buzilishi.

9.1. Disleksiya, uning tasnifi

Nutq – fikr bayon qilish vositasi bo‘lib, og‘zaki va yozma shaklda ifodalanadi. Tafakkur nutq yordamida ro‘y berib, shu tufayli kishilar bir- birlari bilan aloqa bog‘laydilar.

Og‘zaki nutq pauza, urg‘u, intonatsiya va tovushlar orqali tinglovchiga borib Etsa, yozma nutq, harf va so‘zlarning ma’lum qonuniyat asosida o‘zaro birikuvi, tinish belgilari, xar xil ajatishlar, gaplarni grammatik jihatdan aniq va tovushlar bayon qilish orqali Etib boradi. Og‘zaki nutqning yozma nutqdan yana bir farqi shuki, og‘zaki nutqni eshitamiz, yozma nutqni ko‘ramiz va o‘qiymiz. Yozma nutq murakkab jarayon bo‘lib, u ko‘p vaqt mehnat talab qiladi. Sintaksis jihatdan qaraganda yozma nutq eng to‘liq va mukammal nutqdir. Bu nutq ixtiyoriy fikrimizni ifodalab berishning eng yaxshi vositasidir. Yozma nutq og‘zaki nutq asosida rivojlanadi. Og‘zaki nutq hayotda kishilar bilan munosabatda bo‘lish, ularga taqlid qilish yo‘li bilan rivojlanib, boladan maxsus o‘qish va o‘rganishni talab etmaydi. Yozma nutq esa harflar va belgilar yordami bilan tovushlar, so‘zlar, gaplarni ko‘z bilan idrok qilishga, qo‘l bilan yozishga mo‘ljallangan nutqdir.

Hozirgi zamon adabiyotlarida o‘qish buzilishlari "aleksiya" va "disleksiya" terminlari bilan yuritiladi. Aleksiya termini o‘qish jarayonining yo‘qligini, disleksiya termini esa o‘qish jarayonini qismanbuzilishini bildiradi.

O‘qish buzilishlari bolalar orasida keng tarqalgan. Mualliflarnin bergan ma’lumotiga ko‘ra Evropa mamlakatlarida aqli normal bolalar orasida disleksiya 10% tashkil etar ekan. R. Bekker ma’lumotiga ko‘ra esa, ommaviy maktab boshlang‘ich sinf bolalarida o‘qish buzilishlari 3% og‘ir nutq kamchiligiga ega bo‘lgan bolalar maktabida esa 22 % ni tashkil etar ekan. R.I. LalaEva ma’lumotiga ko‘ra, yordamchi maktablarining o‘quvchilarida o‘qish buzilishlari 62 % tashkil etadi. A.N. Korneva ma’lumoti bo‘yicha 7-8 yoshli o‘quvchilar orasida 4,8% disleksiya kuzatilgan. Og‘ir nutq kamchiligiga ega bo‘lgan bolalar va psixik rivojlanishi ortda qolgan bolalar maktabi o‘quvchilarining 20-50% da disleksiya aniqlangan. Disleksiya o‘g‘il bolalarda qiz bolalarga nisabatan 4,5 baravar ko‘p uchrar ekan.

Disleksiya – bu markaziy psixik funksiyaning shakllanmaganligi va qat’iy xarakterdagi xatolarning qaytarilishi bilan bog‘liq bo‘lgan o‘qish jarayoning qisman buzilishi.

Disleksiyaning alohida o‘zi mustaqil nutq nuqsoni sifatida kamdan- kam uchraydi. Disleksiya belgilari quyidagichadir:

1. Harflarni esda saqlay olmaslik, ularni bir-biri bilan almashtirib o‘qish; harflarni bo‘g‘inlarga biriktira olmaslik;
2. Harf va bo‘g‘inlarni qayta – qayta takrorlash, tushirib ketish, o‘rnini almashtirish natijasida ma’noni tushunmay, noto‘g‘ri sekin o‘qish;
3. So‘z qismlarini, bo‘g‘inlarni, qo‘shimchalarni boshqa harf, bo‘g‘in yoki so‘zlar bilan almashtirish;
4. Tinish belgilari, pauzalarga rioya qilmaslik; so‘z o‘rtasida to‘xtab, pauzalar qilib, birinchi so‘zning ikkinchi qismini keyingi so‘zning birinchi qismi bilan qo‘shib o‘qib ketish.

O‘qish bu nutq faoliyatining tovushlar talaffuzi va idroki bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan bir turidir. Psihologiyaga doir adabiyotlarda o‘qish mexanizmlariga, birinchidan so‘zning o‘qilishi, ya’ni grafik tomoni va aytilishi o‘rtasidagi bog‘lanish, ikkinchidan, o‘qilgan so‘zning ma’nosini tushunish, ya’ni ongli o‘qish kiradi, deb ta’kidlanadi. O‘qish malakalari mukammal bo‘lishi uchun o‘qish jarayonining ikkala tomonini ham bir-biriga payvasta qilib, baravar shakllantirib, olib borilish kerak. Aks holda materialni tushunib,ongli o‘qishni ta’minlab bulmaydi. Yuqorida ko‘rsatilgan disleksiyaning belgilari ko‘proq o‘qish texnikasi bilan bog‘liq bo‘lsada, bularning hammasi ongli o‘qishga ta’sir ko‘rsatadi.

Disleksiya jarayonida bolalarda ko‘pincha og‘zaki nutqning buzilishi ham kuzatiladi. Adabiyotlarda disleksiyadagi og‘zaki nutq buzilishning turli xil turlari ko‘rsatilgan bo‘lib, bular:

1. Nutqning tempi va ritmining buzilishi (duduqlanish, juda teznutq).
2. Nutq paydo bo‘lishining kechikishi.
3. Verbal funksiyaning yaxshi rivojlanmaganligi (so‘zlarni notug‘ri ishlatilishi).
4. Og‘zaki nutqning grammatik tuzilishining buzilishi.

5. Tovush talaffuzining buzilishi.

6. Fonematik rivojlanishning buzilishi.

Disleksiyaning kelib chiqishida nutq rivojlanishining kechikishi ko‘p ahamiyatga ega. Ko‘p hollarda disleksiyada nutqning rivojlanishining kechikishi kuzatiladi. Ba’zi hollarda bu qoloqlik Engil bo‘ladi (nutq 2 yoshdan keyin paydo bo‘lganda) boshqa hollarda nutqning rivojlanishining kechikishi qo‘pol tarzda ya’ni nutq 4 yosh va undan keyingi yoshlarda paydo bo‘lganda. Disleksiyali bolalarda tovush talaffuzining buzilganligi lug‘atining kambag‘alligi, so‘zlarni noto‘g‘ri ishlatganida kuzatiladi. Ular jumlalarni grammatik jihatdan to‘g‘ri tuza olmaydilar. So‘zlarni ishlatishda xatolarga yo‘l qo‘yadilar.

R.E. Levinaning fikricha, og‘zaki nutq va o‘qish buzilishlari asosida fonematik sistemaning bir shaklga tushmaganligi yotadi. O‘qishga o‘rgatishning dastlabki, bosqichlarida bolalarda nutqning fonetik- fonematik tomoni rivojlanmaganligi, nutqiy umumlashtirishlarning noto‘g‘riligi kuzatiladi. Bu so‘zning tovush analizini qiyinlashtirishadi. Harflarni o‘zlashtirmaslik, grafik belgilarini o‘zlashtiridagi zaiflikdan emas, balki tovushlarni umumlashtirishni bir maromga tushmaganligidan kelib chiqadi. Agar harf-tovush bilan umumlashtirilmasa uni o‘zlashtirish mexanik xarakterda bo‘ladi. Bola to‘g‘ri talaffuz etgan tovushlarni harf bilan aniq umumlatira oladi. Agarda tovushni yomon eshitsa noto‘g‘ri talaffuz etsa yoki boshqa tovushga almashtirsa unda shu tovushga mos tovushni idrok etish qiyin kechadi. Harfni o‘zlashtirmaslik fonematik idrokni yaxshi rivojlanmaslikdan kelib chiqadi. Shunday qilib, agar bolada fonematik idrok yaxshi rivojlangan bo‘lsa, unda harf hakida tushuncha ham sekin rivojlanadi (A.Ananev, R.E. Levina).

Bu bolalarda tovushlarni bo‘g‘inlarga birlashtirishda ham qiyinchiliklar kuzatiladi. Sidirg‘asiga o‘qishni o‘zlashtirishi uchun bola harfni faqatgina o‘ziga mos tovush bilan umumlashtirishi kerak. Bundan tashqari u shu tovushni umumiy talaffuzini qilish kerak. Bo‘g‘inlarni sidirg‘asiga talaffuzi etish mazmunni oldindan bilishga yordam beradi. Tovushlarni bo‘g‘inda birlashishi bu birinchi navbatda ularni og‘zaki nutqdagi talaffuz bilan bog‘liq. Agar bolada tovush so‘zning tovush harf tarkibi haqidagi bilimlari aniq bo‘lmasa tovush bo‘g‘in obrazlarining umumlashuvi qiyinlashadi.

O‘qishning buzilishi nutqning leksik, grammatik rivojlanishining etarli emasligi bilan ham bog‘lanadi. Bunga ko‘ra o‘qishda so‘zlarni almashtirish faqat ularning fonetik o‘xshashligi noto‘g‘ri talaffuz yoki ayrim tovushlarni ajrata olmaslik bilan emas, balki gapning sintaktik bog‘lanishlardagi qiyinchliklar bilan kuzatiladi. Bu hollarda morfologik analiz qiyinlashgan bo‘ladi. Nutqning grammatik tuzilishi rivojlanmaganligi so‘zning morfologik strukturasini etarli idrok etmaganidan kelib chiqadi.

Bunda bolalarda o‘qish jarayonida agramatizmlar kuzatiladi.

Lug‘atning cheklanganligi va grammatik umumlashtirishning Etarli rivojlanganligi o‘qiyotgan narsani tushunishida qiyinchilik keltiradi, chunki o‘qiyotgan narsani tushinish bola nutqini qay darajada rivojlanganligi, so‘zni tushirish, so‘z va gaplarning bog‘lanishlarinitushunish orqali ruyobga chiqadi.

Shuning uchun o‘qish malakalarini muvaffaqiyatli o‘zlashtirishning asosiy jarayonlari quyidagilar: og‘zaki nutqni, uning fonetik-fonematik tomonini (talaffuz, fonemalarni eshitishda ajratish, ofnematik analiz va sintez), leksik-grammatik analiz va sintezni, leksik-grmammatik tuzilishini, fazoviy tasavvurni, ko‘ruv analiz sintezi va mnezisni shakllantirishdir.

Disleksiya tasnifi

Disleksiyani tasniflash asosida turli mezonlar yotadi: o‘qish buzilishining paydo bo‘lishi, o‘qish buzilishlarining ifodalanish darajalari (R. Bekker), o‘qish aktida ishtirok etuvchi analizator faoliyatining buzilishi (O.A. Tokaryova) u yoki bu psixik funksiyalarning buzilishi (M.E. Xvatsev, R.V. Levina va boshqalar), o‘qish jarayoni operatsiyalarining hisobga olish (R.I. LalaEva).

O‘qish buzilishlari paydo bo‘lishiga ko‘ra ikki turga ajratiladi: literal – harflarni o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklar yoki qobiliyatsizlikni namoyon bo‘lishi, verbal – so‘zlarni o‘qishdagi qiyinchiligi bilan namoyonbo‘ladi.

R. Bekker o‘qish buzilishlarining turlari juda ko‘pligini qayd qiladi va ularni quyidagi turlarga guruhlash mumkin deb hisoblaydi: tug‘ma so‘z ko‘rligi, disleksiya, bradileksiya, legasteniya, o‘qishning tug‘ma zaifligi. Ushbu tasnif asosida disleksiya *patogenizi* va uning namoyon bo‘lishi darajalari yotadi.

O.A. Tokaryova o‘qish buzilishlari tasnifini birlamchi buzilgan analizatorlar bilan bog‘lab ko‘rsatadi (eshitish, ko‘rish yoki harakat) va shunga asoslangan holda disleksiyani quyidagi shakllarini ajaratadi: akustik, optik va motor.

O‘qish jarayoni operatsiyalarining buzilishining hisobga olib R.I. LalaEva disleksiyani quyidagi shakllarini ajratadi: fonematik, semantik, agrammatik, mnestik, optik, taktik.

Fonematik disleksiya – fonematik sistema funksiyasining rivojlanmaganligi bilan bog‘liqdir.

Fonematik sistema funksiyasining shakllanmaganligini hisboga olib,fonematik disleksiyani ikki shaklga ajratish mumkin.

Birinchi shakl – o‘qishning buzilishi fonematik idrokni rivojlanmaganligi bilan bog‘liq. Bunda harflarni o‘zlashtirishda bir qator qiyinchiliklar paydo bo‘ladi. Shuningdek akustik va artikulyator jihatdan o‘xshash tovushlar (b-p, d-t, s-sh, j-sh) almashtiriladi.

Ikkinchi shakl – o‘qishning buzilishi fonematik analiz funksiyasining rivojlanmaganligidan kelib chiqadi.

Disleksiyaning bu shaklida o‘qishda quyidagi xatolar kuzatiladi: harflab o‘qish, so‘zning tovush-bo‘g‘in tuzilishining buzilishi.

Semantik disleksiya – texnik jihatdan to‘g‘ri o‘qilgan so‘z, gap, tekst mazmunining tushunishni buzilishi bilan xarakterlanadi. Bunda bola o‘qigan so‘ziga mos rasmni ko‘rsata olmaydi. O‘qigan tekst yuzasidan berilgan savollarga javob bera olmaydi.

Agrammatik disleksiya – nutqning grammatik tomoni hamda morfologik va sintaktik umumlashtirishning rivojlanmaganligi oqibatidir.

Mnestik disleksiya – hamma harflarni o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklarda namoyon bo‘ladi. Mnestik disleksiya tovush va harf o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikning va nutqiy xotiraning buzilishi natijasida kelib chiqadi.

Optik disleksiya – grafik jihatdan o‘xshash harflarni o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklar natijasida kelib chiqadi.

Taktil disleksiya – ko‘r bolalarda kuzatiladi. Uning asosida Brayl alifbosidagi harflarni taktil qabul qilish orqali ajratishdagi qiyin chiliklar yotadi.

M.V. Xvatsev disleksiyani quyidagicha tasnif qiladi: fonematik, optik, semantik va menstik. Uning fikricha, bolalarda ko‘prok fonematik va optik disleksiya kuzatilar ekan.

Fonematik disleksiyada bolalar 2-4 yil davomida ham to‘g‘ri o‘qishni o‘rgana olmaydilar. Ular ayrim harflarni juda qiyinchilik bilan o‘zlashtiradilar va ularni bo‘g‘inlarga, so‘zlarga qo‘shib o‘qiy olmaydilar. Boshqalar ba’zi harflarni qiyinchiliksiz o‘zlashtiradilar, lekin bo‘g‘in va so‘zlarni o‘qish jarayonida ko‘p xatoliklarga yo‘l qo‘yadilar. Buni muallif fonematik eshituvni yaxshi rivojlanmaganligi deb ko‘rsatadi.

Bolalar o‘qish jarayonida tovushlarni aniq talaffuz qilmaydilar va o‘xshash tovushlarni bir-biridan ajrata olmaydilar.

Optik disleksiya bolalar yozilishi jihatdan o‘xshash harflarni almashtiradilar. Bolalarda ko‘ruv analiz sintezi va fazoviy tasavvurlar buzilgan bo‘ladi. Optik disleksiyada bolalar shakli va yozilishi bilan o‘xshash harflarni almashtiradilar.

Harf elementlarini fazoda joylashuviga ko‘ra o‘xshash harflar almashtiriladi.

Mnestik disleksiya harf va tovush o‘rtasidagi bog‘lanishni rivojlanmaganligi yoki buzilishi bilan xarakterlanadi.

Semantik disleksiya texnik jihatdan to‘g‘ri o‘qilgan tekst ma’nosi tushunarsiz bo‘lishi bilan xarakterlanadi.

9.2. Disgrafiya yozuv jarayonining psixofiziologik qurilishi

Disgrafiya – bu yozuv jarayonining qisman o‘ziga xos buzilishidir. Yozuv ызida nutq faoliyatining murakkab shaklini, кыр darajali jarayonini aks

ettiradi. Unda turli xil analizatorlar: nutqni eshitish, nutqni harakatga keltirish, kirish, umumiy harakatlantirish analizatorlari ishtirok etadi. Yozuv jarayonida ular orasida yaqindan bog‘lanish va o‘zaro aloqadorlik o‘rnatiladi. Bu jarayonning tuzilishi yozuv malakalarini o‘zlashtirish bosqichiga, yozuvning maqsadi va xususiyatiga bog‘liqdir. Yozuv og‘zaki nutq jarayoni bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi, hamda uning yuqori darajali rivojlanishi asosida amalga oshadi.

Katta yoshlilarning yozuvi avtomatlashgan hisoblanadi va yozuv malakalarini o‘zlashtirib olayotgan bolaning yozuvi xarakteridan farq qiladi. Chunonchi, katta yoshdagilar yozuvi aniq maqsadga yo‘naltirilgan faoliyat hisoblanadi va uning asosiy maqsadi ongdagi fikrni bayon etishyoki uni qayd qilishdan iborat bo‘ladi. Katta yoshlilarni yozuvi o‘zining bir butunligi, bir-birining bog‘liqligi bilan tavsiyalanadi va u sintetik jarayon hisoblanadi. Bunda so‘zning grafik obrazi alohida element (harf) lar bilan emas, balki bir butun sifatida talaffuz etiladi. So‘z yagonamotor akti orqali yuzaga keladi. Yozuv avtomatik tarzda amalga oshadi va ikkita nazorat: kinestetik va ko‘rish nazoratidan o‘tadi.

Yozuv jarayonining operatsiyalari.

Qo‘lning avtomatlashgan harakati og‘zaki nutqdan yozma nutqqa o‘tishdek murakkab jarayonning so‘nggi bosqichi hisoblanadi. Bundan oldin ana shu so‘nggi bosqichga hozirlik ko‘rishdan iborat murakkab jarayon amalga oshadi.

Yozuv jarayoni ko‘p darajali kurilishga ega bo‘lib, ko‘p miqdorli operatsiyalarni o‘z ichiga oladi. Bunday operatsiyalar katta kishilarda qisqa, yopiq xarakterda bo‘ladi. Yozuv malakalarini egallaganda bu operatsiyalar ochiq ko‘rinishli bo‘ladi.

A.R. Luriya "Yozuv psixofiziologiyasi xaqida ocherklar" nomli kitobida yozuvning quyidagi operatsiyalarini ajratib ko‘rsatadi.

Yozuv hissiyotlarining uyg‘onishi, sabab va vazifalardan boshlanadi. Kishi o‘zining fikrlarini qayd etish maqsadida, axborotlarni ma’lum muddatgacha saqlash, ularni boshqa shaxsga Etkazib berish, kimnidir harakatga undash va hokazolar uchun yozayotganini biladi. Inson yozma bayon mazmuni rejasini, fikr dasturini, fikrlarining izchilligini xayolan tuzadi. Bunda boshlang‘ich fikr gapning ma’lum qurilmasiga bog‘liq bo‘ladi. Xat bitish jarayonida yozayotgan kishi jumlaning yozilishi tartibiga rioya qilishi, yozilgan va navbatdagi yoziladigan so‘zlarga qarab mo‘ljal olishikerak. Yozilishi kerak bo‘lgan har bir gap so‘zlarga bo‘linadi, shunday ekan yozuvdagi so‘zlar orasida ma’lum bir chegaralanish bo‘ladi.

So‘zning tovush tuzilishini tahlil etish yozuv jarayonining eng murakkab operatsiyalaridan biri hisoblanadi. So‘zni to‘g‘ri yozish uchun uning tovush tuzilishini, davomiyligini va har bir tovushning o‘rnini aniqlash lozim. So‘zning tovush tahlili nutqni eshitish va harakatga keltirish analizatorlarning birgalikdagi faoliyati orqali amalga oshiriladi. Tovushlarning xarakteri va ularning so‘zdagi izchilligini aniqlashda

baland, past va ichki talaffuz katta o‘rin tutadi. Talaffuzning yozuv jarayonidagi o‘rni haqida ko‘pgina tadqiqotchilar fikr bildirishgan. Masalan, L.K. Nazarova 1 sinf bolalari bilan quyidagicha tajriba o‘tkazgan. Tajribaning birinchi bosqichida ularga yozish uchun tanish bo‘lgan matn beriladi. Ikkinchi bosqichida ularga talaffuz etilmagan, mazmuni qiyin matn beriladi: bolalar yozuv jarayonida kichkina tilchalarini tishlab olishdi yoki og‘izlarini ochishdi. Bunday paytlar ular oddiy xat yozishdagiga nisbatan ko‘proq xatoga yo‘l qo‘yishdi.

Yozuv malakalarini egallashning dastlabki bosqichida talaffuz etishning roli katta bo‘ladi. U tovush xarakterini aniqlashga, uni o‘xshash tovushlardan farqlashga, tovushlarning so‘zdagi izchilligini belgilashga yordam beradi.

Navbatdagi operatsiya – so‘zdan ajratib olingan fonemalarning harfning muayyan ko‘rish obrazi bilan hamohang kelishi hisoblanadi. Bu boshqa tovushlardan, ayniqsa o‘xshash harfli tovushlardan tabaqalashgan holda farqlanishi kerak. Yozilishi bo‘yicha o‘xshash harflarni aniq farqlash uchun ko‘rish analizi va sintezi, fazoviy tosavvurlarining Etarli darajada shakllanganligi talab etiladi. Harflarni tahlil qilish va qiyoslash esa 1 – sinf o‘quvchisi uchun oddiy vazifa emas.

Keyin yozuv jarayonining motor operatsiyasi – qo‘l harakatlari orqali harflar shaklini aks ettirishga kirishiladi. Qo‘l harakatlari bilan birgalikda kinestik nazorat ham amalga oshiriladi. Harf va so‘zlarning yozilish me’yoriga qarab, kinestik nazorat ko‘rish va yozilganlarni o‘qish bilan mutsahkamlanadi. Yozuv jarayoni nutqli va nutqsiz vazifalar: tovushlarni eshitishda ajratish, ularni to‘g‘ri talaffuz etish, til analizi va sintezi, nutqning leksik grammatik jihatdan shakllangani, ko‘rish analizi va sintezi, atroflicha tasavvur qilishning Etarli darajadashakllangani asosida amalga oshadi.

Ko‘rsatilgan vazifalardan birortasining shakllanmay qolishi yozuv ko‘nikmalarini egallash jarayonining buzilishiga, disgrafiyaning vujudga kelishiga sababchi bo‘lishi mumkin.

Disgrafiya yozuv jarayonining normadan oshiruvchi amalga oliy psixik faoliyatining rivojlanmay qolishi (so‘zilishi) bilan bog‘liq bo‘ladi.

Yozuvning buzilishini belgilashda asosan quyidagi atamalardan foydalaniladi: disgrafiya, agrafiya, dizorfografiya, evolyutsion disgrafiya (bu so‘nggi atama bolalardagi o‘qish malakasini egallab olish jarayonining buzilganligini belgilash uchun qo‘llanadi).

O‘qish va yozishdagi buzilishlar bir-biriga o‘xshash bo‘ladi.

Yozuvi buzilgan bolalarda ko‘pgina oliy psixik funksiyalar: qobiliyatining tahlili va sintezi, fazoviy tasavvurlar, nutq tovushlarini ko‘rish-eshitish orqali farqlash, fonematik hamda bo‘g‘inli analiz va sintez qilish, gapni so‘zlarga ajratish, nutqning leksik-grammatik tuzilishi, xotira, diqqat-e’tibor suksessiv va simultan jarayonlarining, emotsional- irodaviy sohaning shakllanganligi kuzatiladi.

Logopedik adabiyotlarda disgrafiyaning psiholingvistik nuqtai nazardan o‘rganish Etarlicha ko‘rsatilmagan. Bu jihat yozuvning buzilish mexanizmini yozma nutq operatsiyalari (A.A. Leonteva fikricha): bog‘lanishli matnni ichki rejalashtirish, alohida gapni ichki rejalashtirish, gapni grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzish, fonemalarni tanlash operatsiyasi, so‘zlarni fonematik jihatdan tahlil qilish va boshqalar (E.M. Gopichenko, E.F. Sobotovich)ning zaiflashuvi sifatida o‘rganadi.

Disgrafiyani tavsiflash turli xil me’yorlar: analizatorlar psixik faoliyatlarning buzilganligi, yozuv operatsiyasining shakllanmaganligini hisobga olish asosiada amalga oshiriladi.

O.A. Tokaryova disgrafiyaning 3 turini: akustik, optik, motor disgrafiyalarni ajratib ko‘rsatadi.

Akustik disgrafiyada eshitish qobiliyatining tabaqalashmagani, tovushni analiz va sintez qilishning Etarli jarajada rivojlanmagni kuzatiladi. Bunda tovush va artikulyatsion jihatdan o‘xshash harflar o‘rnini almashtirish, aralashtirish va ba’zi bir harflarni tushirib qoldirish, shuningdek tovushni noto‘g‘ri talaffuzda eshitishning yozuvda qayd qilinish hollari kuzatiladi.

Optik disgrafiya kurish orqali tasavvur eshitishning mutsaщkam emasligi bilan bog‘liqdir. Bunda kishi ma’lum harflarni anglamaydi, bu harflar talaffuzdagi tovushga mos kelmaydi. Harflar turli paytlarda har xil qabul qilinadi. Ko‘rish qobiliyatining notekisligi oqibatida ular yozuvida aralash-quralash bo‘ladi. Optik disgrafiyaning og‘ir holatlarida so‘zlarni yozish mumkin bo‘lmay qoladi. Qator hollarda, ayniqsa chapaqay kishilarda harflarni qiyshiq yozish kuzatiladi. Bunda so‘z, harf, harf elementlari o‘ngdan chapga qarab qiyshaygan bo‘ladi.

Motor disgrafiya. Qo‘lning yozuv paytida qiyin harakatga kelishi, motor obrazlaridagi aloqalarning, so‘zlarning, so‘zlarning tovush va ko‘rish obrazlari bilan birgalikdagi buzilishi unga xosdir.

Yozuv jarayonini psixik va psiholingvistik jihatdan o‘rganish shundan dalolat beradiki, u turli darajadagi operatsiyalar: semantik, tilga oid, sensomotor operatsiyalarni o‘z ichiga oladigan nutq faoliyatining murakkab shakli hisoblanadi. Shu munosabat bilan disgrafiyani analizatorlar darajalarining buzilgani asosida turlarga ajratish hozirgi paytgacha to‘liq isbotlanmagan.

Disgrafiyaning M.E. Xvatsev tomonidan turlarga ajratilgani ham hozirgi kunda yozuvning buzilgani xaqida to‘liq tasavvur hosil qilmayapti.

Disgrafiyaning shunday tasnivlari ko‘proq asoslangan hisoblanadiki, uning asosida yozuv jarayonidagi muayyan operatsiyalarining shakllanmagani yotadi. (Bu tasnivlar A.I. Gertsennomidagi LDPI logopediya kafedrasining xodimlari tomonidan ishlab chiqilgan). Unga asosan disgrafiyaning quyidagi turlari ajratiladi: artikulyator – akustik disgrafiya, fonematik idrok (fonemalarning tabaqalanishi), buzilishi asosidagi disgrafiya til tahlili va sintez buzilishi asosidagi disgrafiya shuningdek grammatik, optik disgrafiyalar.

1. Artikulyator-akustik disgrafiya ko‘proq M.E. Xvatsev tomonidan ko‘rsatilgan og‘zaki nutqning zaiflashuvi natijasida paydo bo‘lgan disgrafiyaga o‘xshashdir. Bu, M.E. Xvatsevning ta’biriga ko‘ra, "yozuvdagi tili chuchuklik" hisoblanadi. Bola so‘zlarni qanday talaffuz qilsa, o‘shanday yozadi. Uning asosida noto‘g‘ri talaffuzning yozuvda aks etishi, so‘zlarni noto‘g‘ri aytib takrorlash yotadi. Bola gapirish jarayonida tovushlarni noto‘g‘ri talaffuz qilishga tayangan holda o‘zining nuqsonli talaffuzini yozuvda aks ettiradi.

Artikulyator – akustik disgrafiya og‘zaki nutqda tovushlarni almashtirish va tushirib qoldirishga muvofiq, harflarni almashtirish va tushirib qoldirishda namoyon bo‘ladi. U ko‘pincha disgrafiya, rinolaliya va polimorf ko‘rinishdagi dislaliya paytida kuzatiladi. Ba’zan og‘zaki nutq to‘g‘ri bo‘lgani holda yozuvda harflar o‘rnini almashtirish hollari saqlanib qolishi mumkin. Bunday holatda ichki nutq paytida to‘g‘ri artikulyatsiyaga Etarli darajada tayanib bo‘lmaydi, holbuki, tovushlarning aniq kinestik obrazlari ham shakllanmagan bo‘ladi. Lekin tovushlar almashtirish va tushirib qolidrish yozuvda doim ham aks etavermaydi. Bu qator hollarda saqlangan funksiyalar hisobiga (masalan: eshitishning aniq tabaqalangan fonematik funksiyalarning aniq shakllangani hisobiga) yuz beradi.

2. Fonematik idrok (fonemalarning tabaqalanishi)ning buzilishi asosidagi disgrafiya.

Fonetik jihatdan yaqin tovushlarga muvofiq harflarning almashinishida namoyon bo‘ladi. Bunday paytda tovushlar og‘zaki nutqda to‘g‘ri talaffuz etiladi. Ko‘pincha quyidagi tovushlarni anglatuvchi harflar: shovqinli, jarangli va jarangsiz tovushlar, ular tarkibiga kiruvchi affikatlar (ch-t, ch-sh) almashtiriladi. Disgrafiyaning bunday turi undosh tovushlarni xatda noto‘g‘ri bayon etish orqali vujudga keladi.

Fonematik idrokning buzilishi asosida vujudga keladigan disgrafiya sensor alaliya va afaziya paytida ko‘proq namoyon bo‘ladi. Og‘ir holatlarda uzoq artikulyator va akustik tovushlarni (l-k, b-v, p-n) anglatadigan harflarning o‘rni almashtiriladi. Bunday paytda aralash harflarga muvofiq tovushlar talaffuzi me’yorli hisoblanadi.

Bunday turdagi disgrafiyaning mexanzmlari xaqida yagona fikrgakelinmagan. Bu, o‘z navbatda, fonematik idrok jarayonininng murakkabligi bilan bog‘liqdir.

3. Til analizi va sintezi buzilishi asosidagi disgrafiya. Uning o‘zida til analizi va sintezining turli ko‘rinishlardagi buzilish: gapning so‘zlarga bo‘linishi fonematik hamda bo‘g‘inli analiz va sintez yotadi. Til analizi va sintezining rivojlanmay qolishi yozuvda so‘z va gaplar tuzilishining buzilishda namoyon bo‘ladi. Fonematik analiz, til analizining eng murakkab formasi hisoblanadi. Uning oqibatida so‘zning tovush-harf tuzilishi buziladi.

Unga quyidagi xatoliklar xosdir: so‘zlarni o‘qishda undoshlarni tushirib qoldirish (diktant – "dikat", "shamol" – "amol"); unlilarni tushirib qoldirish (kitob – "ktob", doska – "dska"); harflarning o‘rnini

almashtirish (ruchka-urchka, olma-omla); ortiqcha harflarni qo‘shish (doska-dosika), bo‘g‘inlarni tushirib qoldirish, o‘rnini almashtirish, qo‘shish (mashina – manashi) va hokazolar.

Yozuv jarayonini to‘g‘ri o‘zlashtirish uchun bolada fonematik analiz nafaqat tashqi nutq rejasi, balki hammasidan burun ichki rejada, tasavvur bo‘yicha shakllangan bo‘lishi lozim.

Fonematik analiz va sintezning shakllanmagani oqibatida yozuvningbuzilishi xususidagi ma’lumotlar R.E. Levina, N.A. Nikashina, D.I. Orlova, G.V. Chirkinalarning ilmiy-tadqiqot ishlarida atroflicha ko‘rsatilgan.

4. Agrammatik disgrafiya (bu xaqidagi ma’lumotlar R.E. Levina, I.K. Kolpovskaya, R.I. LalaEva, S.B. Yakovlevalarning ilmiy ishlarida atroflicha tavsiflangan). U nutqning grammatik tuzilishi: morfologik sintaktik umumlashtirishning rivojlanmaganligi bilan bog‘langandir. Disgrayaining bunday turi so‘z, so‘z birikmalari, gap va matn darajasida namoyon bo‘lishi mumkin. U keng miqyosli simptokompleks leksiko-grammatik rivojlanmaslikning tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu disgrafiya dizartriya, alaliya, aqli zaif bolalarda kuzatiladi.

Bog‘lanishli nutq jarayonida bolalar gaplar orasidagi logik va tilga oid bog‘lanishni ta’minlashda ancha qiynaladilar. Gaplarning izchilligi bayon etilayotgan voqealarning izchilligiga mos kelmaydi, ayrim gaplar o‘rtasida tilga oid va grammatik bog‘lanishlar buziladi.

Gap darajasiga ega bo‘lgan yozuv jarayonidagi agrammatizmlar so‘zning morfologik tuzilishning buzilishida, so‘z qo‘shimchalarini yozishda kelishik qo‘shimchalarini almashtirishda, gaplar qurilishini buzishda; o‘rin hol kelishigini almashtirishda namoyon bo‘ladi.

5. Optik disgrafiya – ko‘rish gnozisi, analiz va sintez, atroflicha tasavvur etishning rivojlanmagani bilan bog‘lanadi hamda u yozuvda harflarni noto‘g‘ri yozish va ularning o‘rnini almashtirishda namoyon bo‘ladi.

Bunda ko‘proq grafik jihatdan o‘xshash qo‘l yozma harflar o‘rni almashadi. Unga quyidagilar kiradi: bir xil elementlardan tashkil topgan, lekan har xil ko‘rinishda tuzilgan harflar (v-d, t-sh); bir xil elementlarni o‘z ichiga olgan, lekin qo‘shimcha elementlar bilan bir-biridan farq qiladigan harflar (i-sh, p-t, x-j, l-m); oynavon harflar (s-e, z-e); bir xil element bilan bog‘lanadigan harflarni elementlarini tushirib qolidirish (au-a); ortiqcha element qo‘shib yozish (sh-) va noto‘g‘ri joylashtirilgan elementli harflar (x – ss, m-nn).

Literal disgrafiya paytida hatto bog‘lanishsiz harflarni topish va talaffuz etish ham buziladi. Verbal disgrafiya paytida izolyatsiyalashgan harflar to‘g‘ri talaffuz etiladi, lekin yozuvda ular buziladi, optik tavsifdagi harflar o‘rni almashadi. Optik disgrafiyaga teskari yozuvlar ham kiradi, bular ko‘pincha chapaqay kishilarda, shuningdek miyaning organik yallig‘lanish hollarida uchraydi.

9.3.O‘qish va yozuvida kamchiligi bo‘lgan bolalarni tekshirish

Yozma nutqning tekshirishdan asosiy maqsad – o‘qish va yozuv buzilishlarini mexanizmi, simptomatikasi, etiologiyasini aniqlashdir. Tekshirish jarayonida buzilish darajasi, xarakteri, buzilish turlari aniqlanadi hamda logopedik-tuzatish yo‘llanmasi belgilanadi.

Tekshirish jarayonida bolaning ko‘rish qobiliyati, eshitish holati, markaziy nerv sistemasi, bilish faoliyatlari hisobga olinadi.

Tekshirish quyidagi asosiy tamoyillarni hisobga olgan holda o‘tkaziladi: komplekslilik tamoyili, sistemalilik tamoyili, patogenetik tamoyili, faoliyati, shaxsiyati, rivojlanish tamoyili.

O‘qish va yozuv kamchiligiga ega bo‘lgan bolalarni tekshirish sxemasi quyidagi bo‘limlarni o‘z ichiga oladi.

1. Anketaga oid ma’lumotlar va tibbiy-pedagogik hujjatlarni o‘rganish.
2. Anamnez.
3. Artikulyatsion apparatning periferik bo‘limining tuzilishi.
4. Nutq motorikasi.
5. Eshitish qobiliyati.
6. Tovushlar talaffuzi holati.
7. Fonematik analiz, sintez va tasavvur holati.
8. Fonematik idrok (tovushlarni farq qila olish).
9. Lug‘at boyligi va nutqning grammatik tuzilishi xususiyatlari.
10. Nutqning dinamik tomoni xususiyatlari.
11. Ko‘rish qobiliyati: biologik ko‘rish, ko‘rish gnozis, mnezis, ko‘rish analiz va sintezi, fazoviy tasavvurlar.
12. O‘qish jarayonining holati (bo‘g‘ini, so‘z, gap, turli ko‘rinishdagi tekstlarni o‘qish); o‘qish tezligi va usullari (harflab, bo‘g‘inlab, so‘z- frazali o‘qish).
13. Yozuvning turli ko‘rinishdagi holati (ko‘chirib yozish, diktovka ostida yozish, bayon va insho yozish).

Logopedik xulosada o‘qish va yozuvdagi kamchiliklarni darajalari va turlari hamda uning og‘zaki nutq bilan bog‘liqligi ko‘rsatiladi.

O‘qish va yozuv buzilishlarini oldini olish

O‘qish va yozuv buzilishlarini oldini olish maktabgacha yoshda o‘tkaziladi. Bu ishlar ayniqsa nutqida kamchiligi bo‘lgan bolalar, ruhiy rivojlanishida to‘xtalish bo‘lgan, aqli zaif va boshqa anomal bolalar bilan o‘ktazishni taqozo qiladi. Bunda olib boriladigan asosiy ishlar fazoviy ko‘rish funksiyasini, diqqat, xotira, analitik-sintetik faoliyat, til analiz-sintezini shakllantirish, nutqning leksik, grammatik tomoninirivojlantirish va og‘zaki nutq kamchiliklarini bartaraf etishdan iboratdir.

9.4. Yozma nutq kamchiliklarini bartaraf etishda olib boriladigan logopedik ishlar metodikasi

O‘qish va yozuv buzilishlarining mexanizmi ko‘p jihatdan bir-biriga o‘xshashdir, shuning uchun ularni bartaraf etish yuzasidan olib boriladigan logopedik-tuzatish ishlari metodikasi ham o‘xshash bo‘ladi.

Fonematik disleksiya, artikulyator – akustik disgrafiya va fonemalarning buzilishi asosidagi disgrafiyani bartaraf etishda fonematik idrokni (tovushlar differensiatsiyasini) rivojlantirish.

Tovushlar differensiatsiyasini aniqlash va mustahkamlash bo‘yicha olib boriladigan logopedik ishlar turli analizatorlarga (nutq eshituv, nutq h arakat va ko‘ruv) tayangan holda olib boriladi.

Tovushlarning bir-biridan farqlash ustida olib boriladigan ishning muvaffaqiyatli bo‘lishi fonematik analiz va sintezni rivojlantirish bilan chambarchas bog‘liqdir.

Almashtiriladigan tovushlarni bir-biridan farqlash ustida olib boriladigan logopedik ishlar 2 bosqichni o‘z ichiga oladi:

Birinchi bosqich – tayyorgarlik (almashtirilayotgan har bir tovush ustida ishlash).

Ikkinchi bosqich – almashtirilayotgan tovushlarni eshitish va talaffuz jihatdan farqlash.

Birinchi davrda almashtirilayotgan har bir tovushning talaffuz va eshitish obrazining ketma-ketligi aniqlanadi. Olib boriladigan ish rejalari quyidagilardan iborat: ko‘rish, eshitish, taktil idrok etish, kinestetik sezish orqali tovushlarni jarangdorligi va artikulyatsiyasini aniqlash; bo‘g‘inlarda tovushlarni ajratish; so‘zlarda tovushning o‘rnini (boshida-o‘rtasida-ohirida) aniqlash; tovushlarni so‘zdagi ketma-ketligini aniqlash (tovush sanoq bo‘yicha nechanchi o‘rinda, qaysi tovushdan keyin kelayapti, o‘zidan oldin qaysi tovush turibdi); gap, matnlarda tovush o‘rnini aniqlash.

Ikkinchi bosqichda almashtiriladigan tovushlarni talaffuz va eshitish jihatdan qiyoslash ishlari olib boriladi. Bunda ham olib boriladigan ish birinchi bosqichdagidek bo‘lib, har bir tovush eshitish va talaffuz jihatdan aniqlanadi. Asosiy maqsad ularni bir-biridan farqlashdir, shuning uchun nutqiy materialga almashtirilayotgan tovushlar ishtirok etgan so‘zlar tanlabolinadi.

Disgrafiyani bartaraf etishda yozuv mashqlari katta o‘rin tutadi.

Artikulyator – akustik disgrafiyani bartaraf etishda avval tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni to‘g‘rilash lozimdir. Ishning boshlang‘ich davrida tovushlarni aytib takrorlamaslik tavsiya etiladi, chunki bu holatda yozuvda xatoliklarga yo‘l qo‘yilishiga olib kelishi mumkin.

Disgrafiya va fonematik disleksiyani bartaraf etishda tilning analiz va sintez tomonini rivojlantirish.

Gapda so‘zning soni, ketma-ketligi va o‘rnini aniqlash qobiliyatini quyidagi topshiriqlarni bajarish orqali shakllantirish mumkin:

1. Syujetli rasmlar asosida gap tuzish va gapdagi so‘zlar soninianiqlash.
2. Ma’lum so‘zlarni son bo‘yicha o‘ylab topish.
3. So‘zlar sonini ko‘paytirib, gapni kengaytirish.
4. Gapda so‘zlar o‘rnini aniqlash (ko‘rsatilgan so‘z nechanchi o‘rinda turibdi).
5. Ma’lum sondagi so‘z ishtirok etgan gaplarni matndan ajratish.
6. Gapda nechta so‘z bo‘lsa, shuni ko‘rsatuvchi sonni ko‘rsatish.

Bo‘g‘in analiz va sintezini rivojlantirish

Bo‘g‘in analiz va sintezini rivojlantirish ustida ishlarini yordamchi usullardan foydalanishdan boshlash lozim. Bo‘g‘in analizini shakllantirishda quyidagi yordamchi vositalar taklif qilinadi, masalan, so‘zlarni bo‘g‘inlarga ajratganda qarsak chalish va so‘zdagi bo‘g‘in sonini aytish.

Nutqda bo‘g‘in analizini rivojlantirish jarayoni so‘zlarda unli tovushlarni ajratish hamda bo‘g‘inlarga ajratishning asosiy qoidalarini o‘zlashtirishga asosiy e’tibor beriladi: so‘z necha unli tovushdan iborat bo‘lsa, unda shuncha bo‘g‘in bo‘ladi. So‘zni bo‘g‘inlarga bo‘lishda unli tovushlarga tayanish o‘qish va yozuvda unli tovushlarni tushirib qoldirish, unlilarni o‘qish kabi xatolarning oldini olish va bartaraf etishga imkoniyat beradi.

Unli tovushlar asosida so‘zlarda bo‘g‘in tarkibini aniqlash malakasini shakllantirish uchun unli va undosh tovushlar differensiatsiyasi hamda nutqda unli tovushlarni ajratish bo‘yicha dastlabki ishlarni olib borish zarur.

Unli va undosh tovushlar haqida, ularni farqlashning (ular artikulyatsiya usuli va jarangdorligi bo‘yicha farqlash) asosiy belgilari haqida tasavvurlar xosil qilindi. Mustahkamlash uchun quyidagi usullardan foydalanish tavsiya etiladi: logoped unli tovushlarni talaffuz etganda bolalar qizil, undosh tovushlarni talaffuz etganda ko‘k bayroqchani ko‘taradilar.

Keyinchalik unli tovushlarni bo‘g‘in va so‘zlarda ajratish bo‘yicha ish olib boriladi. Buning uchun avval bir bo‘g‘inli so‘zlar (uy, oy, non, nok, ot) taklif etiladi. Bolalar so‘zlarda unli tovush va uning o‘rnini (so‘z boshida, o‘rtasida, oxirida) aniqlaydilar. Buning uchun so‘zning grafik sxemasidan foydalanish mumkin. Bolalar unli tovushning so‘zdagi o‘rniga qarab sxemaning boshi, o‘rtasi, oxirida belgi-aylanacha qo‘yadilar:

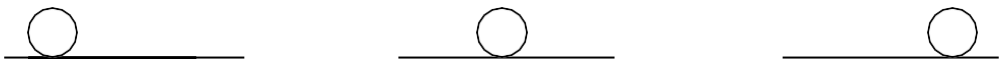

Keyin ikki va uch bo‘g‘inli so‘zlar ustida ish olib boriladi. Buning uchun quyidagi topshiriqlarni berish tavsiya etiladi:

1. So‘zdagi unli tovushlarni aytish. Buning uchun talaffuz etilishiyozilishidan farq qilmaydigan so‘zlar.

2. Berilgan so‘zda faqat unlilarni yozish (olma – O_____A).

3. Unli tovushlarni ajratish va shu tovushga taalluqli harflarnitopish.

4. Berilgan unli tovushlarga taalluqli rasmlarni ajratish.

Bo‘g‘inlarda analiz va sintezni mustahkamlash uchun quyidagi topshiriqlarni berish mumkin:

1. So‘zlarni bo‘g‘inlarga bo‘lib qaytarish. Bo‘g‘inlar sonini sanash.

2. Aytilgan so‘zlardagi bo‘g‘in sonini aniqlash va shu songa taalluqli raqamni ko‘rsatish.

3. Nomlangan rasmlarni ikki qatorga bo‘g‘inlar soniga qarab ajratish. Aytilishida 2 va 3 bo‘g‘indan iborat rasmlar (anor, anjir, olxo‘ri) tavsiya etiladi.

4. Nomalangan rasmlardan birinchi bo‘g‘inni ajratish va uni yozish, so‘ng ajratilgan bo‘g‘inlarni biriktirib so‘zlar, gaplar tuzish va hosil bo‘lgan so‘z va gaplarni o‘qish. Masalan: "oltin", "malina", "radio", "kesak", "tabiat". Berilgan so‘zlarning birinchi bo‘g‘inlarini biriktirilganda quyidagi so‘zlar hosil bo‘ladi: olma, raketa.

5. So‘zlarda tushurib qoldirilgan bo‘g‘inni rasmlar yordamida aniqlash.ar_ __;_____los; ka__; ol_ri.

6. Tartibsiz berilgan bo‘g‘inlardan so‘z tuzish (tar, gi, ki, be, vuz, lam, tob, щі).

7. Gaplardagi ma’lum sondagi bo‘g‘inli so‘zlarni ajratish.

Fonematik analiz va sintezni rivojlantirish

"Fonematik analiz" atamasi bilan ham oddiy, hamda murakkab shakldagi tovushlar analizini belgilaydilar. Oddiy shakldagi ko‘rinish bu so‘zlar tarkibidagi tovushlarni ajratishdir. V.K. Orfinskiy ma’lumotiga ko‘ra, bu shakl maktabgacha yoshdagi bolalarda paydo bo‘ladi. Murakkab shakldagi ko‘rinish bu so‘zlardagi birinchi va oxirgi tovushlarni ajratib olish va tovush o‘rnini (so‘z boshida, o‘rtasida, oxirida) aniqlashdan iborat. Eng murakkab ko‘rinish, bu so‘zlarda tovushlar ketma-ketligi, tovushlar soni, boshqa tovushlarga nisbatan o‘rnini (qaysi tovushdan keyin kelyapti, o‘zidan oldin va keyin qaysi tovush kelyapti) aniqlashdir.

Tovushlar analizining bu shakli maxsus o‘qitish jarayonida amalga oshiriladi.

Fonematik analiz va sintezni rivojlantirishda olib boriladigan logopedik ishlarda tovush analizining ko‘rsatilgan shakllarini ontogenezda shakllanishi izchilligini hisobga olish lozim.

Olib boriladigan ish quyidagi davrlarni o‘z ichiga oladi:

1 davr – fonematik analiz va sintezni yordamchi vositalar va harakatlarasosida shakllantirish.

Ish dastlabki yordamchi vositalar: so‘zning grafik sxemasi va fishkalar yordamida o‘tkaziladi.

2 davr – nutqda tovush analizini shakllantirish. Bunda so‘z aytiladi so‘ng so‘zdan birinchi, ikkinchi, uchinchi va boshqa tovushlar aniqlanadi hamda ular soni belgilanadi.

3 davr – fonematik analizni aqliy faoliyatida shakllantirish. O‘quvchilar so‘zlarni nomlamay va eshitib idrok etmay faqat tasavvur asosida tovushlar soni va ketma-ketligini aniqlaydilar.

Nazorat savollari:

1. Disleksiya atamasi, simptomatikasi, mexanizm va tasnifi bo‘yicha hozirgi zamon nuqtai nazariyadan qanday qarashlar mavjud.
2. Disleksiya taselifini yoriting.
3. Yozuv jarayoni psixofiziologik jarayoni nimalardan iborat?
4. Yozuv jarayoni operatsiyalarini yoritib bering.
5. Disleksiya va disgrafiya shakllarini yoritib bering.
6. Disleksiya va disgrafiyani bartaraf etishda til analizi va sintezini rivojlantirish bo‘yicha olib boriladigan ishlarni aytib bering.

10- Mavzu: Duduqlanish. Nutq tezligi va ravonligini pay tortishishi bilan buzilishi (6 soat)

Reja

10.1. Duduqlanish, sabablari va uning alomatlari

10.2. Duduqlanishni bartaraf etishga atroflicha yondashish

10.3. Duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan logopedik mashg‘ulotlarning didaktik asoslari

10.4. Alohida mashg‘ulotning struktura qismlari (tuzilish qismlari)

10.5. Maktabgacha yoshdagi duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan korreksion-pedagogik ishlar metodikasi

Tayanch iboralar:

1. Autogen – (grekcha autos – o‘zi) – mustaqil rivojlanish.
2. Autosugstiya (auto+lotin. sugGEStio – ishontirish) – o‘z-o‘zini ishontirish.
3. GeterosugGEStiya – (getero+lotin. sugGEStio – ishontirish) – boshqa shaxs orqali ishontirish.
4. Duduqlanish – nutqning temp va ravonligining buzilishi.
5. Psixoterapiya – (grekcha psyche – jon, therapeia – davolash so‘zlaridan) – bemorlarga psixik ta’sir ko‘rsatish yordamida davolash. Nutq kamchiliklarini bartaraf etishda psixoterapiyada tushuntirish, ishontirish, gipnozdan foydalaniladi.
6. SugGEStiya – (lotincha sugGEStio) – psixoterapiyaning maxsus metodi – ishontirish.

10.1. Duduqlanish, sabablari va uning alomatlari

Duduqlanish – bu nutq apparati muskullarining tortishish natijasida nutqning sur’at-ohangining buzilishidir.

Duduqlanish muammosini nutq buzilishlari haqidagi ta’limotning rivojlanishi tarixida eng qadimiylaridan biri deb hisoblash mumkin. Uning mohiyatini turlicha talqin qilish fanning rivojlanishi va mualliflarning bunday nutq buzilishlariga qanday nuqtai nazardan yondashganliklari va yondashayotganligi darajasi bilan bog‘liqdir.

Duduqlanish sabablari

Bungacha Xd. Laguzen (1838) ham besamaralik, uyat, qo‘rquv, g‘azab, dahshatga tushish, boshning qattiq lat Eyishi, og‘ir kasallanish, ota-onaning noto‘g‘ri nutqiga taqlid qilishni duduqlanish sabablariga qo‘shgan edi. I.A. Sikorskiy (1989) ning birinchi bo‘lib ta’kidlashicha, duduqlanish bolalar yoshiga xosdir. Chunki bu davrda nutq rivojlanishi tugallanmagan bo‘ladi. U irsiyatga muhim ahamiyat berdi, bunda nimjon bolalarda nutq mexanizmlari muvozanatini buzadigan boshqacha ruhiy va biologik sabablarni (qo‘rquv, lat Eyish, yuqumli kasalliklar, taqlid qilish) shartli

ravishda hisobga oldi. G.D. Netkachyov (1909) duduqlanish sabablarini bolaning oilada noto‘g‘ri uslubda tarbiyalanishidan qidirdi va qattiqqo‘llik bilan hamda erkalatib tarbiyalash zararli deb hisobladi.

Chet ellik tadqiqotchilar duduqlanishning kelib chiqish sabablari bolalarni noto‘g‘ri tarbiyalash, deb ko‘rsatadilar (A. Sherven, 1908); yuqumli kasalliklarning oqibatida a’zolarning astenizatsiyalashuvi (A. Gutsman, 1910); tili chuchuklik, taqlid qilish, infeksiya, yiqilish, qo‘rqish, o‘qitish paytidagi chapaqaylik deb belgilashdi (T. Beifsher, 1912; E. Freshels, 1931).

Shunday qilib, duduqlanish etiologiyasida ekzogen va endogen omillarning jami qayd qilinadi (V.A. Gilyarovskiy, M.E. Xvatsev, I.A. Vlasova, N.I. Krasnogorskiy, N.I. Tyapugin, M. Zeeman va boshqalar).

Hozirgi vaqtda duduqlanish sabablarini ikki guruhga: moyillik sababi («negiz»ga) va keltirib chiqaruvchi sababga («turtki»ga) ajratish mumkin. Bunda ayrim etnologik omillar duduqlanishni rivojlantirishi va uni keltirib chiqarishi ham mumkin.

Moyillik sabablariga quyidagilar kiradi:

ota-onalarning nevropatik kasallanishi (markaziy nerv sistemasining faoliyatini bo‘shashtiruvchi yoki izdan chiqaruvchi nerv kasalliklari, yuqumli va jismoniy kasalliklar);

duduqlanuvchining o‘zidagi nevropatik xususiyatlar (tungi qo‘rquv, enurez, kuchli qo‘zg‘aluvchanlik, his-hayajonli zo‘riqish);

konstitutsional moyillik (vegetativ nerv sistemasining kasallanishi va oliy nerv faoliyatining juda ham nozikligi, uning ruhiy shikastlanishga alohida duchor bo‘lishi);

nasliy buzilish (duduqlanish nutq apparatining tug‘ma zaifligi asosida rivojlanadi, u avloddan-avlodga retsessiv alomat tarzida o‘tib borishi mumkin). Agar tashqi muhit duduqlanishga salbiy ta’sir ko‘rsatsa, ekzogen omillarning ta’sirini e’tiborga olish lozim;

bosh miyaning turli davrlardagi rivojlanishida, ko‘plab salbiy omillar ta’sirida shikastlanishi: ona qornidagi va tug‘ma jarohatlanish, asfiksiya; postnatal – yuqumli kasalliklar, turli xil bolalar kasalliklaridagi jarohatli va trofik-almashinuv buzilishlar.

Ko‘rsatilgan sabablar jismoniy va ruhiy sohalarda turli xil patologik o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi. Nutq rivojlanishining kechikishiga, nutqning zaiflashuviga olib keladi va duduqlanishning rivojlanishiga imkon beradi.

Nomuvofiq shartlarga quyidagilar kiradi:

Bolalarning jismoniy zaifligi; miya faoliyatining yoshga bog‘liq xususiyatlari bosh miya katta yarimshari asosan bolaning besh yoshga Etganida shakllanadi, aynan shu yoshda bosh miya faoliyatidagi funksional assismetriya yuzaga keladi. Ontogenetik jihatdan o‘ta tabaqalashgan va kech Etilgan nutq funksiyasi, ayniqsa, nozik va zaif bo‘ladi. Shu bilan birga, o‘g‘il bolalardagi nutq funksiyasining qiz bolalardagiga nisbatan kech rivojlanishi ulardagi nerv sistemasining zaiflashuviga sabab bo‘ladi;

nutqning jadal rivojlanishi (3–4 yoshda), bunda uningkommunikativ, idrok etish va muvofiqlashtiruvchi faoliyatlari kattalar bilan bo‘ladigan muloqot ta’siri ostida tez rivojlanadi. Bu davrda ko‘pgina bolalarda bo‘g‘in va so‘zlarni takrorlash (integratsiya) kuzatiladi. U fiziologik xarakterga egadir;

bolaning yashirin, ruhiy siqilishi, atrofdagilar bilan salbiy munosabatlar asosida tez ta’sirlanish; muhim talablar va uni anglash darajasi o‘rtasidagi ziddiyat;

Bola va kattalar o‘rtasidagi **ijobiy emotsional aloqalarning noto‘kisligi.** Hissiyotli (emotsional) zo‘riqish paydo bo‘ladi, u sirtdan ko‘pincha duduqlanish bilan nihoyalanadi;

harakat, ohang hissi, mimik-artikulyar faoliyat rivojlanishidagi Etishmovchilik.

Aytib o‘tilgan u yoki bu qulay shartlar mavjud bo‘lgani holda qandaydir miqdorda favqulodda tashqi omil (qo‘zg‘atuvchi)ning bo‘lishi nerv buzilishi va duduqlanishni yuzaga keltirish uchun Etarlidir.

Keltirib chiqaruvchi sabablar guruhida anatomik-fiziologik, ruhiy va sotsial sabablarni ajratib ko‘rsatish mumkin.

Anatomik-fiziologik sabablar: ensefalitik oqibatlari bo‘lgan jismoniy kasalliklar; jarohatlar – ona qornidagi, tug‘ilish paytidagi, ko‘pincha asfiksiya bilan, miyaning chayqalib lat Eyishi; miyaning organik buzilishi, bu paytda harakatni muvofiqlashtiruvchi qobiq osti mexanizmlari yallig‘lanishi mumkin; zaharlanish va markaziy nutq apparatini zaiflashtiruvchi boshqa kasalliklar natijasida nerv sistemasining tamoman izdan chiqishi yoki o‘ta charchashi: qizamiq, terlama, gijjalar, ayniqsa, ko‘kyo‘tal, ichki sekretsiya almashinuv kasalliklari, burun, halqum, hiqildoq kasalliklari, dislaliya, dizartriyaning va nutq to‘liq rivojlanmaganligi hollaridagi tovush talaffuzi apparatining mukammal rivojlanmaganligi.

Ruhiy va sotsial sabablari: qisqa muddatli – bir lahzalik – ruhiy shikast (qo‘rquv, vahimaga tushish); uzoq vaqt ta’sir ko‘rsatadigan ruhiy shikast, bunda quyidagi holda ko‘rinadigan noto‘g‘ri oila tarbiyasi tushuniladi: tantiqlik, buyruqqa asoslangan tarbiya, bir xil bo‘lmagan tarbiya, «namunali» bola tarbiyasi; surunkali ziddiyatli kechinmalar, ruhiy zo‘riqish yoki hal etilmagan, umumiy g‘ov bo‘luvchi ziddiyatli vaziyatlar ko‘rinishidagi uzoq muddatli salbiy hissiyotlar; ruhan juda og‘ir ezilish; o‘tkir samarasiz ta’sirni keltirib chiqaradigan kuchli, behosdan paydo bo‘luvchi iztiroblar; vahimali va o‘ta shodlanish holati;

nutqning bolalikda noto‘g‘ri shakllanishi; nafas olish davomidagi nutq, tez gapirish, tovush talaffuzining buzilishi, ota-onalarning tez, notekis nutqi, kichik yoshdagi bolalarni haddan ortiq nutq materiallari bilan zo‘riqtirish, nutq materiali va fikr-tafakkurning (mavhum tushunchalar, jumlalarning murakkab qurilishi) bola yoshidagi nomuvofiq tarzda murakkabligi; poliglossiya: erta yoshda birdaniga turli xil tillarnibilish odatda qandaydir bir tildagi duduqlanishni keltirib chiqaradi; duduqlanuvchilarga taqlid qilish. Bunday ruhiy induksiya ikkita shaklga ajraladi: sust – bola duduqlanadigan kishining nutqini tinglab, beixtiyor duduqlana boshlaydi, faol – u duduq kishiga taqlid qiladi; chapaqaylikdan o‘naqaylikka o‘rgatish, doimo eslatish, tartibga chaqirish bolaning oliy nerv faoliyatini izdan chiqarishi va duduqlanishni keltirib chiqarish bilan birga, nevrotik va psixopatik holatlarga olib kelishi mumkin; o‘qituvchining bolaga noto‘g‘ri munosabatda bo‘lishi; haddan ortiq qattiqqo‘llik, shafqatsizlik duduqlanishning yuzaga kelishi uchun turtki bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Duduqlanish alomatlari

Rus tadqiqotchilari duduqlanishning turlicha tibbiy ko‘rinishlaridagi fiziologik va ruhiy ko‘rinishlarni aniqlab, fiziologik xarakterdagi zaiflashuvni birlamchi hisoblashmoqda.

Fiziologik zaiflashuvlar asosida duduqlanuvchi shaxsning ruhiy xususiyatlari shakllanadi, bu duduqlanishni yanada chuqurlashtiradi. Ruhiy o‘zgarishlar ko‘pincha birinchi darajali ahamiyat kasb etadi.

Duduqlanishning dastlabki to‘liq alomatlari I.A. Sikorskiyning «Duduqlanish» (1989) nomli ilmiy ishida ko‘rsatib berilgan edi. Kishilarning turlicha yosh davrlaridagi duduqlanishning yuzaga kelishini M.E. Xvatsev, M. Zeeman, E. Freshels, V.A. Gilyarovskiy, N.P. Tyapugin, S.S. Lyapidevskiy va boshqa ko‘pchilik olimlar o‘rganishdi. Hozirgi davrda alomatlarning bir-biriga o‘zaro yaqin munosabatda bo‘lgan ikkita guruhi ajratiladi: biologik (fiziologik) va sotsial (psihologik).

Fiziologik alomatlariga nutqning hosil bo‘lishida ishtirok etuvchi a’zolarning tortishishi, MNS (markaziy nerv sistemasi) va jismoniy salomatligining, umumiy va nutq harakatlarining buzilishi kiradi. Psixik alomatlarga – nutqda tutilish va his-hayajonli nutqning boshqa buzilishlari, nutqda qayd qilish fenomeni, logofobiyalar, nayrang ishlatish va boshqa ruhiy jihatlar kiradi.

Nutq akti jarayonidagi muskul tortishishi duduqlanishning asosiy tashqi alomatlari sanaladi. Aslida muskul tortishi uch xil bo‘ladi: klonik,tonik va aralash. Klonik muskul tortishish vaqtida tovush bo‘g‘in yoki so‘z bir necha marotaba takrorlanadi. (o-o-o-lma, pa-pa-pa-parta, non-non-non). Tonik muskul tortishish vaqtida esa, so‘z boshida to‘xtalish ro‘y beradi va tutilib gapiruvchi bir tovushdan, bo‘g‘indan va so‘zdan ikkinchi tovushga, bo‘g‘inga va so‘zga o‘tolmaydi, uzoq to‘xtalib qoladi. (...ol...ma, p...arta, ...n..on). Uchinchi

turi aralash – klono-tonik yoki tono-klonik muskul tortishishi kuzatiladi. Odatda bunday tortishishlar bilan barcha nafas – tovush – artikulyatsion apparat izdan chiqadi, zero uning harakati butun ishlayotgan markaziy nerv sistemasi orqali boshqariladi va nutq jarayonida ajralmagan bir butun a'zo sifatida ishlaydi. Mavjud pay tortishishining ustunligiga qarab nutqning u yoki bu organlari: nafas olish, ovoz paychalarida va artikulyatsion apparatida joylashadi.

Duduqlanish paytidagi nafas olishning buzilishi uchta shaklga ajraladi: ekspirator (tortishishli nafas chiqarish), inspirator (tortishishli nafas olish, ba'zida xirilllash bilan) va respirator (tortishishli nafas olish va nafas chiqarish, ko'p hollarda so'zlarning bo'linishi bilan). Ovoz paychalari apparatidagi pay tortishishi quyidagi tarzda xarakterlanadi: birlashgan (tortishib birlashgan, tovush burmalari o'z vaqtida yozilib ketmaydi – tovush birdanigau, yohud klonik yoki cho'ziqli tortishish yuzaga keladi – ma'rash tusida uzilish («o-o-olim») yoki turtkiga xos unli tovush («ooo») hosil bo'ladi); ajralishgan (tovush tirqishi ochiq qoladi – bu holda butunlay sukut saqlash yoki shivirlagan nutq kuzatiladi); vokalga oid, bu bolalarga xosdir (dastlab I.A. Sikorskiy aniqlagan). Bolalar so'zda unlilarni cho'zib talaffuz qiladilar.

Artikulyatsion apparatda ushbu tortishishlar farq qilinadi – labga oid, tilga oid va yumshoq tanglayga oid. Ular ko'pincha portlovchi undosh tovush (q, k, g', g, b, p, t, d) ni talaffuz qilishda tez namoyon bo'ladi. Binobarin, eng murakkab tovushlarning fonetik tabiati bilan bog'liq qiyinchiliklardan tashqari, grammatik omillar – iboradagi so'z holati, matnning tuzilishi va boshqalar ham katta ahamiyatga ega. Bunda bayonning mazmunini hisobga olish lozim, zero, duduqlanish talaffuz qilinayotgan so'zning semantik va hissiyotli murakkablashuviga yarasha kuchayadi: kishiyaxshi ma'lum bo'lgan narsani bayon qilishdan ko'ra bahs va munozaralar qilish chog'ida ko'proq duduqlanadi. O'quvchilar yaxshi tayyorlangan o'quv materialini aytib berishda kamroq duduqlanadilar. Nutq ritmi duduqlanishning tezligi borasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Duduqlanadigan bolalarning hayajonli nutqida fonetik – fonematik va leksik-grammatik buzilishlar ko'zga tashlanadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi duduqlanadigan bolalardagi fonetik-fonematik buzilishlar 60,7%, kichik yoshli o'quvchilar orasida 43,1%, o'rta yoshlilarda 14,9% va yuqori sinf o'quvchilarida 13,1%ni tashkil qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi duduqlanuvchi bolalar orasida so'z talaffuzining buzilishidan tashqari, xastalikning 34 foizi nutq rivojlanishidan, so'zning yuzaga kelish muddatidan, iborali nutqning shakllanishidan chetga og'ish sifatidaqayd qilinadi.

Talaffuzdagi urg'u, intonatsiya, ritm buziladi. Nutq asoslanmagan pauzalar, qaytariqlar bilan uzilib-uzilib chiqadi, jarangdorlik va talaffuz sur'ati, tovush kuchi, balandligi va shiradorligi duduqlanuvchining nutqiy maqsadi, emotsional holati bilan bog'liq holda o'zgaradi.

Duduqlanish tutib qolishining beqaror tezligini o‘rganish to‘g‘ri nutqning saqlanib qolgan qismi haqidagi, saqlanib qolgan nutqning nutq faoliyatidagi va nutq vaziyatidagi turli darajali murakkabliklariga bog‘liq ravishdagi ko‘rsatkichini belgilash to‘g‘risidagi tushunchalarni asoslash uchun imkoniyat yaratadi. Saqlangan nutq darajasini aniqlash logopedik ishning har bir bosqichidagi asosiy tuzatish vazifalari uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Duduqlanishning paydo bo‘lishiga umumiy va nutq motorikasining turlicha buzilishlari xosdir. Ular zo‘raki (nutqiy tortishishlar, pay, bo‘yin, yuzdagi uchishlar) va ixtiyoriy tutib qolish tarzida bo‘lishi mumkin. Duduqlanuvchilar o‘zlarining qiyin nutqini niqoblash yoki Engillashtirish maqsadida bunday harakatlardan foydalanadilar.

Umumiy harakatlantiruvchi zo‘riqish, harakatlarning siqiqligi yoki harakatlantiruvchi kuchdagi bezovtalik, to‘xtab qolish, yo‘nalishning izdan chiqishi yoki bo‘shashuvchanlik, o‘zgaruvchanlik ham tez-tez ko‘zga tashlanib turadi. Ayrim tadqiqotchilar duduqlanishning ambidekstriya (chapaqaylik) bilan bog‘liqligini ko‘rsatib o‘tadilar.

XX asr boshlaridayoq T. Gepfner va E. Frenels ta’kidlashicha, «duduqlanishning spetsifik asosi» shunday psixik asoski, uning asosida nutqning zaiflashuvini idrok etish paydo bo‘ladi. Keyinroq F. Shtokkert, Yu.A.Florenskaya, M.I.Paykin, M.E.Xvatsev, A.M.Smirnova, N.A.Vlasova, N.I. Jinkin va boshqalar ham duduqlanuvchining o‘z nuqsoniga bo‘lgan e’tibori bu nuqsonni kuchaytiruvchi rol o‘ynashini qayd qilishgan.

O‘zining noto‘kisligini his etish nevrotik kasallikning rivojlanishida asosiy omillardan biri hisoblanadi. Xastalangan kishi o‘zining kasallik alomatlariga qanchalik ko‘p e’tibor bersa, u shunchalik zo‘rayib boraveradi. Natijada shunday og‘ir ahvol paydo bo‘ladiki, bemor undan sira qutila olmaydi, kasallik alomati uning e’tiborini chulg‘ab oladi. Buning oqibatida alomatlar yanada rivojlanadi va bemorning e’tiborini o‘ziga yana ham ko‘proq jalb etadi. N.I. Jinkin duduqlanishni nutqning o‘z-o‘zidan boshqariluvining buzilishi sifatida qarab chiqar ekan, shunday ta’kidlaydi, nutqning aks holini saqlashga urinish qanchalik kuchli bo‘lsa va talaffuz qanchalik noto‘kis deb baholansa, nutqning o‘z- o‘zidan boshqariluvi shunchalik darajada buzilaveradi. Bu holat bir necha qaytalanishidan so‘ng patologik shartli refleksga aylanadi va tez-tez namoyon bo‘ladi, bu holat endi nutq boshlanishidan oldin vujudga keladi. Bu tsirkulyar jarayonga aylanadi.

Duduqlanish muammolari bilan shug‘ullanuvchi tadqiqotchilar nuqsonga e’tiborni jalb etish tushunchasi borasida turlicha qarashlarni keltiradilar: diqqat e’tiborning alohida xususiyati (o‘jarlik boshlovchilik, xiralik, e’tiborning jamlanganligi), nuqsonni idrok etish, u haqida tasavvurga ega bo‘lish, unga nisbatan turlicha hissiyotli munosabatda bo‘lish (tashvishlanish, xavotirlanish, qo‘rquvga tushish).

Turli yoshdagi duduqlanuvchilar bilan ishlash tajribasiga va psihologiyadagi sistemali yondashuvning umumiy prinsiplariga tayanib,

e’tiborni jalb etish hodisasi paydo bo‘lish va rivojlanishining ruhiy modelini ruhiy jarayonlarning o‘zaro integral munosabatlari, duduqlanuvchilardagi holati, xususiyati va ta’sir qilishi nuqtai nazaridan tassavvur etish mumkin. Duduqlanuvchilar va erkin gapiruvchilar orasidagi farq u yoki bu faoliyatning mahsuldorlik darajasiga qarab emas, balki uning qanday o‘tib borish xususiyatida ifodalanadi. Duduqlanuvchi bolalardagi nuqsonga nisbatan birinchi marta beixtiyor his-hayajonli yo‘nalishda e’tibor berishdan boshlab bolada unga nisbatan o‘z munosabati shakllanadi. Bu esa duduqlanishga qarshi mustaqil besamara kurashdagi hissiy tashvishlanish hamda irodaviy kuch-g‘ayrat (harakat va ishlar) bilan bog‘langan bo‘ladi.

E’tiborni jalb etish hodisasi tushunchasini mazkur holda quyidagichata’riflash mumkin: bu duduqlangan odamning barcha ruhiy faoliyatida ob’ektiv mavjud nutqiy nuqson (nutqiy tortishish)ning aks etishidir. Bu nutqiy qiyinchiliklar (yoki halal, to‘sqinlik) va u bilan bog‘liq noxushliklar, o‘zgaruvchan va ruhiy jarayonlar, duduqlanuvchining holati va xususiyati, uning sotsial muhit bilan o‘zaro munosabatlarida yuzaga keladigan voqealar haqidagi ma’lumotlarni olish va qayta ishlash jarayonlarining natijasidir.

Nuqsonda qayd qilmaydigan turli darajalarning haqiqiy murakkabligini ifodalovchi me’yorlarni topish muhimdir. Bunday me’yor sifatida duduqlanuvchining o‘z nuqsoniga nisbatan his-hayajonli munosabati borasidagi uchta variantdan (befarq, o‘rtacha-bosiq, umidsiz- mushkul) va ularga qarshi irodaviy kuch-g‘ayrat sarflashning uchta variantidan (ularning yo‘qligi, borligi va miyaga o‘rnashib qoladigan xatti-harakat va holatga o‘tishi) foydalanish mumkin. Shular munosabati bilan duduqlanadigan kishilarni uch guruhga ajratish uchun «kasallikka diqqatni jalb qilish» atamasining kiritilishi o‘rinlidir:

1. Kasallikka diqqatni jalb qilishning nolinchi darajasi: bolalar guyo o‘z nuqsonini sezmaganday, u haqda o‘ylamaydilar va tashvishlanmaydilar. Tortinish, o‘zining noto‘g‘ri nutqi xususida o‘ylash, nuqsonni bartaraf etish uchun hech qanday urinishlar bo‘lmaydi.

2. Kasallikka diqqatning jalb qilishning mo‘tadil darajasi: yuqori sinf o‘quvchilari va o‘smirlar o‘z nuqsonidan tashvishlanadilar, undan uyaladilar, duduqlanishni yashirishadi, turlicha xiyla ishlatishga harakat qiladilar, atrofdagilar bilan kamroq munosabatda bo‘lishga urinadilar. Ular o‘zlarining duduqlanishlarini biladilar, uning ketidan qator noqulaylklarni boshdan kechiradilar, kamchiliklarini niqoblashga harakat qiladilar.

3. Kasallikka diqqatni jalb qilishni yaqqol ifodalangan darajasi: duduqlanuvchilarda nuqson borasidagi tashvishlanish o‘zining noto‘kisligini doimiy chuqur his etishga aylanadi, bunda har bir harakat nutqiy noto‘kislik tushunchasi orqali tahlil etiladi. Ular ko‘proq o‘smirlardir. Ular o‘z diqqatlarini nutqiy kamchiliklariga yo‘naltiradilar, duduqlanishdan chuqur tashvish chekadilar, ular uchun

kasallikka e’tibor berish, kasallikdan shubhalanish, gapirishdan oldin vahimaga tushish, odamlardan, vaziyatlar va boshqalardan gumonsirash xosdir.

Duduqlanuvchilarning o‘z nuqsoniga e’tiborni qaratish hodisasini o‘rganish quyidagilarni aniqlash uchun imkon yaratdi.

1. Diqqatni jalb qilish nuqsonning tuzilishini va uni bartaraf qilish samaradorligini murakkablashtiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

2. Uning bolalar yoshiga (yoki duduqlanish stajiga) to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqlik tomoni bor. Bu atrof muhitdagi noxush omillarni borligi ruhiy faoliyatning bolalar shaxsi shakllanishi bilan bog‘liq holda rivojlanishi va murakkablashuvi, nerv va endokren sistemasidagi siljish-larning pubertat davriga bog‘liq holda paydo bo‘lishi bilan tushuntiriladi.

3. Motor buzilishlarining murakkab xarakteri bilan bog‘liqlik ham e’tirof etiladi. Tonusga oid tortishuv ba’zan duduqlanuvchining o‘z kasalligi bilan ko‘rashishga o‘rinish deb qaralishi mumkin. Duduqlanuvchilardagi motor buzilishining xususiyati odatda, bolaning nuqsonga nisbatan hissiyotli munosabatda bo‘lishi bilan bog‘langan bo‘ladi.

4. Duduqlanadigan bolalar bilan olib boriladigan logopedik ishlarning samaradorligi ularning nuqsonga e’tiborini jalb qilishidagi turlicha darajalar bilan bog‘liq bo‘ladi: nuqsonga diqqatni jalb qilish qanchalik ko‘p bo‘lsa, logopedik ishlar natijasi shunchalik kam bo‘ladi va aksincha.

Nutqiy nuqsonni anglash, undan qutilish yoki uni niqoblash uchun bo‘ladigan samarasiz urinishlar ularda turli xil ruhiy xususiyatlar: zaiflik, himoyasizlik, qo‘rqoqlik, tortinchoqlik, ta’sirchanlik va shu kabilarni paydo qiladi.

Hozirgi davrda duduqlanuvchilarning faqat o‘ziga xos ruhiy xususiyatlarini chuqur o‘rganishga emas, balki ular logopedik ish olib borishning ruhiy – terapevtik yo‘nalishini belgilash uchun bu alomat guruhlarini kompelktlash borasida ham harakat qilinmoqda.

Bola o‘sadigan, tarbiyalanadigan sotsial muhitning yaxshi yoki yomonligiga, shuningdek, uning axloqiy jihatlariga bog‘liq holda ruhiy ko‘rinishlar turli darajalarda bo‘lishi, shaxsning o‘jar ruhiy holatiga o‘tishi, mustahkamlanishi mumkin. Bu ko‘rinishlar o‘z navbatida duduqlanuvchining umuman ruhiy xususiyatini belgilaydi. Nutqdagi qiyinchiliklarni niqoblashga bo‘lgan urinishlar duduqlanadigan kishilarda turli xil nutqli va nutqsiz xiylalarni keltirib chiqaradiki, bular umumiy harakat jarayonida (qo‘l, oyoq, tana, bosh bilan harakat qilishda) kuzatiladi, nutq haraktida esa (til uchini, pastki labni tishlash, labni yalash, chapillatish, tovushlarni ovoz chiqarmay artikulyatsiyalash va boshqalar) yordamchi tovushlar ularning birga qo‘shilishi yoki so‘zlar: e**, i, hm, ha, shu** va boshqalar ko‘rinishida ham zohir bo‘ladi.

Duduqlanish uchta darajaga ajraladi: Engil duduqlanish – kishi asabiylashgan holatida yoki tez gapirayotganida duduqlanadi. Bunday paytda

tutilib qolishlar tezda bartaraf etiladi, duduqlanuvchilar o‘z nuqsonidan uyalmagan holda gapiradilar; o‘rtacha duduqlanish – kishi tinch, odatdagi vaziyatda oson gapiradi va kam duduqlanadi; his-hayajonli holatda kuchli duduqlanish yuzaga keladi: og‘ir duduqlanish – kishi butun nutqi davomida, doimiy chalg‘ituvchi harakatlar qilish bilan duduqlanadi.

Duduqlanish davom etishiga ko‘ra quyidagi turlarga ajratiladi: doimiy – duduqlanish paydo bo‘lgach, turli nutq shakllari va vaziyatlarida bevosita namoyon bo‘ladi: to‘lqinsimon – duduqlanish goh kuchayadi, goh kamayadi, lekin butunlay yo‘qolmaydi; qaytalanuvchi – duduqlanish yo‘qolib yana paydo bo‘ladi, ya’ni qaytalanish yuzaga keladi, uzoq muddatli erkin tutilishsiz nutqdan so‘ng duduqlanish qayta paydo bo‘ladi.

10.2. Duduqlanishni bartaraf etishga atroflicha yondashish

Duduqlanishni bartaraf etishga zamonaviy yondashishning qaror topishidan oldin nuqsonni yo‘qotishdagi turli usul va sistemalarni bo‘yicha izlanish yuzasidan ishlar olib borildi. Duduqlanishni bartaraf etish metodikalarining ko‘pligi va Etarli darajada samarali emasligi uning ko‘rinishlariniig murakkabligi va uning tabiati haqidagi bilimlar darajasining Etarli emasligi bilan tushuntiriladi.

Duduqlanishni bartaraf etishning amaldagi usullari, vositalari va metodlarini o‘rganishda ularning duduqlanuvchiga taklif etilgan ta’sir vositalari (tibbiy yoki pedagogik) xususiyatlarini hamko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Birinchi holatda – bu davolash tadbirlari (terapevtik, jarrohlik, ortopedik, psixo-terapevtik), ikkinchisida pedagogik (didaktik) tadbirlar va uchinchisida – duduqlanuvchiga davolash va pedagogik jarayonlarni turli holatda qo‘shib olib borgan holda ta’sir etish. Duduqlanishni bartaraf etishning terapevtik vositalari turlicha daraja va shakllarda, qadimdan boshlab (Gippokrat, Aristotel, Tsels, Galen, Ibn Sino, Merkuriales, Klenke, Lixtinger va boshq.) barchadavrlarda ko‘llanib kelingan. Terapevtik vositalar duduqlanishni davolashda yagona hisoblanmay, balki uni ma’lum darajada to‘ldirib kelgan.

Duduqlanishni davolashning jarrohlik metodi eramizning I asridan XIX asr o‘rtalariga qadar, to uning besamaraliligi va xavfliligi haqidagi fikrlar tasdiqlanguncha (Antill, Bonne, Diffenbax, Dionis, Peti, Fabritsiy, Eginskiy va boshqadar) qo‘llangan. U duduqlanishni artikulyatsiya a’zolarining patologik tuzilishi yoki til muskullarining noto‘kis innervatsiyasi sifatida tushunilishi natijasida vujudga kelgan.

Mexanik moslamalarni ortopedik maqsadlarda qo‘llash Demosfenga borib taqaladi, u o‘zining duduqlanishini davolash uchun g‘ayrioddiy predmetlarni (dengiz toshchalarini) nutq mashg‘ulotlari paytida til ostida saqlagan va bu yaxshi samara bergan. Keyinchalik mutaxassislar duduqlanishni davolash paytida turli xil mexanik moslamalardan foydalanishgan. Masalan, Intar–til vilkasini, Kolomba –til qisqichi va lab kashagini, Ervedi-Sheguan – ikkala tish qatori uchun koplamani,

Klenke–til ostiga quyiladigan yoy shaklidagi yog‘och plastinkani, Merkel – pastki tishlarga qo‘yiladigan kit mo‘ylabidan tayyorlangan skobani qo‘llashgan va hokazo. Ortopedik vositalar duduqlanishni davolashda yordamchi ahamiyatga ega bo‘lgan.

Psixoterapevtik t a ‘ s i r l a r. Duduqlanishga nevrotik zaiflashuv sifatidagi qarashlarning paydo bo‘lishi bilan ayrim mualliflar uni psixoterapevtik ta’sir orqali bartaraf qilishga birinchi darajali ahamiyat bera boshladilar (Bertran, Lubmann, Laguzen, Merkel, Netkachyov, Freshels, Shultess va boshq.). Ruhiy yo‘nalish tarafdorlari duduqlanish zamirida birinchi galda ruhiy xastalikni ko‘rdilar, shu sabab duduqlanuvchiga ta’sir ko‘rsatish vositalarini tanlashda bu vositalarning uning ruhiyatiga qanday ta’sir qilishini hisobga oldilar.

Didaktik usullar. Duduqlanuvchilarda to‘g‘ri nutqni didaktik usulda tarbiyalash tarafdorlari ham nutqning ayrim elementlarini, ham umuman nutqni qamrab oluvchi turli xil va sekin-asta murakkablashadigan nutqiy mashg‘ulotlar sistemasini tavsiya etishdi (Andree, Gimiller, Gutsman, Dengardt, Itar, Koen, Kussmaul, Li).

Pedagogik-davolash tadbirlar sistemasi I. A. Sikorskiy (1889) va uning shogirdi I. K. Xmelevskiy (1897) tavsiyalarini duduqlanuvchilarga pedagogik-davolash orqali ta’sir ko‘rsatish sistemasini aniqlashga doirdastlabki o‘rinishlardan deb hisoblash mumkin. I. A. Sikorskiy duduqlanishni davolashda quyidagilarga e’tibor bergan: a) nutq gimnastikasi (nafas olish, tovush, artikulyatsiya, nutqning turli ko‘rinishlari uchun mashg‘ulotlar tartibi); b) psixo-terapevtik davolash (kasalga yaxshi shart-sharoit yaratish, nutq mashg‘ulotlarini asta-sekindan murakkablashtirib borish, bemor kayfiyatiga ta’sir etish va hokazo); v) dori-darmonlar orqali va dinamik tarzda davolash (dori-darmonlar, fizioterapiya, harakat mashqlari).

Rus fiziologlari—I. M. Sechenov, I. P. Pavlov ularning izdoshlari yaratgan ilmiy tadqiqotlariga tayanib, rus olimlari va amaliyotchi- mutaxassislari duduqlanishni bartaraf etishdagi avvalgi ishlab chiqilgan andazabozlikka barham berdilar, ularning eng yaxshilarini, samaralilarini tanlab oldilar va duduqlanishni tugatishga atroflicha yondoshish yo‘llarini belgiladilar. V. A. Gilyarovskiy, Yu. A. Florenskaya, F. A. Rau, N. P. Tyapugin, M. E. Xvatsev, N. A. Vlasova, M. I. Paykin, V. S. Kochergina, M. S. Lebedinskiy, S. S. Lyapidevskiy, V. I. Seliverstov va boshqalar o‘zlarining tadqiqotlari va amaliy faoliyatlari bilan duduqlanishni bartaraf etishga atroflicha tibbiy-pedagogik yondashishning rivojlanishiga yordam berdilar.

Duduqlanishni bartaraf etishga zamonaviy atroflicha yondashuv deganda duduqlanuvchi ruhiy-jismoniy holatining turlicha tomonlariga turli mutaxassislarning har xil vosita va usullari bilan pedagogik-davolash orqali ta’sir etishi tushuniladi. Pedagogik-davolash tadbirlari miqyosiga davolash dori-darmonlari va tadbirlari, davolash fizkulturasi, psixoterapiya, logopedik mashg‘ulotlar, logopedik ritmika, tarbiyaviy tadbirlar kiradi. Ulardan ko‘zlangan maqsad — pay tortishishi va tovush

zaiflashuviga, nafas olish, harakat va nutq bilan birga kechadigan xastaliklarni bartaraf etish yoki Engillashtirish; asab sistemasini va umuman butun organizmni sog‘lomlashtirish va mustahkamlash; bolani o‘z nutqiy nuqsoniga nisbatan noto‘g‘ri munosabatda bo‘lishdan, ruhiytushkunlikdan xalos etish, uning shaxsiyati va hulq-atvorini qayta tarbiyalash, duduqlanuvchi shaxsning sotsial jihatlarini soddalashtirish vamuvofiqlashtirishdan iborat.

Barcha pedagogik-davolash majmuini duduqlanuvchilarga ta’sir etish xususiyatiga qarab shartli ravishda ikkita guruhga ajratish mumkin: davolash-sog‘lomlashtirish va pedagogik tuzatish. Tibbiyotchi olib boradigan davolash-sog‘lomlashtirish ishlari quyidagi asosiy vazifalarni o‘z ichiga oladi duduqlanuvchining asab sistemasi va jismoniy holatini mustahkamlash hamda sog‘lomlashtirish; ularning ruhiy-jismoniy holatidagi og‘ish va patologik ko‘rinishlarni bartaraf etish va davolash (nutq tortishishi, vegetativ asab sistemasining zaiflashuvi, vegetativ asab sistemasi buzilishi va boshqalarni Engillashtirish yoki tugatish).

Logoped olib boradigan pedagogik-tuzatish ishlar quyidagi asosiy vazifalarni o‘zida mujassamlashtiradi; duduqlanuvchi nutqidagi nuqsonlar (noto‘g‘ri nutqni qayta tarbiyalash) va ruhiy noto‘kis jihatlarini bartaraf etish. Logoped o‘z uslubi va vositalarini duduqlanuvchiga ta’sir etishda qo‘llay biladigan zarur mutaxassislarning (tibbiyotchilar, tarbiyachilar, ohangshunos, LFK bo‘yicha instruktor, musiqachi va boshqalar) hamkorlikdagi tibbiy-pedagogik ishini tashkil etadi.

D a v o l a sh-sog‘lomlashtirish ishlariga quyidagilar kiradi: davolash uchun qulay sharoit yaratish, kun tartibi va ovqatlanish tartibini tashkil etish, chiniqtiruvchi tadbirlar, davolovchi jismoniy tarbiya, dori-darmon orqali davolash va psixoterapiya.

I. M. Sechenovning ko‘rsatishicha, inson vujudi va uning faoliyati ilmiy tushunchasiga unga ta’sir ko‘rsatuvchi vositalar ham kiradi, zero, tashqi ta’sirlarsiz organizmning bo‘lishi mumkin emas. Tashqi muhit organizmning shakllanishi va rivojlanishida, shuningdek kasallikning paydo bo‘lishi va o‘z navbatida, bartaraf etilish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

Duduqlanadigan bola uchun ixtisoslashtirilgan muassasalar sharoitidatinch va shu bilan birga jo‘shqin, quvnoq kayfiyatni yaratish zarur; uning e’tiborini o‘z nuqsoni haqidagi tashvishli fikrlardan xalos etish kerak.

Bolada yaxshi kayfiyat, tetiklik, o‘zining tuzalib ketishiga nisbatan ishonch uyg‘otish muhimdir. Faoliyat turlarini muntazam ravishda almashtirib turish, muayyan hayot tarzi ham alohida ahamiyat kasb etadi, zero, bu usullar duduqlanuvchi bola asab sistemasining yuqori bo‘limlari va barcha a’zolarini ishini normallashtiradi va Engillashtiradi.

Kun tartibini tuzishda dam olish uchun Etarlicha vaqt ajratishni nazarda tutish muhimdir. Shu maqsadda maktab yoshidagi bolalar uchun o‘quv jarayonini Engillashtirish, unga berilgan vazifalarni bajarish vaqtida

tez-tez tanaffus qilish, ularni sinfdan tashqari ishlar, uy yumushlari va boshqalar bilan zo‘riqtirmaslik kerak.

Faoliyat turining xilma-xilligi ham bolalar uchun muhim ahamiyat kasbetadi, bu ularda qiziqish uyg‘otadi. Qo‘zg‘aluvchan va harakatchan bolalar uchun tinch, shovqinsiz mashg‘ulotlar, o‘yinlar tanlab olinadi. Sust harakatli bolalarnn faollashtirish, ularda mustaqillikni rivojlantirish lozim.

Maktab yoshida bo‘lmagan duduqlanuvchi bolaning kun tartibida uyquuchun o‘rta hisobda kechasi 10 –11 soat va kundo‘zi 2 soat, maktab yoshidagi bolauchun kechasi 8 –9 soat va kundo‘zi 1,5 –2 soat vaqt ajratilgan bo‘lishi kerak. Ovqatlanish uyqudan 1,5 –2 soat oldinga mo‘ljallanadi. Aks holda uyqu paytida bosh miya qobig‘i asab kataklari quvvatining tiklanishi sekinlik bilan kechadi. Duduqlanuvchi bolaning ovqati servitamin bo‘lishiga ko‘proq e’tibor berish zarur. Vitaminlar barcha ferment sistemalarining biologik katalizatorlari sifatida oliy asab faoliyatiga, organizmning reaktiv quvvati va immunologik holatiga yaxshi ta’sir ko‘rsatadi.

Duduqlanuvchi bola kun tartibiga chiniqtiruvchi tadbirlar ham kiritiladi. Kundalik sayrlar, ochiq havodagi o‘yinlar, sport mashg‘ulotlari asab sistemasini mustahkamlaydi, ko‘tarinki ruhni yaratadi, havo vannalari yurak-tomir sistemalariga ham faol ta’sir etadi, uning ishlashini mo‘tadillashtiradi.

Bola tana a’zolarining chiniqishi uchun ustidan suv quyish, artinish, dush qabul qilish va cho‘milish muhim ahamiyatga egadir.

Chiniqishning turli xillari shifokor tomonidan bolaning salomatligi va mahalliy shart-sharoitlarni hisobga olgan holda, yakka tartibda qat’iy belgilanadi.

Davolovchi jismoniy tarbiya va jismoniy mashg‘ulotlar mushak sistemasini rivojlantirib, muhim hayotiy a’zolar -o‘pka va yurak ishini takomillashtiradi, moddalar almashinuvini kuchaytiradi. Ular bolaningquvvati va ma’naviy ruhining mustahkamlanishini ta’minlaydi, epchil va aniq harakatlarni rivojlantiradi, harakatdagi cheklanganlik yoki aksincha to‘xtab qolishdan xalos bo‘lishga yordam beradi, intizomlilik va batartiblikning tarbiyalanishini ta’minlaydi.

Bularning barchasi duduqlanuvchi bola nutq a’zolarining yaxshi ishlashi uchun zarur shart-sharoitlar bo‘lib hisoblanadi va unda to‘g‘ri nutq ko‘nikmalarini hosil qilishga yaxshi ta’sir ko‘rsatadi. Jismoniy mashqlar duduqlanadigan bolalar uchun davolash ahamiyatini kasb etadi.

Duduqlanuvchi bolalarga mo‘ljallangan davolash muassasalarida umumiy jismoniy mashqlardan tashqari maxsus tuzatish mashqlari ham o‘tkaziladi. Bu mashqlar davolovchi jismoniy tarbiya (DJT) mashg‘ulotlaridaolib boriladi.

Duduqlanuvchilarni dori-darmonlar bilan davolash markaziy va vegetativ asab sistemasi faoliyatini mo‘tadillashtirish, nutqiy harakat vositalari ishini muvofiqlashtirish, tortishishlarni bartaraf etish, umuman, tana a’zolarini sog‘lomlashtirish vazifalarini o‘z ichiga oladi.

V. S. Kocherginaning kuzatishicha, dori-darmonlar bilan davolashning tutadigan o‘rni duduqlanuvchilarning yoshi bilan hamohang ravishda oshib boradi. Bu qo‘shimcha nutqiy nuqsonlarning paydo bo‘lishi oqibatidaduduqlanishni davolashning murakkablashuvi bilan tushuntiriladi. Keyinvujudga keladigan nuqsonlar esa pubertat ko‘chishlar va so‘zning tutgano‘rnining sotsial munosabatlar omili sifatida kuchayishi bilan bog‘liqdir.Psixoterapiya duduqlanishni davolash ko‘lamida muhim o‘rin egallaydi.

Psixoterapiyaning asosiy vazifasi – duduqlanuvchining ruhini sog‘lomlashtirishdan iborat bo‘lib, u 1) mukammal shaxsni kamol toptirish; 2) o‘z nuqsoni va sotsial muhitga nisbatan sog‘lom qarashlarni tarbiyalash; 3) kichik sotsial muhitga ta’sir ko‘rsatish orqali amalga oshiriladi.

Psixoterapiya duduqlanuvchi shaxsiga bilvosita va to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatadi. Bilvosita psixoterapiya deganda vaziyat, tevarak- atrofdagi tabiat, jamoa, xizmat ko‘rsatuvchi xodimlar munosabati, kun tartibi, o‘yin va boshqalar tushuniladi. Bevosita psixoterapiya – tushuntirish, ishontirish, ko‘niktirish va o‘qitish ko‘rinishida so‘z orqali davolovchi ta’sir ko‘rsatish. Zamonaviy psixoterapiyada so‘z orqali ta’sir etishning ikkita asosiy turi bor: 1) osilena (Dyubua bo‘yicha) yoki tushuntiruvchi (V. M. Bexterev bo‘yicha) psixoterapiya; 2) sugGEStiv terapiya, bunda bedor holida, uyquda ishontirish (gipnoz)ni va o‘z-o‘zini ishontirish (autogen mashqi)ni ajratib ko‘rsatiladi.

To‘g‘ri psixoterapiya yakka tartibda va jamoa ishtirokidagi maxsus suhbatdan tashkil topadi. U o‘zida logik jihatdan asoslangan tushuntirish, ishontirish va duduqlanuvchilarni o‘qitish sistemasini mujassamlashtiradi. Uning maqsadi duduqlanuvchiga bu xastalik mohiyatini obrazli va ishonchli tarzda tushuntirishdan, bolanint duduqlanishni bartaraf etishda tutadigan o‘rnini ongiga singdirishdan, uning xatti- harakatidagi muhim jihatlarni tanqidiy ishlab chiqishdan iborat.

Psixoterapevt mantiqiy ishontirish kuchi va namuna ko‘rsatish bilan duduqlanuvchiga uning xatti-harakatidagi noto‘g‘ri ko‘rinishlarni bartaraf etishga yordam beradi, bunda u duduqlanuvchining o‘z kuchiga nisbatan ishonchini kuchaytiradi, bu xastalikni bartaraf etish mumkinligiga ishontiradi.

To‘g‘ri psixoterapiya kichik yoshli bolalar uchun turli xil o‘yin usullari,rangli didaktik materiallar, mehnat, musiqa, ritmika va boshqalardan foydalanishda ifodalanadi. Psixoterapiyaning bunday shakllari ruhiy profilaktika va ruhiy gigiena bilan uzviy bog‘lanadi. Katta yoshli o‘quvchilar uchun psixoterapiyaning asosiy usullaridan keng foydalanish muhimdir.

Ishontirish (sugGEStiya) – psixoterapiyaning maxsus metodidir. Tashqaridan boshqa shaxs orqali ishontirish (geterosugGEStiya) va o‘z-o‘zini ishontirish (autosugGEStiya) mavjud.

Duduqlanishni davolashda bedorlik holatida (K. M. Dubrovskiy) va uxlatib ishontirish metodlari qo‘llaniladi. Bu psixoterapevtik metodlar

o‘smir va katta yoshli duduqlanuvchilarga ta’sir etish majmuida boshqa tibbiy-pedagogik vositalar bilan birgalikda foydalaniladi.

Autogen mashqlari metodi autosugGEStiya turlaridan biri hisoblanadi. U turli xil asab kasalliklarini davolashda qo‘llaniladi. Ayrim uslub orqali o‘z-o‘zini ishontirish yo‘li bilan tinch holat va muskullarning bo‘shashuvi (relaksatsiya) hosil qilinadi. Hozirgi paytda tana a’zolarining u yoki bu buzilgan a’zolari vazifalarini muvofiqlashtirish uchun biror maqsadga qaratilgan o‘z-o‘zini ishontirish seanslari olib borilayapti. Bunday ma’noda u duduqlanuvchilar uchun ham foydali bo‘layapti, duduqlanuvchilar o‘z muskullarini bo‘shashtirish,ayniqsa, yuz, bo‘yin, Elka bo‘g‘inlarini yumshatish va nafas olish ohangini muvofiqlashtirish qobiliyatini ishga solayaptilar. Bu, o‘z navbatida tortishishli qisilishlarning kuchini bo‘shashtiryapti.

Duduqlanuvchilar bilan olib boriladigan kompleksli ishlarda autogen mashqlarini qo‘llash A. I. Lubenskaya, S.M. Lyubinskaya, V. M. Shklovskiy, Yu. B. Nekrasova, A. A. Majbits, M. I. Merlis va boshkalar taklif etgan metodikalarda o‘z aksini topayapti. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda psixikaning Etilmaganligi va diqqat-e’tiborni bir joyga qarata olmaslik bilan bog‘liq ravishda psixoterapiya va autogen mashg‘ulotlari ularganisbatan qo‘llanilmayotir.

Ko‘pgina logopedlar duduqlanadigan bolalar bilan ishlashda qo‘l, Elka, bo‘yin, oyoq, yuz muskullarini bo‘shashtirishga yordam beradigan o‘yin va mashqlardan foydalanishyapti.

Psixoterapiyaning faollashtiruvchi metodlari orasida funksional mashq (trenirovka)lar muhim o‘rin tutamoqda (A. G. Ivanov-Smolenskiy, V. A. Gilyarovskiy, S. N. Davidenkov, M. D. Tansyura, N. M. Asatiani va boshq.).Ular asab va ruhiy jarayonlarni mashq qildirish, faollik va irodani mustahkamlashdan iboratdir.

Duduqlanish psixoterapiyasining barcha ko‘rinishlari ruhiy genlar buzilishini bartaraf etishga (nutqdan va vaziyatdan qo‘rqish, ruhiy kamsitilganlik va tushkunlik hissi, o‘z nutqiy zaiflashuvini injiqona qayd qilish, shu bilan bog‘liq bo‘lgan turlicha kechinmalar va hokazo) va duduqlanuvchining atrofdagilar bilan ijtimoiy munosabatda bo‘lish ta’siri ostida buzilgan nutqini qayta ko‘rishga; o‘zi va o‘z nutqini boshqara olish malakalarini shakllantirishga, o‘zining shaxsiy sifatlarini qayta ko‘rishga yo‘naltiriladi. Atroflicha yondashishning pedagogik qismini pedagogik-tuzatish (nutqni tarbiyalash) ishi tashkil qiladi, bu logopedik mashg‘ulotlar sistemasini, tarbiyaviy tadbirlarni, logopedik ritmikani, ota-onalar bilan olib boriladigan ishlarni o‘z ichiga oladi.

Logopedik ish pedagogik-tuzatish tadbirlari sistemasi sifatida ko‘rib chiqiladi. U bola nutqi va shaxsiyatini atroflicha shakllantirishga qaratilgan bo‘ladi. Bunda uning nuqsonini bartaraf etish yoki muzlash zarurligi hisobga olinadi.

Hozirgi davrda logopedik ta’sir etish ikki yo‘nalishda: bevosita va bilvosita amalga oshiriladi. Bevosita logopedik ta’sir duduqlanuvchilar

bilan guruh bo‘lib va yakka tartibda mashg‘ulot olib borish davrida amalga oshiriladi. Bu mashg‘ulotlar umumiy va nutq harakatlarini rivojlantirishni, nafas olish hamda nutq sur’ati va ohangini mo‘tadillashtirishni, nutqiy muomalani faollashtirishni, zarur holatlarda diqqat bilan eshitish va fonematik idrok etishni rivojlantirishni, tovushlarni talaffuz etishdagi nuqsonlarni tuzatishni, sust va faol lug‘at boyligini kengaytirishni, jumlalarni grammatik jihatdan tartibga solishni takomillashtirishni nazarda tutadi. Duduqlanuvchilar bilan mashg‘ulotlar paytida xulq-atvordagi ruhiy og‘ishlar bartaraf etiladi: (o‘quvchilarda, o‘smirlarda), nuqsonga nisbatan to‘g‘ri munosabat hosil qilinadi, aqliy qobiliyat, odob va ahloq to‘g‘risidagi tasavvurlar rivojlantiriladi, har tomonlama rivojlangan shaxs tarkib toptiriladi.

Yakka tartibdagi mashg‘ulotlar to‘g‘ri nutq va xulq-atvor ko‘nikmalarini tarbiyalash bo‘yicha qo‘shimcha mashg‘ulotlar o‘tkazish zarur bo‘lgan hollarda olib boriladi (noto‘g‘ri talaffuz etishni tuzatish, ruhiy ko‘rinishdagi suhbatlar va hokazo).

Bilvosita logopedik ta’sir etish bolaga mo‘ljallangan barcha kun tartibini logopedik mashg‘ulotlar va atrofdagilarning unga nisbatan munosabatini o‘zida aks ettiradi. Bu sistemada nutq rejimi muhim o‘rin egallaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalarning nutq rejimi kattalarning keng ko‘lamli yordami orqali amalga oshiriladi.

Bunda ular bolalarning bir nutq bosqichidan boshqasiga o‘tishini muntazam nazorat qiladilar. O‘quvchilar, o‘smirlar va kattalarning nutq rejimi ular tomonidan zarur nutq mashqlarini tanlab olishni, ular tomonidan to‘g‘ri nutq talablarini, turli sharoitlarda to‘g‘ri nutq ko‘nikmalarini mashq qildirilishini nazarda tutadi.

Logopedik mashg‘ulotlarning nutq jihati nafas olish, tovush va artikulyatsiya vazifalarini, nutqni to‘g‘ri tarbiyalashni tartibga solish va muvofiqlashtirishni o‘z ichiga oladi.

Adabiyotda to‘g‘ri nafas olishni tarbiyalash metodi haqida bir necha qarashlar bor. Ayrimlarning fikricha, nafas olish bo‘yicha didaktik mashqlarni ko‘llagan holda, nafas olish ustidan maxsus ish olib borish tavsiya etiladi. Boshqalar esa nafas olish ritmi erkin va tinch nutq orqali tiklanadi, ya’ni nutqning shoshilinch bo‘lmagan sur’ati tarbiyalanadi va buning natijasida barcha nutq komponentlari, shu bilan bir katorda nafas olish ham normallashadi. Psihologiya maktabi vakillarining fikricha, nutqning, binobarin, nafas olishning tarbiyalanishiga irodani mashq qilish yordam beradi. Agar nafas olish ustida ishlashni nutq nuqsoni tuzilishiga bog‘liq holda, yakka tartibda olib borilsa, bunday fikrlarning har birida ma’qul tomonini uchratish mumkin.

Nafas olish nutq jarayonida mashq qilib mustahkamlanadi: talaffuz paytida bir marta nafas chiqarilishi orqali dastlab qisqa gaplar, keyin so‘zlar sonini sekin-asta ko‘paytira borib gaplar aytiladi. Uzun jumlalarni logik to‘xtamlar bilan qismlarga bo‘lib talaffuz etish

malakasi hosil qilinadi, bunda tinish belgilari ishtirok etadi yoki aksincha. Shundan so‘ng nasr yoki nazm matnlarini o‘qishga o‘tiladi.

Tovush buzilishlari ko‘pincha nafas olishdagi kamchiliklar bilan bog‘liq bo‘ladi: duduqlanuvchilarda ayrim paytlari nafas olib so‘zlashda bo‘g‘iq tovush kuzatiladi; kuchli nafas chiqarish paytida tez, baqiriq tovush; tovush a’zolari paylarining zo‘riqishi natijasida tovushning qattiq xuruji va hokazolar kuzatiladi. Duduqlanuvchilar bilan tovush tarbiyasi yuzasidan olib boriladigan ishlar artikulyar a’zolar muskullarini, birinchi navbatda pastki jag‘, til muskullarini bo‘shashtirishdan boshlanadi (masalan, tilni **n** tovushi uchun zarur bo‘lgan holatga qo‘yiladi va nu – no – na tovushsiz talaffuz qilinadi; bunda jag‘ sekin-asta pastga tushiriladi; ne –ni –nu jag‘ sekin ko‘tariladi). Mashq beixtiyor harakatga qadar davom ettiriladi. Keyin tovushning yumshoq boshlanmasi, tovushning unlilar bilan birgalikdagi uzluksiz Engil talaffuzi, so‘ng sonor tovushlarning unlilar bilan birgalikda bo‘g‘inlarga bo‘lib talaffuz etilishi, gaplarda talaffuz etish mashq qilinadi va hokazo.

Duduqlanuvchilarda mustaqil nutqni tarbiyalashda to‘g‘ri nutq shakllarining zaruriy uzluksizligiga rioya qilinadi. Dastlab nazm matnini bir-biriga bog‘liq holda qaytarish orqali o‘qish jarayonida Engil ritmik nutq tarbiyalanadi. Keyin qiyin holatlarda logoped yordamida mustaqil o‘qish, so‘z oralatib yoki matnni ayrim bo‘laklarga bo‘lib, kimningdir yordamida, bir xil ohangda o‘qish; dialogli matnni o‘qish; tinish belgilarini hisobga olib, shartli uzunlikka amal qilib to‘xtash orqali o‘qish; o‘rganilgan she’rni talaffuz etish tavsiya qilinadi.

Mustaqil nutqni tarbiyalashga nutqning boshqa shakllariga nisbatan ko‘p vaqt ajratiladi. Mustaqil nutq oldindan tayyorlangan (she’r, qayta hikoya qilish, dars mazmunini bayon qilish, ko‘rgan-kechirganlar haqida hikoya qilish) va oldindan tayyorlanmagan (ko‘tilmagan savollarga javoblar qaytarishni iltimos qilish, berilgan mavzu xususida gapirish) bo‘lishi mumkin. Nutqning birinchi ko‘rinishi duduqlanuvchi uchun juda Engil bo‘lgani sababli ikkinchisidan oldin takrorlanadi.

Mustaqil nutqni tarbiyalash uchun namuna sifatidagi ayrim mashqlar: berilgan savolga javob, boshlangan jumlani yakunlash, uning o‘zi savol berish, berilgan so‘z asosida jumla tuzish, jumlani qaytadan tuzish, logoped yoki o‘rtog‘i bilan suhbat, sahnalashtirilgan tomoshalarda ishtirok etish, bayon qilingan vokeani, rasm bo‘yicha dramatik matnni so‘zlab berish, tomosha qilingan teatr, kino haqida, shaxsiy kuzatishlar haqida, hodisalar to‘g‘risida so‘zlash; telefon orqali suhbatlashish; ma’ruza, bahsda ishtirok etish va hokazo.

Logopedik mashg‘ulotlarning nutq materiali mazmuni buzilishining tuzilishiga, yoshga, duduqlanuvchilar guruhiga, duduqlanishning o‘tib borishiga, duduqlanuvchining o‘z nuqsoniga bo‘lgan munosabatiga va boshqa ko‘pgina omillarga bog‘liq holda o‘zgartiriladi. Bunday omillarning hisobga olinishi: duduqlanuvchini tabaqalaщtirib chuqur o‘rganishni va

duduqlanishni bartaraf etish yuzasidan turlicha metodikalarning yaratilishiga imkon beradi.

Duduqlanadigan bolalar bilan olib boriladigan logopedik mashg‘ulotlarga quyiladigan asosiy talablar:

1. Logopedik mashg‘ulotlar duduqlanuvchi bolaning nutqi va shaxsiga pedagogik-tuzatish orqali ta’sir etishning asosiy vazifalarini o‘zida aks ettiradi.

2. Logopedik mashg‘ulotlar muayyan tartibda, uzluksiz, bosqichli, asosiy didaktik prinsiplarni hisobga olgan holda har bir bolaning shaxsiy xususiyatlariga bog‘liq ravishda; bolalarning ongliligi va faolligiga tayangan holda olib boriladi; mashg‘ulotlarda qo‘llanmalar, ta’limning ko‘rgazmali, texnik vositalaridan foydalaniladi; mashg‘ulotlar tarbiyalanayotgan to‘g‘ri nutq va xatti-harakat kunikmalarining mustatahkam bo‘lishiga yordam beradi.

3. Logopedik mashg‘ulotlar maktabgacha tarbiya yoshdagi va maktab yoshidagibolalarni tarbiyalash va o‘qitish dasturlari talablariga mos bo‘ladi.

4. Mashg‘ulotlarda duduqlanadigan bolalarning turli sharoitlarda to‘g‘ri nutqi va xatti-harakatini mashq qildirish zarurligi hisobga olinadi, masalan: logopediya kabinetida va undan tashqarida, turli hayotiy vaziyatlarda, tanish va notanish shaxslarning ishtirokida va hokazo. Shu maqsadda logopedik mashg‘ulotlarning turli ko‘rinishlari: nutqni rivojlantirishga doir ko‘pgina ish shakllari, didaktik, harakatli, syujetli-rolli va ijodiy o‘yinlar, sayohatlar, ertaliklar, konsertlarga tayyorlanish hamda ularda ishtirok etish, mikrofon oldida so‘zga chiqish va boshqalarda qo‘llaniladi.

5. Mashg‘ulotlar shunday tashkil qilinadiki, ularda bola duduqlanishsiz va u bilan birga kelib chiqadigan buzilishlarsiz gapirishi lozim.

6. Mashg‘ulotlar boladagi yaxshi kayfiyatni, bardamlik, o‘z kuchiga ishonchni mustahkamlaydi.

7. Duduqlanuvchilar bilan olib boriladigan mashg‘ulotlarda to‘g‘ri nutq namunalari logopedning, samarali shug‘ullanadigan bolalarning nutqi, badiiy so‘z ustalarining chiqishlari aks ettirilgan magnitofon yozuvlari va plastinkalar, logopediya kursini avval muvaffaqiyatli tamomlaganlarning tantanali chiqishlari va hokazolar muntazam ishtirok etadi.

8. Mashg‘ulotlar atrofdagilarning duduqlanadigan bolaga nisbatan to‘g‘ri munosabatda bo‘lishlari va uning to‘g‘ri tarbiyalanishi asosida olib boriladi.

Duduqlanadigan bolaning mustaqil ishlashini tashkil etish nutq tarbiyachisi vazifalarini oilaviy-maishiy, o‘quv-tarbiyaviy sharoitlarda va uning tengdoshlari jamoasida bajarilishiga yo‘naltiriladi.

Guruhlarni to‘ldirish duduqlanuvchilar yoshini hisobga olgan holda olib boriladi. Yoshlarning turlicha bo‘lishi logoped ishining o‘ziga xos metodikalaridan foydalanish zarurligini, uning ayrim komponentlari samaradorligini o‘zgartirishni talab etadi.

Maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalarda o‘yin tusidagi nutq mashg‘ulotlari, tarbiyaviy tadbirlar, ayrim hollarda – tibbiy tadbirlar asosiy o‘rin egallaydi. O‘smirlar va kattalarda -aksincha, tibbiy vositalar, psixoterapiya (shu jumladan uning sugGEStiv metodlari), kam hollarda – pedagogik vositalar muhim ahamiyat kasb etadi.

Tarbiyaning asosiy vazifasi bolalarni tegishli dasturlarda qayd etilgan bilim va ko‘nikmalarga o‘rgatishdan iborat bo‘ladi. Bu vazifalarni aqliy, ahloqiy, jismoniy va mehnat tarbiyasi bo‘yicha o‘quv mashg‘ulotlarida amalga oshira borib, tarbiyachi har bir bolaning nutqiy tuzatish tarbiyasi bilan bog‘liq holdagi nutq imkoniyatlarini inobatga oladi. Bundan tashqari, tarbiyachi o‘z mashg‘ulotlarida, darslarda, kun tartibining ayrim paytlarida, erkin o‘yin va mashg‘ulotlarda bolalarning nutq ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Logopedik ritmika logopedik ishning muhim bo‘limi hisoblanadi. Bu nutqiy tuzatish tarbiyasi maqsadlarida amalga oshiriladigan musiqali harakat, nutqiy harakat, musiqali nutq topshiriqlari va mashqlari sistemasini o‘zida aks ettiradi. Logopedik ritmika, o‘zining tashkiliy tartibiga qaramasdan, logopedik mashg‘ulotlarga qo‘shimcha hisoblanadi va unga maxsus ajratilgan vaqtda olib boriladi, shuningdek logoped mashg‘ulotlariga, qisman tarbiyachi mashg‘ulotlariga qo‘shiladi.

Duduqlanuvchilar bilan quyidagi logopedik ritmika vositalarini qo‘llash maqsadga muvofiqdir: kirish mashqlari; yuz imo-ishoralari, diqqat bilan eshitish va xotira, ko‘rish diqqati va xotirasini rivojlantirish, fazoda mo‘ljal olish va ritm hissini rivojlantirish, taqlidchanlikni rivojlantirish mashqlari va o‘yinlari; irodaviy sifatlar, faollik, mustaqillik, tashabbuskorlikni rivojlantirish maqsadidagi ijodiy, syujetli-rolli, harakatli o‘yinlar; umumiy harakatlarni, qo‘l, panja, barmoqlar harakatlarini rivojlantirish maqsadida qoidalari bo‘lgan harakatli o‘yinlar, mashqlar; nutq tuzilishini rivojlantirish uchun musiqa jo‘rligidagi mashq va qo‘shiqli o‘yinlar, dramalashtirilgan o‘yinlar; xayol, ijodiy qobiliyatlar, musiqiy xotira va musikiy ijodiylikni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar, o‘yinlar; badiiy lavhalar, ertaliklar, ko‘ngilochar tomoshalar, bayram chiqishlari (bolalar uchun), kulgikechalari, imo-ishorali tomoshalar, konsertlar va hokazo (kattalar uchun).

Harakatli, musikiy-harakatli, musiqiy-nutqli, ritmik, musiqajo‘rligisiz nutqli, harakatli-nutqli mashq va o‘yinlar prosodiyani- duduqlanuvchining harakat sohasini normallashtiradi, bu esa, o‘z navbatida, uning muomalaga, suhbat ishtirokchisiga, atrof-muhitga va o‘z nutqining buzilishiga nisbatan munosabatini qayta ko‘rishga yordam beradi. Bu qayta ko‘rish xulq-atvor va xatti-harakatning shunday ijobiy xususiyatlari bilan bog‘langanki, ular duduqlanuvchida ruhiy harakatlantiruvchi vositasini tuzatish jarayonida namoyon bo‘ladi, jumladan: harakatdagi ishonch, ularni boshqarish, muomaladagi tashabbuskorlik, harakat va nutq qiyinchiliklarini Engishdagi mustaqillik, faoliyatdagi tirishqoqlik,

nutq buzilishiga nisbatan munosabatni qayta ko‘rish bilan bog‘liq holda hayotiy vaziyatlar mohiyatiga qayta muvofiqlashish.

Shunday qilib, logopedik ritmika duduqlanuvchi shaxsining qayta tarbiyalanishi, sotsial moslashuvi uchun, shuningdek, uning umumiy va nutq harakat vositalarini mashq qildirish va tuzatish uchun (V. A. Griner, N. Samoylenko, G. A. Volkova, V. I. Dreevyannikov, E. V. Oganesyan, N. A. Richkova) katta ahamiyatga egadir.

Duduqlanuvchilarning sotsial moslashuvi borasidagi vazifalar (o‘smirlar va kattalar masalasida tiklanish ham bo‘lishi mumkin) pedagogik va ruhiy ta’sir etish majmui yo‘li bilan amalga oshiriladi. Bunda oila muhim va hal qiluvchi o‘rin tutadi. Bolaning oilaga va ota-onaga nisbatan his-hayajonli bog‘lanishining muhim darajasi jiddiy ruhiy omil sanaladi, logoped ota-onalarga maslahat berish va ular bilan metodik ishlar olib borishda buni hisobga oladi. Oila o‘zining tabiiy ruhiy-pedagogik tiklovchi ta’siri bilan duduqlanuvchi shaxsini qayta tarbiyalash va uning to‘g‘ri nutqini mustahkamlashda birlamchi va kuchli asos sanaladi.

Ota-onalar va pedagoglarga bilan maslahat berish va ular bilan metodik ish olib borish duduqlanadigan bolaga ta’sir o‘tkazish uchun qulay shart-sharoitlarni ta’minlashga; uyda va bolalar muassasalarida unga nisbatan to‘g‘ri munosabatni yaratishga; bolaning logopedik mashg‘ulotlardan tashqari hollarda zarur mustaqil ishlashini tashkil etishga yo‘naltirilgandir.

Bunday ish shakllari quyidagilardan iboratdir: ota-onalar va pedagoglarni duduqlanishning mohiyati va sabablari haqidagi qator suhbatlar ko‘rinishida, duduqlanish va duduqlanadigan shaxslar to‘g‘risidagi, uning paydo bo‘lishidagi muhim jihatlar va uni bartaraf etish uslublari haqidagi nutq mashg‘ulotlarining mohiyati va yunalishlari xususidagi pedagogik-tuzatish jarayonida ota-onalar va pedagoglarning tutadigan o‘rni haqidagi, uydagi kun tartibining muhim tomonlari to‘g‘risidagi, atrofdagilarning duduqlanadigan bolaga nisbatan munosabati va hokazolar haqidagi zarur bilimlar bilan ta’minlash.

Suhbatlarning tashkil etilishi ota-onalar uchun har bir bola haqidagi alohida, yakka tartibdagi maslahatlar berishni istisno etmaydi. Shuningdek, ota-onalarning logopedik mashg‘ulotlarda ishtirok etishlari ham muhimdir. Bunda ular duduqlanishni bartaraf etishga yondashish qonun- qoidalari, bolalardagi nutq tortishishlarining oldini olish va ularni tugatish usullari bilan tanishish imkoniga ega bo‘ladilar.

10.3. Duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan logopedik mashg‘ulotlarning didaktik asoslari

Bolalar logopediyasining didaktik asoslari. Nutqiy kamchiliklarga ega bo‘lgan bolalar bilan olib boriladigan tarbiyaviy, ta’limiy va korreksion ish tizimi umumdidaktik qonuniyatlar, tamoyil va metodlar asosida tashkil etiladi.

Hozirgi zamon pedagogikasida quyidagi asosiy tamoyillar ajratilgan: individualizatsiya va jamoatchilik, sistemalilik va ketma- ketlik (izchillik), ongli faollik, ko‘rgazmalilik, mustahkamlilik vaboshqalar.

Bu tamoyillarning jami (majmui) va duduqlanuvchi bolalarga nisbatan ularning qo‘llanilishining o‘ziga xosligi korreksion o‘qitishning barcha tomonlarini ya’ni mazmunini, metodlari va tashkiliy shakllarini belgilab beradi.

Hozirgi vaqtda turli xil logopedik metodik ishlarni mavjudligi nutq buzilishlarining shakllarini, bolalar yoshini, logopedik ish sharoitini hisobga olgan holda nazariy va korreksion o‘qitishning asosiy to‘rini aniqlash va ishlab chiqish zarurligini ko‘rsatadi.

Umumiy nazariy o‘qitish va xususiy logopedik metodikalar so‘zsiz bir-birini to‘ldiradi.

Shunday qilib, asosiy didaktik qonuniyat va tamoyillar nutq faoliyatida kamchiligi bo‘lgan bolalar bilan ishlashda asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu asoslarni bilish duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan korreksion pedagogik ishlarning muvaffaqiyatli garovidir.

Duduqlanuvchi bolalarga individual yondashish. Duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan guruhli, jamoali logopedik mashg‘ulotlar ko‘p yillik amaliyotni ko‘rsatishicha o‘zining ijobiy tomonini oqlab keldi.

Jamoa bilan mashg‘ulot o‘tkazish hamma bolalarning faol ishlashi uchun sharoit yaratadi. Individual yondoshish talablari shaxsni jamoaga qarshi qo‘yilganligini bildirmaydi. Balkim, har bir bolani imkoniyatlarini yaxshi bilgan holda jamoa ishini tashkil qilish mumkin.

Logopedik ishda individual yondoshish bu har bir duduqlanuvchi bolani logopedik ishdan oldin va logopedik ish jarayonida chuqur o‘rganish, ularni psihologik xususiyatlari va nutq imkoniyatlarini hisobga olgan holda korreksion – pedagogik ishlarni tanlashdir.

Duduqlanuvchining yoshi didaktik material va logopedik ish shakllarini aniqlaydi.

Maktabgacha va maktab yoshidagi bolalar, o‘smir hamda kattalarning psixofizik xususiyatlari logopeddan «Bog‘chada o‘qitish va tarbiyalash dasturi» va o‘yin faoliyati; ikkinchidan maktab dasturi va o‘quv faoliyati, uchinchidan turli xil mehnat faoliyatlarini hisobga olishni talab etadi.

Logopedik guruhni jamlash (komplektlash) duduqlanuvchilarni yoshini hisobga olib, guruhga bir xil yoshli bolalarni tanlash bo‘yicha o‘tkaziladi. Guruhda turli yoshdagi duduqlanuvchilarni borligi logopedik ishda alohida metodikalarni qo‘llash zaruriyatini keltirib chiqaradi hamda duduqlanishni bartaraf etishda davolash pedagogik ishlarning tarkibini intensivligini o‘zgartirishga to‘g‘ri keladi.

Masalan, maktabgacha yoshdagi bolalarda o‘yin shaklidagi nutq mashg‘ulotlari, tarbiyalash tadbirlari asosiy o‘rinni, tibbiy davolash ishlari esa kamroq o‘rinni egallaydi. O‘smir va kattalarda esa aksincha,

asosiy diqqat tibbiy davolash vaositalari ya’ni, psixoterapiya (sugGEStivmetod)ga kamroq pedagogik ishlarga qaratiladi.

Duduqlanuvchilar bilan olib boriladigan logopedik ishlarda individual yondoshish tamoyilini joriy etish bolalarni birlamchi va dinamik o‘rganishda (mashg‘ulotlar jarayonida) muhim ahamiyat kasb etadi. Logoped uchun lingvistik, psihologik va pedagogik kuzatuvlar zarurdir. Bular duduqlanuvchilarga korreksion ta’sir etish shakllarini tanlash imkonini beradi.

Logopedik mashg‘ulotlarda sistemalilik va izchillik tamoyillari

Duduqlanuvchilar bilan o‘tkaziladigan logopedik mashg‘ulotlarda sistemalilik va izchillik didaktik tamoyili shu mashg‘ulotning logik mazmunida aks etadi. Bolalarda aniq bilim va to‘g‘ri nutqiy malakalarni tarbiyalash qat’iy sistemalilik va izchillik tartibida olib boriladi.

Ularning nutqiy imkoniyatlarini hisobga olgan holda, butun ta’lim jarayoni oddiydan murakkabga, ma’lumdan noma’lumga, Engildan og‘irga o‘tish asosida amalga oshiriladi.

Duduqlanuvchining nutqiga uning mustaqillik darajasi ta’sir qiladi.

Mustaqil nutqning rivojlanganlik darajasiga qarab, nutqning murakkablashib boruvchi bir nechta bosqichini ajratish mumkin:

1. **Uyg‘unlashgan nutq_** – duduqlanuvchining logoped bilan birgalikda yoki logopeddan so‘ng jumlalarni takrorlashi; Duduqlanishning eng og‘ir darajasida ham kishi erkin gapiradi, negaki o‘zga odamning jumlalari qaytariladi. Mustaqil nutq minimal darajada bo‘ladi.

2. **Aks ettirilgan nutq_**–duduqlanuvchining logopedning ketidan jumlalarni qaytarishi. Bunda ham o‘zga odam jumlalarining tuzilishi takrorlanadi. Bu nutq turi ham barcha duduqlanuvchilarga qo‘l keladi.

3. **Keyingi duduqlanuvchilar uchun murakkabroq hisoblanadigan nutq shakli – savollarga javob berishdir.** Bu bosqichda ish avval sodda, oddiy savollarga javob berish ustida ish olib boriladi, keyin esa murakkab, kengaytirilgan savollarga javob berish ustida ishlanadi.

Bu bosqichning aks ettirilgan nutq bosqichidan farqi shundaki, bu bosqichda mustaqil nutq namoyon bo‘ladi, savollarga javob berish duduqlanuvchilarga ma’lum bir qurilishga ega bo‘lgan gaplardan foydalanish imkonini beradi. Duduqlanuvchilar uchun eng murakkabi savollarga kengaytirilgan holda javob berishdir.

4. **So‘zlab berish** – bu bosqich nutq jarayonini yanada murakkablashtiradi. Ya’ni bunda duduqlanuvchi bir, ikki jumla bilan chegaralanib qolmay, balki so‘zlab berishda undan ko‘proq jumlalardan foydalanishga to‘g‘ri keladi. So‘zlab berishda so‘zlash uchun osonlik to‘g‘diruvchi yordamchi vositalar ham mavjud: ertak, hikoya, ko‘rilgan kinofilmini gapirib berish.

5. Hikoya, sayl, ekskurtsiyalar, rasmlar, mavzu bo‘yicha olingan taassurotlarni mustaqil gapirib berish.

6. **Mustaqil nutq** – duduqlanuvchilar uchun eng murakkab nutq shakli. Bu nutq tabiiy sharoitda atrofdagilar bilan erkin munosabatga kirishishi – savolllar, iltimos, murojaat, fikr almashish, istak bildirish va hakazolarda namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, duduqlanuvchilarda erkin, mustaqil nutq mashg‘ulotlarda quyidagi izchillikda tarbiyalanishi mumkin:

1) logoped bilan birga va logoped ketidan qaytariladigan nutq;

2) nutqning savol va javob shakli;

3) so‘zlab berish va hikoya;

4) mustaqil nutq.

Duduqlanuvchi nutqining holatiga ta’sir qiluvchi omillardan biri, uning turli xil nutqiy tayyorgarlik darajasidir. Agar duduqlanuvchi matnni yoddan bilsa yoki kerakli materialni oldindan takrorlab, u bilan tanish bo‘lsa, nima demoqchi ekanligini oldindan fikran o‘ylab va uni qanday ketma-ketlikda aytmoqchi ekanligini rejalashtirgan bo‘lsa u oson gapiradi. Duduqlanishni kuchayishi notanish matn bilan ishlashda va fikran tayyorlanmasdan so‘zlash vaqtida namoyon bo‘ladi.

Nutqiy mashqlar quyidagi ketma-ketlikda olib boriladi:

1) yod olingan matn;

2) o‘qib eshittirilgan matn;

3) fikran o‘ylab qo‘yilgan matn;

4) notanish matn.

Duduqlanuvchida nutqiy pay tortishishlar ta’sir qiluvchi omilardanbiri, nutqiy tizimning murakkablik darajsi.

Odatda, duduqlanuvchilar alohida tovushlarni ko‘pincha unlilarnioson talaffuz qiladilar. Bo‘g‘inlar so‘ng so‘zlarni talaffuz qilish unlitovushlarga nisbatan murakkablashadi. Ularda asosiy qiyinchilik fikrnibayon etishni boshlashda (so‘zlashni boshlashdagi qiyinchilik) paydo bo‘ladi.Duduqlanuvchilar nutqining erkinligi va balandligi nutqiy mashqlarning aniq ketma-ketligi asosida amalga oshiriladi: ovoz chiqarmay, sekin, shivirlab, baland va odatlangan ovoz bilan gapirish.

Duduqlanuvchilar nutqiga nutqning ravonligi, bir maromdaligi ham samarali ta’sir ko‘rsatadi. Ashula aytishda, ritmik she’riy nutq va cho‘zib so‘zlashda nutqiy pay tortishishlar ancha kamayadi, yoki butunlay yo‘qoladi. Nutqiy so‘zlashish ritmik harakatlar jo‘rligida bo‘lsa, duduqlanuvchi so‘zlash jarayonida ma’lum bir Engillikni his etadi. Keyinchalik muloqotda bo‘lish ko‘nikmalari bir maromdagi nutqdan har xil to‘lqindagi oddiy nutqqa o‘tiladi.

Shunday qilib, duduqlanuvchilarda nutqning ravonligi va bir maromdaligini quyidagi ketma-ketlikda (izchillikda) tarbiyalash mumkin:

1) Ashula; 2) ashula jo‘rligidagi harakat; 3) ritmiklashgan nutq (she’r, keyinchalik proza (nasr)) harakatlar bilan; 4) ritmiklashgan nutq (she’r,

proza (nasr)) harakatsiz; 5) unli tovushlarga tayanish; 6) turli to‘lqindagi nutq.

Duduqlanuvchilarda to‘g‘ri nutqni tarbiyalash vazifasi turli emotsional holatlarda to‘g‘ri so‘zlashni mashq qilishdan iborat. Logoped duduqlanuvchilarga turli kayfiyat, emotsional hayajonlanish, ruhiy tushkunliklar bo‘lishidan qat’iy nazar o‘zini tuta bilish va nutqini nazorat qilib borishga o‘rgatadi. Inson nutqi va emotsional holatiga atrof-muhit, uning xarakter faoliyati va odamlar ta’sir etadi. Shuning uchun mashg‘ulotlarda nafaqat nutqiy mashqlarni balki, turli vaziyatlarni ham asta-sekin murakkablashtirib borishni ko‘rib chiqmoq lozim.

Sharoitdan kelib chiqqan holda nutqiy mashqlarni ketma-ketligini (izchiligini) quyidagicha belgilash mumkin:

a) tanish, birlamchi sharoitda;b)

kam tanish bo‘lgan;

v) tanish bo‘lmagan, begona sharoitda to‘g‘ri nutqni mashq qilish.

Atrofdagi jamoatchilikni hisobga olib – yolg‘izlikda, yaqinlari va o‘rtoqlari; tarbiyachilar bilan; kam tanish bo‘lgan insonlar bilan; notanish, begonalar bilan, garchi bu Erda duduqlanuvchilarning ishtirokchilar muloqot sharoitiga qaratilgan reaksiyasiga bog‘liq ravishda, turli variantlar bo‘lishi mumkin.

Nihoyat, duduqlanuvchi bola faoliyati quyidagilarga bog‘liq ravishda nutq sifatiga ta’sir etishi mumkin:

a) uni ko‘rinishiga bog‘liq;

b) murakkablik darajasiga (elementar harakatlar, harakatlar majmui); v) vaqtga munosabatiga bog‘liq (hozirni, o‘tganni yoki kelajakni ta’riflash).

Duduqlanuvchi bola nutqi holatiga ta’sir etuvchi turli xil omillarning mavjudligi, logopedga nutqiy tortishishlarning kelib chiqishi va oldini olishni, oldindan payqash uchun turli ko‘rinishdagi nutqiy mashqlar va vaziyatlarni qo‘shish imkonini beradi.

Sistemalilik va ketma-ketlilik tamoyili duduqlanuvchilarga logopedik ta’sirning faqat mantiqiy tomonini emas, balki, tashkiliy tomonini ham o‘z ichiga oladi, chunki ma’lum bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash sistemali tarzda, doimiy va reja bo‘yicha amalga oshiriladi. Nevrozlarni davolash asosida yotuvchi nerv jarayonlarini doimiy mashq qildirish faqat shu holda sodir etiladi.

Logopedik mashg‘ulotlar kursi duduqlanuvchilar bilan olib boriladigan, vaqt, vazifa va mazmun bo‘yicha yaxlit, tugallangan ish tizimidan iborat va davrlarga bo‘linadi (tayyorlov, mashq qiluvchi, mustahkamlovchi). Har bir davrda bir qator bosqichlarga ajratish mumkin (masalan, gapirmaslik, uyg‘unlashgan, aks ettirilgan nutq, nutq o‘rgatuv tartibi va h.k.). Logopedik ishning har bir bosqichi o‘zaro bog‘liq mashg‘ulotlardan tashkil topadi.

Tayyorlov bosqichi vazifalariga avaylovchi tartib yaratish, bolani mashg‘ulotlarga tayyorlash, to‘g‘ri nutq namunalarini ko‘rsatish kiradi.

Avaylovchi tartib quyidagilardan iborat: salbiy ta’sir etuvchi omillardan bola psixikasini himoyalash; tinch, osuda muhit, do‘stona va to‘g‘ri munosabat yaratish; noto‘g‘ri nutqqa o‘rganib qolishga yo‘l qo‘ymaslik; kun tartibini belgilash va rioya qilish; tinch va turlicha mashg‘ulotlarni nazarga olish; shovqinli, harakatli o‘yinlar, mashg‘ulotlar bilan ko‘mib tashlashga yo‘l qo‘ymaslik.

Shuningdek, duduqlanuvchi bolani tinchlantirish, o‘z nuqsoniga qaratilgan tushkun e’tiborni chalg‘itish va shu bilan bog‘liq taranglikni yo‘qotish muhim. Imkoniyatga qarab duduqlanuvchining nutqiy faollligini cheklash va shu orqali noto‘g‘ri nutqiy stereotipnisusaytirish maqsadga muvofiqdir.

Bolani mashg‘ulotlarga jalb etish uchun, radioko‘rsatuvlar, magnitofon yozuvlar, plastinkalar, adabiy asarlar haqidagi suhbatlardan foydalanish, atrofdagi odamlarning ifodali nutqiga ijobiy belgilariga duduqlanuvchining e’tiborini qaratish, mashg‘ulotgacha va mashg‘ulotdan so‘ng bolalar nutqining magnitafon yozuvlari orqali namoyish qilish (ayniqsa, mavjud duduqlanishni ular tomonidan ongli anglash hollarida) lozim.

Mashg‘ulot boshidagi yomon nutq va mashg‘ulot so‘ngidagi to‘g‘ri, erkin nutq orasidagi qarama-qarshiliklar, bolalarda yaxshi gapirishga o‘rganish istagini tug‘diradi. Shu maqsad uchun mashg‘ulotlar kursini o‘tab bo‘lgan bolalar chiqishlari va sahna ko‘rinishlaridan foydalanish mumkin.

Logoped birinchi mashg‘ulotlardan bola bilan to‘g‘ri nutqning muhim sifatlarini ishlay boshlashdi: balandlik, ifodalilik, shoshmaslik, to‘g‘ri ibora to‘zish fikrlarni ketma-ket bayon qilish, suhbatlashganda erkin va ishonch bilan gaplashish va boshqalar.

Mashq qiluvchi bosqich vazifalariga bola uchun murakkab bo‘lgan barcha nutq shakllari va nutqiy vaziyatlarni egallash kiradi. Bolaning birinchi bosqichda qo‘lga kiritgan bilim, ko‘nikma va malakalariga tayangan holda, erkin nutq malakalarini tarbiyalash va nutqning turli shakllarida va turli xil nutqiy vaziyatlarda to‘g‘ri xatti-harakatlarni tarbiyalash bo‘yichaish olib boriladi.

Duduqlanishning birmuncha murakkab ko‘rinishlarida mashq qiluvchi bosqich uyg‘unlashgan aks ettiruvchi nutqdan boshlanadi. Agar to‘g‘ri nutqning barcha talablari bu bosqichda oson va yaxshi bajarilsa, logoped bola bilan iboralarni birgalikda takrorlashdan voz kechadi va unga iboradan mustaqil nusxa olish imkoniyatini beradi.

Uyg‘unlashgan-aks ettiruvchi nutq bosqichida turli matnlar qo‘llaniladi: yod olingan mashhur ertaklar, savol va javoblar, notanishertak, hikoyalar.

Nutq mashg‘ulotlari xonada yoki uyda logoped yoki ota-onalar bilan o‘tkaziladi. Agar mashg‘ulotga begona kishilar, tengdoshlari taklif qilinsa sharoit murakkablashadi.

Logopedik ishda keyingi qadam – nutqning savol-javob bosqichidir. Bu davrda bola namunalar bo‘yicha iboralarni takrorlashdan asta-sekin

ozod bo‘ladi va mustaqil nutqiy muloqotda dastlabki yutuqlarga erisha boshlaydi. Aks ettirilgan javoblardan boshlash maqsadga muvofiqdir, katta odam savol beradi va o‘zi javob beradi, bola javobni takrorlaydi. Asta-sekin savollarga qisqa javoblardan bola bir muncha murakkablariga o‘tadi. Bola ilgari olgan namunalaridan foydalangan holda murakkab gaplarni mustaqil to‘zishga o‘rganadi. Nutqiy mashqlarning sun’iyligini oldini olish uchun ularni bolaning kundalik hayoti va dastur materiali bilan bog‘liq turli xil materiallarning o‘zida o‘tkazish kerak: rasmlar bo‘yicha savollar, ertak yoki hikoya mazmuni bo‘yicha savollar, o‘yin jarayoni bo‘yicha savollar va boshqalar.

Faoliyatning turli ko‘rinishlarini savollar bilan birga olib bormoq foydalidir (umumta’lim mashg‘ulotlarida tashqil qilinuvchi faoliyatlar): atrofdagilarni kuzatish, mehnat, qurish-yasash, rasm chizish, o‘yinchoqlar bilan o‘ynaladigan o‘yinlar va boshqalar.

Dastlab bolaning javoblari uni oddiy harakatlarini, hozirgi zamonda ishlangan sodda kuzatishlarini aks ettiradi (men uy chizyapman, stolda olmalari bilan vaza turibdi).

So‘ng o‘tgan zamonda, tugallangan harakatlar yoki bajarilgan kuzatishlarni aks ettiradi. (Men kecha otam bilan hayvonot bog‘iga bordim. Biz u Erda timsohlarni ko‘rdik). Va nihoyat, kelasi zamonda, ko‘zlagan harakatlari haqida (Biz hozir bog‘ga boramiz. Biz bekinmachoq o‘ynaymiz). Bu holda, aniq fahmlashdan va o‘zining bevosita kuzatuvlari va harakatlarini uzatishdan bola umumlashtiruvchi xulosalarga, taxmin qilingan vaziyatlar va harakatlarni ta’riflab berishga o‘tadi.

Turli mashg‘ulotlar bolalarga to‘g‘ri nutq malakalarini o‘zining kundalik hayotiga o‘tkazishga yordam beradi.

Agar bola duduqlansa, javobni Etarlicha baland talaffuz etilmaganini bahona qilib (yoki haddan tashqari tez, yoki tushunarsiz), undan iborani yana takrorlab berish iltimos qilinadi. Agar nutqiy tortishish kuchli bo‘lib, bola uni darhol bartaraf etolmasa, ibora tuzilishini to‘g‘rilash yoki o‘zgartirishga imkon beruvchi aniq yordamchi savolni berish maqsadga muvofiqdir.

Nutqiy mashqlarni tanlashda, nutqiy tortishishlarni oldini olish yoki o‘z vaqtida yordamga kelishni bilish uchun qanday holatlarda (qiyin tovushlar, ibora boshi, sharoit) bolada nutqiy tortishishlar namoyon bo‘lishi mumkinligini yaxshi bilish lozim. Nutqiy tortishishlarning butunlay yo‘qligi, duduqlanuvchi bola bilan olib boriladigan va yaxshi tayyorlangan mashg‘ulot ko‘rsatkichi bo‘lib xizmat qiladi.

Bola oddiy savollarga erkin javob berishga o‘rgangandan so‘ng, mashg‘ulotlarda hikoya va qayta hikoya qilishlar qo‘llaniladi. Hikoya qilish va hikoyalarga, savollardan javoblarga o‘tishda ketma-ketlikka rioya qilgan holda logoped dastlab bolaga rasmlar bo‘yicha oddiy mustaqil iboralarni tuzish va talaffuz qilishni taklif qiladi, so‘ng yangi rasm bo‘yicha savollar berish va ularga javob berish taklif qilinadi.

Oddiy iboralardan mazmun jihatdan bog‘langan birmuncha murakkab iboralarga o‘tish mumkin, so‘ng yaxshi tanish bo‘lgan matnni hikoya qilib berishga (ertaklar, hikoyalar), biroz notanish bo‘lgan matnni hikoya qilishga (yaqindan yoki endi eshitganini), atrof hayotdagi alohida omillarni ifodalashga, o‘zining sayri, ekskursiyasi, mashg‘ulotlari va h.k.lar haqidagi hikoyalarga o‘tish mumkin.

Nutq shakllarining murakkablashuviga muvofiq mashg‘ulotlar sharoiti ham murakkablashadi. Mashg‘ulotlar nafaqat xonada yoki uyda, balki ulardan tashqarida ham o‘tkaziladi. Xonada ko‘chaga chiqishga, jamoa joylariga chiqishga tayyorgarlik ko‘riladi, oldinda turgan ekskursiyaga tayyorlanadilar, logoped tasavvur qilingan yoki atrofdagi predmetlar yoki hodisalar haqida savollar beradi. Masalan: «Sen oldingda bino ko‘ryapsanmi? Uning nechta qavati bor, tomi qanday rangda? Bugun havo qanday?». Keyinroq bu savollar murakkablashadi, bola ko‘rganlari, eshitganlari yoki bajarganlari haqida gapiradi va nihoyat suhbatda ishtirok etadi.

Nutqiy materialni o‘zlashtirgandan so‘ng ekskursiyaga chiqiladi va bolaga aynan o‘sha savollar beriladi.

Xonadon tashqarisidagi mashg‘ulotlarda bola atrofdagi sharoit va odamlarga xotirjam ta’sirlanishga, uyalmaslikka va logoped savollariga to‘g‘ri javob berishga va o‘zi ham savollar berishga o‘rganadi. Duduqlanuvchi bolalarda to‘g‘ri nutqni shakllantirishda, xonadon tashqarisidagi mashg‘ulotlar katta ahamiyatga egadir. Bunday mashg‘ulotlarnito‘g‘ri baholay olmaslik shunga olib keladiki, bola xonada, ya’ni bola o‘zi uchun odatdagi sharoitda mutlaqo erkin gapirishi mumkin, xonadan tashqarida esa uning nutqidagi tortishishlar saqlanib qolaveradi.

Mustahkamlovchi davr vazifalariga, bola tomonidan egallangan to‘g‘ri nutq malakalari va nutqiy faoliyatning turli vaziyatlari va ko‘rinishlarida o‘zini tutish malakalarini mustahkamlash kiradi. Ichki istak ta’siri ostida bolada yuzaga keluvchi spontan nutq materiallarida, (atrofdagilarga savol, iltimos bilan murojaat qilish, tassurotlar almashish) belgilangan vazifalar birmuncha faol amalga oshiriladi.

Duduqlanuvchi bola bilan olib boriladigan logopedik mashg‘ulotlarda logopedning ishtirok etish darajasi asta-sekin o‘zgaradi. Birinchi etaplarda rahbar ko‘p gapiradi, oxirgi etaplarda – logopedning roli asosan nutq mashg‘uloti mavzusini to‘g‘ri tanlashga, uning borishini yo‘naltirishga va bolaning mustaqil nutqiy faoliyatini nazorat qilishga qaratiladi. Mashg‘ulotlar asta-sekin suhbat xarakterini ola boshlaydi. (O‘tkazilgan kun, tenglangan ertak, tomosha qilingan ko‘rsatuv va boshqalar haqida).

Kundalik hayotdan olingan mavzulardagi ijodiy o‘yinlardan keng foydalaniladi: «Mehmon», «Dasturxon atrofida», «Shifoxona qabo‘lida», «Do‘kon», «Ona va qiz» va boshqalar, mashhur ertaklar syujetiga sahnalashtirilgan o‘yin-dramalardan foydalaniladi.

Mustahkamlash davrida logoped va ota-onalarning asosiy diqqati, bolaning mashg‘ulotlardan tashqarida qanday gapirayotganligiga qaratiladi. Shuning uchun, sayrdagi suhbatda, uyda tushlikka tayyorgarlik vaqtida, ertalabki yuvinish vaqtida va h.k., qachon kerak bo‘lsa, uni to‘g‘rilash imkonini qo‘ldan boy bermaslik kerak.

10.4. Alohida mashg‘ulotning struktura qismlari (tuzilish qismlari)

10.5.

Har bir logopedik mashg‘ulotda ketma-ketlik tamoyili uning tuzilishi qismlariga muvofiq ifodalanadi: tayyorlov, asosiy va tugallovchi qismlar.

Logopedik mashg‘ulotning tayyorlov qismi, bolalar jamoasini uyushtirishni, psihologik xarakterdagi suhbatlarni, nutqiy mashqlarni, o‘tgan mashg‘ulotda o‘tilgan nutqiy materialni takrorlash va mustahkamlashni, bo‘lajak ishga bolani tayyorlashni o‘z ichiga oladi.

Mashg‘ulotning asosiy qismi, albatta, yangi nutqiy mashqlar to‘rini yoki ular o‘tkaziluvchi yangi sharoitlarni o‘z ichiga oladi.

Mashg‘ulotning tugallovchi qismida logoped yangi materialni mustahkamlaydi, bolalar ishiga yakun yasaydi, ularning qo‘lga kiritgan yutuqlariga diqqatni qaratadi. Logopedik mashg‘ulotlardan tashqarida nutqni mashq qildirish uchun vazifa va maslahatlar beradi.

Alohida logopedik mashg‘ulotning bunday tuzilishi, uni duduqlanuvchi bolaga qaratilgan, yo‘naltirilgan va sistemali korreksion-pedagogik ta’sirning yagona bir butun ketma-ketligini tashkil qiluvchilar qatorida ko‘rishga imkon beradi.

Mashg‘ulotlarda bolalarning ongliligi va faolligi

Pedagogikada onglilik va faollik tamoyili faqat bilish faoliyati doirasida ko‘rinmay, balki, emotsional – hissiy sohada, ya’ni amaliy –sezgi faoliyatida ham ko‘rib chiqiladi. Ta’lim, turli materiallarda va turli sharoitlarda o‘xshash harakatlarni ko‘p marotaba ongli bajarishni ko‘zda tutadi.

Duduqlanuvchilar bilan olib boriladigan logopedik ishda onglilik va faollik didaktik tamoyilini amalga oshirish Etakchi o‘rinlardan birini egallaydi.

Duduqlanuvchilar tomonidan logopedik mashg‘ulotning maqsadini tushunish – duduqlanuvchi o‘z kamchiligini anglagan, undan uyalgan, tashvishlangan, turlicha berkitgan yoki bartaraf etishga o‘ringan, o‘z kamchiligini his qilgan holatlar duduqlanishni bartaraf etishning muhim shartlaridan biridir.

Shu sababli, logoped logopedik mashg‘ulotlar maqsadini faqat nutqiy nuqson, uning belgilarini bartaraf etishda deb bilmasdan, balki ular bilan bog‘liq duduqlanuvchining xulqi va shaxsiyati xususiyatlarini

bartaraf etish; uning o‘ziga, nuqsoniga, atrofdagilarning baholashiga munosabatini qayta qurish zaruriyati ham e’tiborga olinadi.

Duduqlanish belgilarini bartaraf etish, o‘z nutqi va harakatlari xususiyatlari bo‘yicha logopedik usullarni egallash vaqti bilan duduqlanuvchiga nutq kamchiligini va unga bog‘liq kamchiliklarni bartaraf etish jarayoniga faol va muvaffaqiyatli kirishish imkonini beradi.

G.D.Netkachyovning fikricha, o‘zining faolligi bilan duduqlanishdan qutilishga erishgan duduqlanuvchi, to‘g‘ri nutqi o‘zining shaxsiy yutug‘i – mehnati va quvvati mahsuli va hech qachon undan olib qo‘yilmasligini doimoyodida tutadi. Duduqlanuvchilar bilan ishlashda logoped ta’limning o‘ziga xos vositalariga ham tayanadi.

10.5. Maktabgacha yoshdagi duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan korreksion-pedagogik ishlar metodikasi

Maktabgacha yoshdagi duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan logopedik metodikaning birinchi mualliflari N.A. Vlasova va E.F. Rau o‘z metodikalarini murakkablashtirib boriladigan nutqiy mashqlar, bolaning mustaqil nutqi darajasiga ko‘ra tashkil etadilar.

N.A. Vlasova nutqning 7 xil ko‘rinishini farqlaydi. Bular:

1) logoped bilan birgalikdagi nutq;
2) aks etgan nutq;
3) tanish rasmlar asosida savollarga javob berish;
4) tanish rasmlarni mustaqil ta’riflab berish;
5) eshitilgan kichik hikoyani qayta hikoya qilib berish;
6) mustaqil nutq (notanish rasmlar asosida hikoya to‘zish);
7) me’yordagi nutq (suhbat, taklif va iltimoslar).

E.F. Rau logopedik mashg‘ulotlar vazifasini quyidagicha tasavvur etadi, «duduqlanuvchi bolalar nutqini yuklamadan sistemali rejali mashg‘ulotlar yo‘li bilan xalos qilish, shuningdek, noto‘g‘ri talaffuzni bartaraf etish va aniq, to‘g‘ri artikulyatsiyani tarbiyalash». Duduqlanuvchi bolalar nutqini qayta tarbiyalash uchun mo‘ljallangan barcha mashg‘ulotlar murakkablashib boruvchi 3 bosqichga bo‘linadi:

Birinchi bosqichda mashqlar logoped bilan birgalikdagi nutq va aks ettirilgan nutqni tarbiyalash uchun maxsus ishlar olib boriladi.

Ikkinchi bosqichda bolalar rasmlarni savollar asosida ta’riflab berish, berilgan mavzuga oid yoki seriyali rasmlar asosida mustaqil hikoya tuzish, logoped o‘qib bergan hikoyani qayta hikoya qilib berishga o‘rgatib boriladi.

Uchinchi, yakunlovchi bosqichda bolalarga egallagan malakalarini o‘yin, suhbat, mashg‘ulot va boshqa bolalar hayotiy daqiqalarida do‘stlari, tengdoshlari va kattalar bilan muloqot davomida mustahkamlash imkoniyati taklif etiladi.

N.A. Vlasova va E.F. Rau metodikasi asosini bolalar mustaqil nutqini turli darajalari tashkil etadi. Uzoq vaqtlar mobaynida berilgan metodika duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan logopedik ishlar metodikasi ommaviy usullardan biri bo‘lib hisoblanib kelinardi. Hozirgi kunda

logopedlar mazkur metodikaning ayrim tarkibiy qismlaridan foydalanmoqda.

N.A.Chevelyova qo‘l faloliyati jarayonida duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan korreksion ishlarning o‘ziga xos tizimini taklif etadi. Muallif psihologik konseptsiyadan kelib chiqib, bolaning bog‘langan nutqini vaziyatli nutqdan mustaqil nutqqa o‘tish yo‘li bilan rivojlantirishni taklif etadi. Shundan kelib chiqib, u nutqni quyidagi shakllarini farqlaydi:

1. Kuzatuvchi nutq
2. Yakunlovchi nutq
3. Amalga oshiruvchi nutq

Bolalarda duduqlanishning bartaraf etishning 5 bosqichi farqlanadi:

Tayyorlov bosqichi. Asosiy maqsad – bolalarga xulq-atvor ko‘nikmalarini o‘rgatish, logopedning ko‘p bo‘lmagan, mantiqiy to‘g‘ri nutqini eshitishga o‘rgatish, bolaning o‘zini nutqini esa cheklab qo‘yish;

Kuzatuvchi nutq – bu bosqichda bolalar bajarayotgan harakatlari bilan birgalikdagi nutqi tushuniladi;

Yakunlovchi nutq –bu bosqichda bolalar bajarib bo‘lgan ishlari haqida so‘zlab beradilar. Ko‘ruv tayanchini kengaytirib borish natijasida sekin asta mustaqil nutqqa o‘tiladi;

Amalga oshiruvchi nutq – bu bosqichda bolalar bajarmoqchi bo‘lgan ishlari haqida gapirib beradilar. Bunda bolalarda ko‘ruv tayanchiga asoslanmasdan o‘z ish rejasini to‘zishga, harakatlarni oldindan tushuntiribberishga va nomlashga, nutqdan mustaqil foydalanishga o‘rgatiladi. Jumlali nutqi murakkablashtirib boriladi. Bu bosqichda bolalar mantiqiy fikrlashga, o‘z fikrini ketma-ket va grammatik to‘g‘ri bayon qilishga, so‘zlardan asl ma’nosida foydalanishga o‘rgatiladilar;

Malakalarini mustahkamlash – bu bosqichda bolalar u yoki bu buyumni tayyorlash jarayonini mustaqil bayon qilib berishi, ularning o‘z faoliyatlari haqida savol-javoblari, o‘z xohish-istaklarini bayon etishi orqali olib boriladi.

S.A. Mironova maktabgacha yoshdagi bolalarda duduqlanishni bolalar bog‘chasida o‘rta, katta va tayyorlov guruhlarida dasturni o‘tish jarayonida bartaraf qilish tizimini taklif qiladi. U «Atrofdagi tabiat bilan tanishuv», «Nutqni o‘stirish», «Elementar matematik tushunchalarni rivojlantirish», «Rasm, yopishtirish, konstruktorlash» kabi bo‘limlarbo‘yicha mashg‘ulot jarayonida olib borishni taklif etadi.

Muallif logopedlar oldiga dastur asosida kamchiliklarni tuzatishga qaratilgan vazifalar qo‘yadi. Bu vazifalar to‘rt chorak davomida ketma-ket murakkablashgan korreksion ishlar natijasida hal qilinadi.

Ommaviy bolalar bog‘chalarida duduqlanuvchi bolalar bilan dasturni o‘tishda bolalarning nutq imkoniyatlariga qarab ayrim o‘zgarishlar qilish taklif qilinadi: o‘quv yilining boshlarida oldingi guruhda o‘tilgan materiallardan foydalanish; mashg‘ulotning ayrim mavzularini joyini

almashtirish; biroz qiyinroq mavzularni o‘rganish muddatini uzaytirish vah.k.

Birinchi chorak korreksion vazifalari barcha mashg‘ulotlarda sodda vaziyatli nutq malakalaridan foydalanishga o‘rgatishdan iborat.

Lug‘at bilan ishlash asosiy o‘rinni egallaydi: lug‘atni kengaytirib borish, so‘zlarni mazmunini aniqlashtirish, passiv lug‘at boyligini faollashtirish. Logopedning o‘zini nutqiga alohida talab qo‘yiladi: savollar aniq bo‘lishi, nutq har xil variantda qisqa, aniq jumlalardan tashkil topishi, ertak so‘zlash ko‘rgazmali bo‘lishi, shoshilmagan suratda bo‘lishi talab qilinadi.

Ikkinchi chorakdagi korreksion vazifalar mustaqil nutqdan foydalanish ko‘nikmalarini mustahkamlash, asta-sekin mustaqil nutqning sodda ko‘rinishlarini egallashi, logopedning savoli yordamida va savolsiz ham hikoya to‘zishga o‘rgatishdan iborat. Jumla tuzish ustida ishlash muhim o‘rin egallaydi: oddiy, keng tarqalgan jumlalar tuzish, ularni grammatik joylashtirish, murakkab gap tuzish, mazmunini so‘zlab berishga o‘tish. Dasturdagi materialni o‘rganishdagi ketma-ketlik o‘zgaradi. Agar birinchi chorakda bolalar hamma mashg‘ulotlarda bir predmet bilan tanishgan bo‘lsalar, ikkinchi chorakda esa predmetlar takrorlanmaydi, mavzu vatopshiriqdagi umumiylik belgisi bo‘yicha yaqin ob’ektlar tanlangan bo‘ladi.

Uchinchi chorakdagi korreksion vazifalar oldin o‘zlashtirilgan nutq shakllaridan foydalanish ko‘nikmalarini mustahkamlash va mustaqil matn bo‘yicha nutqiy so‘zlashni egallashdan iborat. So‘z tuzishga anchagina o‘rin beriladi: so‘z ko‘rgazmali vositalarga qarab, logopedning savollari bo‘yicha va mustaqil tuzilishi mumkin. Uchinchi chorakda dasturni oldingi bosqichlarga xos bo‘lgan asta-sekinlik bilan o‘rganish zarurati yo‘qolib boradi va mashg‘ulotlar ommaviy bolalar bog‘chalaridagi darajasiga yaqinlashib boradi.

To‘rtinchi chorakdagi korreksion vazifalar turli murakkablikdagi mustaqil nutqdan foydalanish ko‘nikmalarini mustahkamlashga yo‘naltirilgan. Ijodiy so‘zlash ustida ish olib borish katta o‘rin egallaydi. Shuning bilan bir qatorda oldingi bosqichlarda boshlangan lug‘at jamg‘arish davom etadi. Jumlalar tuzish takomillashtirilib boriladi. Bolalar o‘z nutqida logoped savollariga, mustaqil kuzatishlariga tayanadi, o‘z fikrlarini bayon qiladi, xulosalar qiladi. Ko‘rgazmali qurol deyarli qo‘llanmaydi. Logopedning savollari bolalar o‘zi o‘ylab topgan, kutilayotgan ish jarayoniga taalluqli bo‘ladi. Kamchilikni tuzatish o‘qitish, berilayotgan syujet-mazmunining mantiqiy ketma-ketligiga rioya qilish, tushuntirishlar, aniqlashtirishlarni berishni bilishga yo‘naltirilgandir.

N.A. Cheveleva va S.A. Mironovalarning duduqlanuvchi bolalarni nutqini qayta tarbiyalash metodikalarini sodda vaziyatli nutq shaklidan mustaqil nutqqa o‘tish orqali erkin nutqqa erishishga asoslangan. FaqatginaN.A. Cheveleva bu ishni qo‘l mehnati jarayonida amalga oshirishni taklif etsa, S.A.Mironova esa bolalar bog‘chasi dasturining turli bo‘limlarini o‘tish jarayonida amalga oshiradi. Umuman, duduqlanadigan bolalar bilan

kamchiliklarni tuzatish (korreksion) va tarbiyaviy ish olib borish vazifalarini birlashtirish tizimini zarurligi to‘g‘ri deb hisoblasa bo‘ladi va uni logopedik amaliyotda qo‘llash zarur deb hisoblanadi.

V.I. Seliverstov metodikasi esa ko‘proq tabobat muassasalarida bolalar bilan ish olib borishga mo‘ljallangan (ambulatoriya va statsionar sharoitda). Muallif tomonidan taklif etilgan bolalar bilan ketma-ket murakkablashib boruvchi logopedik mashg‘ulotlar sxemasi uch bosqichga bo‘linadi: tayyorlov, mashq qilish va mustahkamlash bosqichlari.

Bu davrlar jarayonida nutqiy mashqlar bir tomondan, mustaqil nutqning darajasi uning baland-pastligi, ritmikligi, tuzilishigacha murakkablashtirilsa, ikkinchi tomondan turli murakkablikdagi nutqiy vaziyatlar: ijtimoiy qurshovi, bola faoliyati turlarigacha murakkablashtirilib boriladi.

Logopedik mashg‘ulotlarning majburiy sharti bo‘lib, ularning «Bolalar bog‘chasida bolalarni tarbiyalash va o‘qitish dasturi»ning hamma bo‘limlari bilan bog‘lab olib borish hisoblanadi va eng avvalo, maktabgacha bolalar faoliyatining asosiy turi hisoblangan o‘yin bilan bog‘lash zarur.

Tarbiya va o‘qitishning tabaqalashtirilgan psiholo-pedagogik metodning ahamiyati G.A.Volkova metodikasida yoritib berilgan.

2-7 yoshdagi duduqlanuvchi bolalar bilan kompleks ish olib borish tizimi quyidagi bo‘limlardan tashkil topadi:

1. O‘yin faoliyati tizimi
2. Logoritmik mashg‘ulotlar
3. Tarbiyaviy mashg‘ulotlar
4. Bolalarning mikroijtimoiy muhitiga ta’sir etish.

Logopedik mashg‘ulotning mazmunini tashkil etadigan, o‘yin tizimi o‘ziga quyidagi o‘yin turlarini kiritadi: didaktik, ashula bilan o‘yin, harakatli, qoidali o‘yinlar, she’r va prozaik matnlar asosida drammatizatsiyalashtirilgan o‘yin, stol tennisi o‘yini, barmoq teatri, logoped maslahati bilan va bolalar o‘zi o‘ylab topgan ijodiy o‘yinlar. Mashg‘ulotlarda bolalar bilan birinchi navbatda o‘yin faoliyatining tamoyiliga tayaniladi.

Ushbu metodika quyidagi bosqichlarga bo‘linadi: bola nutqini tekshirish, nutqini cheklab qo‘yish, logoped bilan birgalikdagi va aks ettirilgan nutq, savol-javob nutqi, turli vaziyatlarda bolalarning mustaqil muloqoti. Har bir mashg‘ulot bog‘cha dasturi materiallarini inobatga olgan holda, korreksion, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi maqsadlarniamalga oshirishni hisobga olgan holda tuziladi.

O‘yin faoliyati metodikasi shaxs xususiyatlarini shakllantirishga va uning asosida nuqsonni bartaraf etishga yo‘naltirilgan.

Duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan logopedik ishlar amaliyotida o‘yin va o‘yin usullari logopedik ta’sirning bosqichlariga ko‘ra bolada toliqish holatlarini oldini olish maqsadida foydalaniladi.

4 yoshdan 7 yoshgacha duduqlanuvchi bolalar bilan ish olib borishda kamchiliklarni tuzatishga qaratilgan logopedik ta’sir Etakchi ahamiyat kasb

etadi, chunki yakka holda rivojlanish jarayonida shakllangan shaxsiy xususiyatlar duduqlanuvchining nutq faoliyati harakteriga ta’sir qiladi va defekt tarkibini aniqlab beradi.

O‘yin faoliyati metodi shaxsni tarbiyalashga yo‘naltirilgan bo‘lib uni asosida esa kamchilikni (defekt) bartaraf qilishga qaratilgan.

Shunday qilib, maktabgacha yoshdagi bolalarni duduqlanishni bartaraf qilish bo‘yicha logopedik ishlarni takomillashtirish XX asrning 80- yillarida turli uslubiy ishlanmalar yaratilishga olib keldi. Logopedik mashg‘ulotlardagi nutq bo‘yicha materiallar bosqichma-bosqich nutq tarbiyasi sharoitida bolalar tomonidan o‘zlashtiriladi. So‘zni birgalikda qaytarishdan to tanish rasmlarni tushuntirishda mustaqil so‘zlab berishgacha, tinglagan katta bo‘lmagan ertakni qayta so‘zllab berish, she’r aytib berish, tanish rasmga qarab savollarga javob berish, bola hayotining ayrim lavhalarini mustaqil so‘zlab berish, bayramlar haqida so‘zlash va boshqalar; nutqni bosqichma-bosqich tarbiyalash sharoitida sukut saqlash (gapirmaslik) tartibidan o‘yin faoliyati yordamida ijodiy so‘zlab berish, 2 yoshdan 7 yoshgacha bolalar bilan ishda tabaqalashtirishdan foydalanish, qo‘l faoliyati yordamida mustaqil nutqni tarbiyalash asosida logopedik ishlar amalga oshiriladi.

Albatta, amaliy faoliyatda logoped logopedik mashg‘ulotlarni tuzishga ijodiy yondoshishga haqli va majbur. U duduqlanuvchi bolalar kontingenti, ularning individual-psihologik xususiyatlariga muvofiq ma’lum metodlarni qo‘llashi mumkin. Yuqorida qayd etilgan maktabgacha yoshdagi duduqlanuvchi bolalarga logopedik ta’sir qilish metodlari «Bolalar bog‘chasida bolalarni tarbiyalash va o‘qitish dasturi»ga muvofiq ishlab chiqilgan. Chunki, bu dastur ommaviy bolalar bog‘chalari tarkibidagi nutq guruhlari uchun ham majburiy hujjat hisoblanadi.

Metodikalar logopedik ishlarni tashkil qilishni «Bolalar bog‘chasida bolalar tarbiyasi dasturi» doirasida amalga oshirishga yo‘naltirilgan. Chunki, duduqlanuvchi bolalar oxir-oqibatda dasturda belgilangan to‘g‘ri nutq va bilimlar ko‘nikmalarini o‘zlashtirib olib kelgusida normal gapiradigan tengdoshlari bilan bir sharoitda o‘qiydilar va tarbiyalanadilar. Nutqni buzilishi va unga bog‘liq bo‘lgan bolalar axloqidagi o‘zgarishlariga qarata yo‘naltirilgan logopedik ta’sir duduqlanuvchi bolalarni to‘g‘ri gapiruvchi tengdoshlari va kattalar orasida ijtimoiy jihatdan moslashuviga yordam beradi.

O‘zbekiston Respublikasida mustaqillik qo‘lga kiritilgandan keyin olimlar va mutaxassislar yuqorida ko‘rsatilgan metodikalarni yanada takomillashtirishga va milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda bu muammoni Echimini topishga harakat qilmoqdalar. Jumladan, prof.L.R.Mo‘minova, ilmiy-pedagogik faoliyatida duduqlanuvchi bolalar bilan logopedik ish olib borish metodini respublikamiz xususiyatidan kelib chiqqan holda ishlanmalarni tavsiya qilgan. Bo‘lar hozirda amaliyfaoliyatda foydalanilmoqda.

Maktab yoshidagi duduqlanuvchi bolalarda duduqlanishni bartarafetish mashg‘ulotlar metodikasi

O‘quvchilar bilan olib boriladigan ishlarning o‘z xususiyatlari va farqlari mavjuddir:

1. Etakchi faoliyat turi o‘zgaradi: o‘yin faoliyatining elementlari o‘quv faoliyati bilan birga mavjud bo‘lsa ham asosiy faoliyat o‘quv faoliyati hisoblanadi.

2. Mashg‘ulotlarning o‘yin shakli dars bilan almashtiriladi.

3. Agar maktabgacha yoshdagi bolalarda barcha ishlar oila, tarbiyachilar orqali olib borilsa, maktab yoshida logoped logopedik ta’sir etishnio‘qituvchi bilan hamkorlikda amalga oshiradi.

4. Maktabgacha yoshda nutqning barcha elementlari o‘yin faoliyati jarayonida logopedga taqlid qilish asosida tarbiyalanadi. Maktab yoshidagi nuqsonni ongli bartaraf etishdagi ko‘rsatmalarga, nutq ustida mustaqil mashqlar bajarishga ko‘proq ahamiyat qaratiladi.

5. Duduqlanish maktabda barcha predmetlarning o‘tish jarayonida bartaraf etiladi.

6. Bilvosita psixoterapiya bilan bir qatorda ratsional psixoterapiya ko‘rinishlaridan ham keng foydalaniladi.

7. Nutqiy material va logopedik mashg‘ulot turlari maktab amaliyotibilan yaqinlashadi (tafovut kamayib yo‘qoladi).

Duduqlanishni bartaraf etishda maktab o‘qituvchisining roli kattadir. U sinfda duduqlanuvchiga g‘amxo‘r munosabatda bo‘lish muhitini yaratadi. Asta-sekin duduqlanuvchini doska oldida mustaqil javoblar berishiga olib boradi. O‘qituvchi duduqlanuvchining oilasi va logoped bilan doimiy aloqada bo‘ladi. Duduqlanuvchi tushkun kayfiyatga tushgan vaqtlarda o‘qituvchi uni ruhlantirishi, dalda berishi kerak, uning diqqatini shaxsiyatining ijobiy tomonlariga, o‘zini qiziqtirgan faoliyatiga yo‘naltiradi. O‘qituvchi duduqlanuvchini sinfning ijtimoiy hayotiga jalb etadi. Aynan kichik sinflar o‘qituvchisi duduqlanuvchining asosiy qiziqishini aniqlaydi va uning rivojlanishiga yordam beradi.

Zamonaviy logopediya yutuqlari shuni ko‘rsatadiki, nutq-ustida olib boriladigan korreksion ish hech qachon faqat rasmiy mashqlar bilan chegaralanmasligi lozim. Duduqlanuvchi bolaning faqat nutq mashg‘ulotlari (korreksiyasi) tizimi haqida gapirmay, balki uning reabilitatsion tarbiyasi haqida ham gapirishi muhimdir.

Ayni vaqtda duduqlanuvchi o‘quvchilar bilan olib boriladigan logopedik mashg‘ulotlarda taklif qilingan metodik tavsiyanomalardan foydalanilyapti. Bu tavsiyanomalar maktabgacha yoshdagi bolalar bilan (kichik maktab o‘quvchilari uchun) yoki o‘smirlar va kattalar bilan ishlash uchun (katta yoshli amaktab o‘quvchilari uchun) taklif etilgan. Masalan, N.A.Cheveleva qo‘l mehnati faoliyati jarayonida 1-4 sinf duduqlanuvchi o‘quvchilar nutqini to‘g‘rilash tizimini taklif etadi. Aslini olganda bu metodika avvalgi tavsiya etilgan logopedik mashg‘ulotlar tizimidan kam

farq qiladi. Asosan o‘quvchilar bilan ishlash uchun taklif etiladigan, qo‘lda yasaladigan buyumlar murakkabligi va tanlash o‘zgartirilgan. O‘quv choraklariga mos ravishda muallif logopedik mashg‘ulotlarizchilligining 4 davrini ajratadi:

1. Kuzatuvchi nutq;
2. Yakunlovchi nutq;
3. Dastlabki nutq;
4. Mustaqil nutq malakalarini mustahkamlash.

Qo‘l mehnati jarayonida duduqlanuvchi bolalar nutqini to‘g‘rilash bo‘yicha mashg‘ulotlarni N.A.Cheveleva maktab, shifoxona qoshidagi logopedik punktlarda, maxsus maktablarda o‘tkazish mumkin debhisoblaydi.

Shifoxona qoshidagi logopedik kabinet, maxsuslashgan statsionar yoki sanatoriya sharoitidagi duduqlanuvchi o‘quvchilar bilan olib boriladigan logopedik mashg‘ulotlar tizimi ham yuqorida bayon etilgan kompleks metodikadan deyarli farq qilmaydi. Buni V.I. Seliverstov taklif etgan bo‘lib, undagi o‘zgarishlar faqat bolalar yoshining birmuncha kattaligi ularning rivojlanish darajasining o‘sganligi bilan bog‘liqdir. Bu logopeddan bolalarning o‘zini ongli faolligiga ko‘proq tayanishini talab etadi.

A.V. Yastrebovaning logopedik ish tizimi o‘quvchilarning ta’lim olish jarayonini 3 davrga ajratadi:

Birinchi davrda duduqlanuvchi o‘quvchilar til sohasidagi o‘zlarining bilimlarini oydinlashtiradilar va kengaytiradilar. Bu nutqning tovush tomoni ustidagi maqsad sari yo‘naltirilgan kuzatuvlar singari, nutqning tempi va ravonligini tartibga solish, yo‘lga qo‘yish bo‘yicha faol mashqlar jarayonida ham namoyon bo‘ladi. Birinchi davrdagi logopedik mashg‘ulotlar mazmuni quyidagilarga yordam beradi:

1. Nutq tempi, ritmi va ravonligini tartibga solishga;
2. Lug‘at boyligini tasavvur va tushunchalarni aniqlashtirish va kengaytirishga;
3. Nutqning grammatik qurilishini o‘zlashtirishga;
4. So‘zni tovush va morfologik analiz qilish malakalarini rivojlantirish va mustahkamlashga.

Mashg‘ulotlarning ikkinchi davrida o‘quvchilarning til sohasida olgan bilimlarini faollashtiriladi va birmuncha murakkab nutqiy materialda ravon, ritmik va ifodali nutq malakasi mustahkamlanadi. Bu keyinchalik lug‘at boyligini kengaytirish, nutqiy tasavvur va tushunchalarni kengaytirish maqsadida amalga oshiriladi.

Mashg‘ulotlarning uchinchi yakuniy davrida nutqning tovush va intonatsiya (ohang) tomonidan olib boriladigan ish davom ettiriladi. Til sohasining fonetiko-fonematik, leksik-grammatik va intonatsiya tarkibidagi olingan bilimlardan o‘quvchilarning ongli foydalanishiga qo‘yilgan talablar amalga oshiriladi. Shu bilan birga istalgan hayotiy vaziyatda ravon va ifodali nutq malakasi ham tarbiyalanadi.

Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi elementlari bilan duduqlanuvchi o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqning holati logopedik ishning quyidagi asosiy yo‘nalishlarini yuzaga keltiradi:

a) nutq tempi va ravonligi ustida olib boriladigan ish jarayonida o‘zaro ta’sir etuvchi asosiy nutq komponentlarini maqsad sari va har tomonlama rivojlantirish (fonetik, leksik, grammatik);

b) logopedik mashg‘ulotlarning nutq materialini, boshlang‘ich sinf ona tilisi bo‘yicha dastur mazmuni bilan mustahkam o‘zaro aloqasi;

v) bolalarning nutqiy faolligini rivojlantirish.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda duduqlanuvchi bolalar uchun mavsumiy (yozgi) logopedik sanatoriyalar va sanatoriya tipidagi o‘quvchilar dam olish maskanlari tashkil etildi. Duduqlanuvchilar bilan korreksion-pedagogik va davolash-sog‘lomlashtirish ishlari o‘qishdan bo‘sh vaqtlarda o‘tkaziladi va dam olish bilan qo‘shilib ketadi. Bunda iqlimiy va tabiiy omillardan keng foydalaniladi.

Bolalar dam olish maskanlarining oldida quyidagi vazifalar turadi:

1. Bolalarni umumiy sog‘lomlashtirish;
2. Bolalarning nerv sistemasini mustahkamlash;
3. Bolalarda duduqlanishning Engil shakllarini bartaraf etish va uning qaytalanishdan ogohlantirish.

Bolalarda duduqlanishning turli darajasi, hattoki, eng og‘ir shakli, shuningdek, duduqlanishni boshqa nutq kamchiliklari bilan birga namoyon bo‘lishi mavsumiy maxsus sanatoriyalarga yuborish uchun asos bo‘ladi. Bolalar oromgohlariga duduqlanishni davolash kursini o‘tgan, duduqlanishning Engil shakllari bo‘lgan bolalar yuboriladi.

Nazorat savollari:

1. Duduqlanish mexanizmini fiziologik yondoshuv nuqtai nazaridanochib bering.
2. Duduqlanish mexanizmlarining psihologik va psiholingvistikjihatlarini yoriting.
3. Duduqlanish haqidagi ta’limotning rivojlanishi tarixiga tavsif bering.
4. Duduqlanish etiologiyasini yoritib bering.
5. Duduqlanish belgilarini aytib bering.
6. Turli yoshlarda duduqlanish qanday kechadi?
7. Maktabgacha tarbiya va maktab yoshidagi bolalarda, o‘smirlarda va kattalarda duduqlanishning kechishi va uning belgilari.
8. Turli yoshdagi kishilarda duduqlanishni tekshirish metodikasiniyoritib bering.
9. Duduqlanishni bartaraf etishda kompleks davolov-pedagogik yondoshuv ishlariga umumiy tavsif bering.
10. Duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan davolash-sog‘lomlashtirish ishlarining asosiy shakl va vazifalarini yoritib bering.

11. Duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan pedagogik tuzatish ishlarining asosiy shakl va vazifalarini yoriting.

12. Turli yoshdagi kishilarda duduqlanishni bartaraf etishdagipsixoterapiya turlari va uning ahamiyati.

13. Maktabgacha tarbiya yoshidagi duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan logopedik mashg‘ulotlarning hozirgi zamon metodikalarini tavsiflab bering.

14. Maktabgacha tarbiya yoshidagi duduqlanuvchi bolalarda duduqlanishni bartaraf etishdagi N.A. Vlasova va E.F. Rau metodikasini yoritib bering.

15. Maktabgacha tarbiya yoshidagi duduqlanuvchi bolalarda duduqlanishni bartaraf etishda N.A.Cheveleva va S.A.Mironova metodikasini yoritib bering.

16. Maktab yoshidagi duduqlanuvchi bolalar bilan olib boriladigan logopedik mashg‘ulotlarning o‘ziga xos xususiyatlarini ayting.

17. Maktab yoshidagi bolalardagi duduqlanishni bartaraf etishda N.A.Cheveleva metodikasini aytib bering.

18. O‘smirlar va kattalardagi duduqlanishni bartaraf etish metodikalarni yoriting.

19. Bolalar nutq bog‘chalariga borganingizda turli vaziyatlarda duduqlanuvchi bolalar nutqini kuzating va tahlil eting.

KEYSLAR BANKI

1-keys:

- Rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning o‘ziga xos tomonlari nimada? Nutq faoliyatining kamchiliklari umumiy va ruhiy rivojlanish bilan qanday bog‘liqlikda bo‘ladi?

2-keys:

- Nutq faoliyatining umumiy patologiyasini yoritib bering. Nutq faoliyatining xususiy patologiyasini yoritib bering.

3-keys:

- Nutqdagi nuqsonlarni aniqlang. Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni aniqlang.

4-keys:

- Nutq buzilishlarining tasnifini yoriting. Nutqning sistemali buzilishlari va ularnibartaraf etish metodikasini yoriting.

5-keys:

- Fonetik-fonematik nutq buzilishlarini yoriting. Fonetik - fonematik nutq kamchiligiga ega bo‘lgan bolalar nutqining o‘ziga xos xususiyatlarini yoriting.

6-keys:

- Nutqning to‘liq rivojlanmaganligining darajalariga ta’rif bering. Nutqi to‘lif rivojlanmaganlikning birinchi, ikkinchi, uchinchi darajalarida korreksion-logopedik ishlarni tashkil etilishini yoriting.

7-keys:

- Duduqlanishning sababalari, alomatlarini yoriting.Nutq tezligi va ravonligini pay tortishishi bilan buzilishini yoriting.

MUSTAQIL TA’LIM MAVZULARI

Mustaqil ishni tashkil etishning shakli va mazmuni

Tinglovchi mustaqil ishni muayyan modulni xususiyatlarini hisobgaolgan xolda quyidagi shakllardan foydalanib tayyorlashi tavsiya etiladi:

- me’yoriy xujjatlardan, o‘quv va ilmiy adabiyotlardan foydalanishasosida modul mavzularini o‘rganish;
- tarqatma materiallar bo‘yicha ma’ruzalar qismini o‘zlashtirish;
- maxsus adabiyotlar bo‘yicha modul mavzulari ustida ishlash;
- tinglovchining kasbiy faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan modul mavzularni chuqur o‘rganish.

Mustaqil ta’lim mavzusi

1. Dislaliya
2. Rinolaliya
3. Dizartriya
4. Alaliya
5. Afaziya
6. Fonetik – fonematik nutq buzilishi
7. Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar
8. Yozma nutqdagi kamchiliklar
9. Duduqlanish. Nutq tezligi va ravonligini pay tortishishi bilanbuzilishi

GLOSSARIY

O‘zbek tilida	Rus tilida	Ingliz tilida	Izoh
Logopediya	Logopediya	Logopedia	Logopediya termini grekcha *logos* (so‘z, nutq), *peydeo* (tarbiyalayman, o‘qitaman) so‘zlardan tashkil topgan bo‘lib, tarjimada to‘g‘ri «nutqni tarbiyalash» ma’nosini anglatadi.
Nutq nuqsonlari	Rechevoy defekt	Speech defects	Bu adabiy tilda qabul qilingan nutqnormasidan biroz bo‘lsa ham chetga chiqish.
Nutq faoliyati	Rechevoy deyatelnost	Speech	Murakkab ruhiy faoliyat. U ruhiy jarayonlarning tarkib topishiga va bolaning umuman barkamol bo‘lib o‘sishiga kata ta’sir ko‘rsatadi.
Maxsus mashqlar	Spesuprajneniya	Special exercises	Bu o‘rinda biz nafas olishni rivojlantirish bo‘yicha u yoki bu ko‘rinishdagi, logopediya amaliyotida tez-tez qo‘llaniladigan maxsus mashqlarni bajarishni (paxtani puflash, rezina o‘yinchoqlarni puflab shishirish) shart emas deb hisoblaymiz, chunki bunday nafas olishning barcha turlari nutqqa aloqador emas.
Nutq sistemasi	Rechevoy sistema	Speech system	Nutq sistemasining tuzilish komponenti (tovush tomoni, grammatik tuzilishi, lug‘at zonasi), nutqning funksional jihatlari, nutqiy faoliyat turlarining (og‘zaki va yozma) o‘zaro aloqadorligi hisobga olinadi.
Nutq apparati	Rechevoy apparat	Office of the speech	Nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan nutq organlari tizimi
Rinolaliya	Rinolaliya	Rinolalia	Rinolaliya (grekcha so‘zdan olingan bo‘lib, rhinos – burun, lalia – nutq) nutq apparatining anatomik va fiziologik kamchiliklari sababli ovoz tembri va tovushlar talaffuzidagi buzilishdir. Rinolaliyani o‘rganish tarixi juda uzoq va mashaqqatli yo‘lni bosib o‘tdi. Muammonio‘rganishda vrachlar, psixologlar, defektologlar o‘zlarining katta hissalarini qo‘shdilar.

Dizartriya	Dizartriya	Dizartria	Dizartriya – nutq apparati inervatsiyasining organik buzilishi sababli nutqning talaffuz tomonidan buzilishidir. Dizartriya termini grekcha so‘zdan olingan bo‘lib, **dis –** bo‘lak, arthon – biriktirish degan ma’noni bildiradi. Dizartriya-bu markaziy xarakterdagi organik nutq buzilishi hisoblanadi. Dizartriyada nutq a’zolarining (yumshoqtanglay, til, lablar)kam harakatlanishi natijasida nutq tovushlari artikulyatsiyasi qiyinlashadi, shu bilan birgalikda ovoz,

			nafas buzilishlari hamda nutqning sur'ati, ritmi va ifodaliligida o'zgarishlar kuzatiladi. Dizartriyaning og'ir formasida nutq butunlay tushunarsiz bo'ladi. Bunday hol anartriya deb ataladi. Anartriya termini grekcha so'zdan olingan bo'lib, a-yo'q, arthon – biriktirish degan ma'noni bildiradi.
Duduqlanish	Zaikaniya	Stammering	Duduqlanish – bu nutq apparati muskullarining tortishish natijasida nutqning sur'at-ohangining buzilishidir. Duduqlanish muammosini nutq buzilishlari haqidagi ta'limotning rivojlanishi tarixida eng qadimiylaridan biri deb hisoblash mumkin. Uning mohiyatini turlicha talqin qilish fanning rivojlanishi va mualliflarning bunday nutq buzilishlariga qanday nuqtai nazardan yondashganliklari vayondashayotganligi darajasi bilan bog'liqdir.
Tilshunoslik	Lingvistika	Linguistics	Nutq tillar birligining turli darajasi va ularning amal qilish qoidalaridan foydalanishni ham nazarda tutadi. Ular har xil buzilishlarda turlicha buzilishi mumkin. Bolaning til normalarini o'zlashtirib olish qonunlari va izchilligini bilish logopedik xulosalarni aniqlashtirishga yordam beradi, logopedik ta'sir etish tizimlarini ishlab chiqish uchun zarur bo'ladi.
Bolalar kitobi	Detskaya literatura	Children's literature	Shaxs va ta'limni rivojlantirish, bilimlarni tarqatishning eng muhim vositalardan biri bo'lgan nashr turi. Bolalar kitolari faqatgina o'qish va bilim olish manbai bo'libgina qolmay, balki bolaning estetik va psixologik tarbiyasida muhim o'rin tutuvchi manbadir.
Boshqarish faoliyati	Upravlen-cheskaya deyatelno-st	Management activity	Raxbarning pedagogik, normativ va psixologik asoslarda boshqarish qarorlarini tayyorlash, qabul qilish va amalga oshirishga qaratilgan maqsadga muvofiq xatti-xarakatlari majmui.
Gigiena	Gigiena	Hygiene	Yashash tarzi va mehnat sharoitining inson sog'lig'iga ta'sirini o'rganadigan, kasalliklarni profilaktika qilish, sog'liqni saqlash va hayotni uzaytirish chora- tadbirlarini ishlab chiqadigan qadimiy tibbiyot sohalaridan biri.
Didaktik o'yinchoqlar	Didaktic hes-kie igrushki	Didactic toys	Bolalarning aqliy va sensor rivojlanishi va ta'lim olishida xizmat qiladigan o'yinchoqlar turi. Bunday o'yinchoqlarga mozaikalar, stol ustida o'ynaladigan va bosma o'yinlar, xalq

			o‘yinchoqlari (matryoshkalar, piramidalar, rangli sharlar, xushtaklar, chillaklar) kiradi.
Yosh guruhi	Mladshaya gruppa	Primary group	Yosh belgisiga ko‘ra birlashtiriladigan kishilarning biron bir shartli katta guruhi. Yoshni davrlashtirishga muvofiq MTMda bolalarning yoshiga ko‘ra ana’naviy ajratiladigan guruhlar: yasli yoshdagi bolalar guruhi, birinchi kichik yoshdagi bolalar guruhi, ikkinchi kichik yoshdagi bolalar guruhi, katta bolalar guruhi va maktabga tayyorlov guruhi.
Inklyuziv ta’lim	Inklyuziv-noe obrazovanie	Inclusive education	Bolalarni bir biridan ajratuvchi to‘siqlarni bartaraf etishga, ularning yoshi, jinsi, diniy va ijtimoiy kelib chiqishi, jismoniy va aqliy rivojlanishdan orqada qolishi va iqtisodiy ta’minlanganlik darajasidan qat’iy nazar, umumta’lim jarayoniga to‘liq uyg‘unlashtirishga qaratilgan davlat siyosati.
Iste’dod	Talant	Talent, gift	Qobiliyatlar, iqtidorlarning yuqori darajada rivojlanganligi bo‘lib, ijodiy faoliyat turlarida namoyon bo‘ladi.
Kasbiy faoliyat	Professio-nalnaya deyatelno-st	Professional activity	Biron narsaning bajarilishining murakkab va me’yoriy jihatdan belgilangan usuli. Mehnat sub’ekti faoliyatining sifat jihatdan belgilanadigan shakli. Inson bajarayotgan faoliyatning murakkabligini tavsiflaydigan mezon.
Maktabgacha bolalik	Detskiy doshkol-nыy period	Pre-school period	Bolaning tug‘ilganidan to maktabga borguncha bo‘lgan rivojlanish davri; bola organizmining jadal voyaga yetishi va ruhiyatining shakllanishi bilan belgilanadi.
Maktabgacha yosh	Doshkol-nыy vozrast	Pre-school age	Bolaning ruhiy rivojlanish bosqichi. Bola rivojlanishining hozirgi zamon milliy davrlashtirilishi bo‘yicha 3 yoshdan 7 yoshgacha bo‘lgan davri.
Maktabgacha yoshdagi bola kompetentligi	Kompeten-siya rebenka doshkolno-go vozrasta	Competenc y of a pre-school age child	Maktabgacha yoshdagi bola shaxsining asosiy xarakteristikasi. Kommunikativ, ijtimoiy, intellektual kompetentlikni hamda jismoniy rivojlanish borasidagi kompetentlikni o‘z ichiga oladi. Kommunikativ kompetentlik bolaning o‘z istaklari, niyatlarini nutqiy va nutqiy bo‘lmagan (imo-ishora, mimik va pantomimik) vositalar yordamida erkin ifoda etishida namoyon bo‘ladi.
Maktabgacha ta’lim muassasa-lari	Doshkol-nыe obrazovate-lnыe uchrejdeniya	Preschool educational establishments	Turli yo‘nalishdagi maktabgacha ta’lim dasturlarini amalga oshiradigan ta’lim muassasasi. Ularda 3 yoshdan 7 yoshgacha bo‘lgan bolalarning tarbiyasi, ta’limi, parvarishi va sog‘lomlashtirilishi ta’minlanadi. Yo‘nalishiga ko‘ra maktabgacha ta’lim

			muassasasi quyidagi turlarga bo‘linadi: umumiy tipdagi MTM, tarbiyalanuvchilarning jismoniy va ruhiy rivojlanishidanuqsonlari mavjud bolalar uchun mo‘ljallangan maxsus MTMlar va surunkali kasalliklar bilan og‘rigan bolalar uchun sanatoriya tipdagi MTMlar.
Maktabgacha ta’lim muassasa- larning vazifalari	Zadachi doshkol-nogo obrazovate -lnogo uchrejdeniya	Tasks of preschool educational establishm ents	ushbu muassasalarning vazifalari: bolalar hayotining muhofazasini, ularning intellektual, jismoniy va shaxs sifatidagi rivojlanishini ta’minlash uchun uningoilasi bilan aloqa o‘rnatish.
Maktabgacha ta’lim muassasas i-ning moddiy-texnika bazasi	Material-no-texnicheskaya baza doshkol-nogo obrazovate -lnogo uchrejdeniya	Material and technical basa of preschool educational establishm ents	Muassasa balansida turgan asosiy vositalar majmui (bino, xovli, qo‘shimcha qurilmalar, kommunikatsiya, yumshoq va qattiq jihozlar).
Maktabgacha ta’lim muassasas i-ning rivojla-nish konsepsiya -si	Konsepsiya razvitiya obrazovate -lnogo uchrejdeniya	Conceptionof educational establishm ent	Maktabgacha ta’lim muassasasining kelgusidagi rivojini belgilab beradigan bosh g‘oya; innovatsion jarayonlar natijasida uning yangilanishiga qaratilgan chora tadbirlar majmuini amalga oshirishning yetakchi tamoyili.
Milliy ana’nalar	Natsional-nыe traditsii	National traditions	Millat hayotining turli sohalarida namoyon bo‘ladigan tushunchalar, belgilar, xususiyatlar, qadriyatlar, faoliyat turlari, odatlar va xislatlarning avloddan avlodga o‘tishi hamda meros bo‘lib qolishini ifodalovchi tushuncha.
Nodavlat notijorat tashkilot	Negosudars-tvennaya nekommer-cheskaya organizasiya	Nongovernmental noncommercial organization	Jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan ixtiyoriylik asosida tashkil etilgan, daromad olishni o‘z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olmagan hamda olingan daromadlarni o‘z qatnashchilari o‘rtasida taqsimlaydigan o‘zini o‘zi boshqarish tashkiloti.

Oilaviy muhit	Semeyn aya obstanov ka	Family environ me nt	Oilaviy munosabatlar, tarbiyaviy jarayonlar kechadigan ijtimoiy- ma’naviy, axloqiy muhitni ifodalovchi tushuncha. Har qaysi millatning o‘ziga xos ma’naviyati, dunyo qarashi, tasavvur va e’tiqodini shakllantirish hamda yuksaltirishda oilaning o‘rni va ta’siri beqiyosdir. Inson qalbi va

			ongidagi eng sof, pokiza tuyg‘ular, ilk hayotiy tushuncha va tasavvurlar, eng avvalo oila bag‘rida shakllanadi.
Oliy ta’lim	Vыsshee obrazovanie	Higher education	Turli oliy dargohlarda oliy malakali mutaxasislar tayyorlash oliy o‘quv yurtlari tomonidan xalq xo‘jaligi, fan va madaniyatning turli sohalari bo‘yicha oliy malakali mutaxasis bo‘lishni istagan, o‘rta maxsus yoki kasb xunar ta’limini olgan hamda tegishli talablarni bajargan kishilarga ilmiy nazariy bilim berish xamda muayyan ko‘nikmalarni shakllantirish yo‘li bilan amalga oshiriladi.
Tarbiyalanuvchilar	Vospitan-niki	Pupil	Maktabgacha tarbiya muassasalariga boradigan bolalar; mehribonlik uylari, ixtisoslashtirilgan maktab internatlarda tarbiyalanuvchi bolalar va o‘smirlar maktabdan tashqari muassasalarda shug‘ullanadiganbolalar.
Tarbiyachi	Vospitatel	Educator, teacher	Tarbiyani amalga oshiradigan , o‘zga kishi shaxsining hayot tarzi va rivojlanishi uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olgan shaxs.
Ta’lim muassasasi i-ni boshqarish	Rukovodst vo obrazovate -lnым uchrejdeni -yem	Managing the educational environme nt	Faoliyat subektlarining alohida faoliyatibo‘lib, u rejalashtirish , tashkillashtirish, boshqarish va nazorat qilish vositasidabolalar, pedagoglar, ota-onalar, xizmat ko‘rsatuvchi xodimlarning xamkorlikdagi faoliyatining ta’limni takomillashtirish va ta’lim mussasasini rivojlantirish maqsadlariga yo‘nalganligini ta’minlaydi.
Ta’lim sifati	Kachestvo obrazovaniya	Quality of education	Ta’lim jarayoni va uning natijalarini tavsiflaydigan kategoriya, ta’lim jarayoniqanday bo‘lishi kerak, qanday maqsadlarga xizmat qilishi kerakligi to‘g‘risida jamiyatda tarqalgan tasavvurlarga qanchalik mosligini belgilaydi. Ta’lim sifati ta’lim oluvchilarning bilimlari, malaka va ko‘nikmalari, atrof-olamga va bir birlariga nisbatan qadriy- emotsional munosabatlar normalari bilan o‘lchanadigan ko‘rsatkichlar tizimida ifodalanadi.
Farmon	Ukaz	Decree	Birqator mamlakatlarda davlat boshlig‘ining normativ akti. O‘zbekistonda Prezident farmoni.

ADABIYoTLAR RO‘YXATI

1. “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini Rivojlantirishning beshtaustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli Farmoni.

2. “Maktabgacha ta’lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 30 sentyabrdagi PF-5198-sonli Farmoni.

3. “2017-2021 yillarda maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 29 dekabrdagi PQ-2707-sonli Qarori.

4. “Maktabgacha ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish chora- tadbirlari to‘g‘risida”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 9 sentyabrdagi PQ-3261-sonli Qarori.

5. “Nodavlat ta’lim xizmatlari ko‘rsatish faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 15 sentyabrdagi PQ-3276-sonli Qarori.

6. “O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 30 sentyabrdagi PQ-3305-sonli Qarori.

7. Mirziyoev Sh.M. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz” mavzusidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutqi. – T.: “O‘zbekiston”, 2016. – 56 b.

8. Mirziyoev Sh.M. “Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi” mavzusidagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruzasi. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 48 b.

9. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. –T.: “O‘zbekiston”. – 2017.– 102b.

10. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.

II. Maxsus adabiyotlar

1. Ayupova M.Yu. Logopediya. Darslik. T.: O‘zbekiston faylasuflarimilliy jamiyati, 2007.

2. Logopediya L.S.Volkova, S.I.Shaxovskaya. Izd-vo «Vlados» – M., 2002.

3. Golubeva G.G. Korreksiya narusheniy foneticheskoy storonы rechi u doshkolnikov. Izd-vo «Soyuz» – M., 2001.

4. Krauze Ye.N. Logopediya. Izd-vo «Korone print» – M., 2003.

5. Mo‘minov L., Ayupova M. Logopediya. – T., 1993.

6. Xrestomatiya po logopedii T.2. (pod.red. Volkova S.L., SeliverstovV.I.) Izd-vo «Vlados» – M., 1997.
7. Xrestomatiya po logopedii T.2. (pod.red. Volkova S.L., SeliverstovV.I.) Izd-vo «Vlados» – M., 2002.
8. Filicheva T.B. i dr. Deti s fonetiko-fonematicheskim nedorazvitiemIzd-vo GNOM i D. – M., 2000.
9. Shomaxmudova R.Sh. Mo‘minova L. Bolalar nutqidagi nuqsonlar va ularni bartaraf etish. – T., 1994.

III. Elektron ta’lim resurslari

1. http://www.edu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsusta’lim vazirligi sayti.
2. http:www.uzedu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligisayti.
3. http://www.president.uz – O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti portali.
4. http://www.gov.uz – O‘zbekiston Respublikasi xukumati portali.
5. http://www.xs.uz – “Xalq so‘zi” gazetasi sayti.
6. http://www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun xujjatlari ma’lumotlar milliy bazasi sayti.
7. http://www.kun.uz – O‘zbekiston va jahon yangiliklari, eng so‘nggi xabarlar sayti.